

015659

जगाचे वाङ्मय

पुस्तक १

रा. प. सबनीस एम्. ए. (केमिज), एफ. आर. डी. एम्.
सुपरिन्टेण्ट, न. म. विद्यालय हायस्कूल व ओफिसर, न्यू पुना कॉलेज

सेक्युमिलन् आणि कंपनी, लिमिटेड
हॉर्नबी रोड, कोट, मुंबई

१९२५

सर्व हक्क स्वार्थीन

किंमत रु. १-४-०

जगाचे वाङ्मय

पुस्तक १

रा. प. सबनीस एम्. ए. (केंब्रिज), एफ्. आर्. ई. एस्.
सुपरिंटेंडेंट, नू. म. विद्यालय हायस्कूल व प्रोफेसर, न्यू पूना कॉलेज.

मॅकमिलन् आणि कंपनी, लिमिटेड

हॉर्नबी रोड, कोट, मुंबई

१९२५

सर्व हक्क स्वाधीन

किंमत रु. १-४-०

Printed by V. P. Pendherkar, at the Tutorial Press,
211a, Girgaum Back Road, Bombay and Published by F. E. Francis,
Manager, Messrs. Macmillan & Co., Ltd., Fort, Bombay

प्रस्तावना

‘ जगाचें वाङ्मय ’ या मालेमध्ये सर्व देशांतील अब्बल दर्जाच्या लेखकांच्या कांहीं कांहीं कृतींचा अनुवाद करण्यांत येणार आहे. या मालेचें हें पहिलें पुस्तक इंग्लिश सहाव्या व सातव्या इयत्तेतील विद्यार्थ्यांसाठीं म्हणून तयार केलें आहे.

या पुस्तकांतील उतान्यांची निवड करितांना खालील धोरण ठेविलें आहे:—(१) पुस्तक वाचून कर्तव्यतत्परता, सततोद्योगाची हौस, लोकसेवेविषयीं तळमळ, महत्त्वाकांक्षा, परमतसहिष्णुता इत्यादि आत्मोन्नतीला व देशोन्नतीला पोषक अशा सद्गुणांकडे विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति होईल; आळस, निराशा, अनिश्चय इत्यादि अवनतीला जवळ करणाऱ्या दुर्गुणांकडे पाठ फिरवावी असें त्यांना वाटेल.

(२) मराठ्यांचें खरें वैभव म्हणजे महाराष्ट्राचें सारस्वत याची साक्ष पटावी. मराठ्यांचें साम्राज्य होतें व लौकरच नाहीसें झालें. पण मराठ्यांचें वाङ्मय हें अविनाश आहे. जुनी मराठी कविता म्हणजे अमूल्य रत्नांची रास आहे. तिची प्रभा पाहून व ती ज्यांच्या मनांच्या खाणींतून बाहेर पडली त्यांच्या बुद्धिवैभवाचा विचार करून ज्याला स्फूर्ति येणार नाही तो मनुष्यच नव्हे. ही कविता ‘ आनंद-वनभुवन ’ या नांवाची सार्थकता करणाऱ्या भूप्रदेशांतील लोकांनींच लिहावी. सातारा जिल्ह्यांतील तळबीडच्या किल्ल्यासारख्या एकाद्या ठिकाणीं जाऊन सभोंवार नजर टाका म्हणजे तेथें तुम्हांला मराठी कवितेचें रहस्य कळेल. ज्यांचा पुढें मनोहर संगम व्हावयाचा आहे

त्या कृष्णा आणि कोयना नद्यांचे प्रवाह दोन्ही बाजूंना संथपणाने वहात आहेत; अनेक खेडेगांवांना त्या जीवन देत आहेत; त्यांचे कांठ हिरवेगार दिसत आहेत; शेतांचे गालिचे पसरले आहेत; सृष्टीचा वरद हस्तच त्या प्रदेशावर ठेविलेला दिसत आहे. कृष्णामाईच्या जवळ जाऊन पहा; बादशहांचे बिछाने ज्याच्यापुढे तुच्छ अशा मृदुतम अफाट वाळवंटांतून तिचे भिंगासारखे पाणी अखंड वहात चाललेले दिसते; ठिकठिकाणी देवळांचे सुबक कळस दृष्टीस पडतात; चांदण्याच्या रात्रीं येथे खेळ खेळतांना खेडवळांना सुद्धा उन्माद येतो. या प्रदेशांत रामदासांचा संचार होता. ' परमेश्वराची लीला ' हा कायमचा विषय आमच्या कवींना साहजिकपणेच लाभला. त्याने निर्मिलेला सूर्य ज्याप्रमाणे स्वयंस्फूर्तीने तळपतो व या प्रकाशदानाबद्दल कशाचीहि अपेक्षा करीत नाही; नद्या ज्याप्रमाणे निरपेक्षपणे जीवनदान करीत अखंड वहात राहतात, त्याप्रमाणे आमच्या या कवींनी केवळ कर्तव्य म्हणून लोकांना सदुपदेशाचे अमृत पाजण्याचे काम निष्कामबुद्धीने चालविले. अशा प्रकारच्या थोर, पण पूर्णपणे निःस्पृह लोकसेवेला दुसरीकडे तोड मिळणार नाही.

जन्मापासून ज्याचा समाजाने आपल्या वेड्या समजुतींना अनुसरून छळ केला व तरी ज्याच्या तोंडून एकहि वांकडा शब्द बाहेर पडला नाही त्या ज्ञानेश्वराचे चारित्र्य केवळ अवर्णनीय नव्हे काय ? एकवीस वर्षांच्या अल्पायुष्यांत त्यांनी जो प्रचंड ' वाग्यज्ञ ' केला त्याने महाराष्ट्राची कीर्ति गगनमंडळाला नेऊन भिडविली हे सिद्ध ज्ञाल्याशिवाय राहणार नाही. ' माया मोठी कठिण ' असली तरी स्वकर्तव्य हे केलेच पाहिजे—मग आभाळ कोसळो कां जग बुडो—

हा त्यांचा तेजस्वी उपदेश या पुस्तकांत मुलांना वाचावयास सांपडेल. 'दुष्टांचें दुष्टत्व नाहीसें होवो व सज्जनांचें सांनिध्य सर्वास लाभो' हा वर त्यांनीं आपल्या सेवेबद्दल ईश्वराजवळ मागितलेलाहि दिसेल.

वर वर्णन केलेल्या 'आनंदवनभुवनाला' शोभणारीं माणसें असावीं असा ध्यास ज्या रामदासांना लागून राहिला होता त्यांचेहि उतारे या पुस्तकांत दिसतील. उद्योग, साक्षेप, खटाटोप, हव्यास, चळवळ व व्याप यांची महती गाण्याचा आणि आळस, कामचुकारपणा यांचा धिक्कार करण्याचा रामदासांना अत्यंत मोठा अधिकार होता. ज्यांनीं 'आधीं केलें, मग सांगितलें' त्यांचीं 'वचनें प्रमाणें' न मानणारा करंटाच ठरेल. शिवाजीमहाराजांच्या दीर्घोद्योगाची प्रशंसा करितांना आवडता विषय मिळाल्यानें स्फूर्तीचें भरतें त्यांना आलेलें दिसतें.

तुकाराममहाराजांचीं मोलें इकडेतिकडे विखरून दिलीं आहेत.

मोरोपंतांची कर्तव्यनिष्ठा व कार्यतत्परता प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या आर्याभारतापैकीं 'उत्तरगोग्रहण' हें अनेक दृष्टींनीं सर्वोत्कृष्ट प्रकरण वाटलें. काशीच्या पंडितांनीं परीक्षेसाठीं म्हणून काडी घालून जें पान उघडिलें तें विराट पर्वानीलच निघालें.

'अल्प म्हणोनि न सोडी अमृताची सर्व शक्ति चव थेंबा' यांत मोरोपंतांनीं स्वतः म्हटल्याप्रमाणें विराटपर्व म्हणजे त्यांच्या काव्यामृत-सागरांतला एक थेंब आहे; त्यांत कवीच्या सर्व गुणांची झांक आहे. वीरांचीं वाग्युद्धें व शस्त्रयुद्धें हे पंतांच्या प्रतिभेला विशेष रुचणारे विषय होत; त्यांचे मासले 'उत्तरगोग्रहणां'त सांपडतात. असे मासले दुसरीकडेहि व कदाचित् जास्त चांगलेहि सांपडतात, पण

येथील युद्धाचा सरळपणा दुसरीकडे नाही. समोरासमोर धर्मयुद्ध येथेच दिसते. प्रतिपक्षांना फसवून किंवा ते संकटांत अडकल्याचा फायदा घेऊन कुरुक्षेत्रावर युद्ध करणे पांडवांना भाग पडलें; म्हणून या युद्धाच्या हकीकती वाचितांना निर्भेळ आनंद होत नाही. अभिमन्यु बेसावध असतां त्याच्या डोक्यांत लाथ मारणाऱ्या जयद्रथाबद्दल वाटतो तितकाच तिरस्कार दुर्योधनाला अन्यायानें मारून तो जमिनीवर पडला असतां त्याच्या डोक्यांत लाथ मारणाऱ्या भीमाबद्दलहि वाटतो. असला किळसवाणा प्रकार या युद्धांत नाही.

‘ पश्चात्ताप ’ हा करुणरसपूर्ण चुटका विठोबाअण्णा दफ्तरदारांचा आहे. सत्कृत्यांनीं आयुष्य सुगंधित केले नाही तर शेवटीं असें दुःख करण्याचा प्रसंग येईल.

आधुनिक कवितेचे प्रवर्तक जे केशवसुत त्यांचे बरेच उतारे या पुस्तकांत घेतले आहेत. केशवसुतांची योग्यता पहिल्या प्रतीच्या कवींत पुष्कळ खालीं कां होईना पण बसण्याची आहे, व त्यांच्या कवितांची लोकप्रियता वाढावी अशी आमची इच्छा आहे. केशवसुतांचा स्वाभिमान, त्यांची कर्तव्यनिष्ठा, देशहितसाधन आपल्या हातून थोडे तरी व्हावे याविषयींची त्यांची तळमळ, ज्या हालअपेष्टांनीं त्यांचा पिच्छा पुरविला होता त्याविषयीं बेफिकारी—हे सर्व गुण स्फूर्तिदायक नव्हेत असें कोण म्हणेल ? एक तासहि फुकट न घालवितां करावयाचा उद्योग, सच्छील, शौर्य, यांचें महत्त्व त्यांनीं वर्णिलें आहे; त्याचप्रमाणें आळसांत रमणाऱ्या, शत्रूपुढें लाळ घोटणाऱ्या, पूर्वींच्या आर्यांचा बडिवार गाऊन आपलें दुबळेपण प्रकट करणाऱ्या व मुलांमधलें तेज नाहीसें करणाऱ्या निर्बुद्ध लोकांचा

कपाळमोक्ष त्यांनीं केला आहे. 'दंवाचे थेंब' ही कविता वत्सलतेनें थबथबलेली आहे, तर 'आम्ही कोण?' यांत मूर्तिमंत आवेश आहे.

गोविंदाग्रज हे आपल्याला केशवसुतांचे चले म्हणवीत. इतर गुणांत ते कमी असले तरी शब्दसंपत्तींत त्यांनीं आपल्या गुरूंना हार खावयास लाविलें आहे. 'पानिपतचा कहर,' व 'राजहंस माझा निजला' या दोन्ही कविता त्यांच्या उत्तमांपैकीं होत.

मराठीचें गद्यवाङ्मय पद्यवाङ्मयाच्या मानानें अगदींच साधारण प्रतीचें आहे, हें खरें; पण 'अमात्यनीति' हें पुस्तक त्याची सुवर्णतुला करावी इतकें मूल्यवान आहे; म्हणून त्यांतील शिवाजीमहाराजांच्या कर्तबगारीचें वक्तृत्वपूर्ण वर्णन करणारा एक उतारा घेतला आहे; त्याच-प्रमाणें 'भाऊसाहेबांची बखर' हाहि पूर्वींच्या उत्तमोत्तम गद्यग्रंथांमध्ये मोडत असल्यानें त्यांतील विषयमाहात्म्यानें वाचनीय झालेला एक उतारा घेतला आहे.

(३) मराठी बोलणाऱ्यांची दृष्टि संकुचित राहतां कामा नये म्हणून इतर देशांच्या व इतर भाषांच्या वाङ्मयाची थोडीफार ओळख करून देण्यावर विशेष भर ठेविला आहे.

हिंदुस्थान हें सर्व धर्मांच्या व सर्व जातींच्या लोकांचें स्थान आहे. सलोखा वाढण्यासाठीं इतर धर्मांचें सहानुभूतिपूर्ण ज्ञान वाढावें लागतें. यासाठीं विद्यार्थ्यांना ख्रिस्ताच्या उपदेशाचें व महंमद पैगंबराच्या उपदेशाचें सार काढून दिलें आहे. बाह्य सांप्रदायिक आचारांत फरक असला तरी प्राणिमात्रांविषयीं प्रेम, सहनशीलता, ईश्वरभक्ति यांविषयीं सर्व धर्मांचें एकच मत आहे हें त्यांच्या सहज लक्षांत येईल. महंमद पैगंबराच्या वर्णनाला आर्यार्हिग व गिबन यांच्या वर्णनाचा आधार घेतला आहे.

संस्कृत वाङ्मय विद्यार्थ्यांना मराठी कवींनी अगोदरच चिरपरिचित केले असल्यामुळे कालिदासाचे दोन सर्वोत्कृष्ट उतारे व हितोपदेशांतील कित्येक स्फूर्तिदायक सुभाषिते यांपलीकडे या पुस्तकांत मजल नेली नाही. 'सुख कीं कर्तव्य' हा उतारा प्राचीन ग्रीक वाङ्मयांतील आहे.

इंग्लिश ग्रंथकारांपैकी शेक्सपियर, मिल्टन व वर्डस्वर्थ हे पद्यलेखक आणि बेकन, मेकॉले व लेकी हे गद्यलेखक यांना स्थान दिले आहे. शेक्सपियरचे सर्वांत उत्तम नाटक जे हॅम्लेट त्याचे हृदयस्पर्शी संविधानक संबंध दिले आहे, व ते देतांना मुळांतील उत्कृष्ट उतान्यांची प्रतिकृति उठवून देण्याचा यथामति प्रयत्न केला आहे. ही गोष्ट वाचिल्यावर—

“ निपटुनि टाकिं अनिश्चय आहे कीं सर्वकार्यनाशक जो ” असे म्हणत वाचक उठतील यांत संशय नाही; इतक्या परिणामकारक रीतीने कर्तव्यव्यामोहाचे अनर्थ शेक्सपियरने दाखविले आहेत. 'दये' वरील चुटका हा अर्थातच उत्तमांपैकी आहे. अंधळा झाला तरी ईशेच्छेला सादर होऊन ज्याने आपले काव्यरचनेचे कार्य सुरू ठेविले व मनुष्यजातीला उपकृत केले त्या मिल्टनचाहि गौरव केला आहे. 'ईश्वराची इच्छा' ही त्याच्या उदात्ततम गीतिकांपैकी* एक आहे. 'स्वर्ग हरपला' †या त्याच्या महाकाव्यांतील एका उतान्याचे प्रतिबिंब 'असें असेल कां ?' या कवितेत उठविले आहे. वर्डस्वर्थची एक कविता प्रसंगाला उपयोगी पडली म्हणून घेतली आहे. गद्यलेखकांमध्ये विशालदृष्टि बेकनला स्थान देणे

* बऱ्याच युरोपियन भाषांमध्ये सॉनेट (Sonnet) असा एक काव्यप्रकार आहे. यांत एकच उदात्त विषय असतो, यमकांची विशिष्ट रचना असते, व ओळी चौदा असतात. † Paradise Lost

अर्थात्च जरूर होतें. हिंदी लोकांना आतां मोठमोठे अधिकार मिळ-
 प्याचा मार्ग पुनः खुला होऊं लागला असल्यामुळे अधिकाराच्या जागेवर
 कसें वागावें हें समजणें जरूर झालें आहे. मेकाँले व लेकी यांचे उतारे
 निवडण्यास विशेष असें कारण नाही. वॉरन हेस्टिंग्साचा इतिहास
 सर्वांना माहीत असतो व म्हणून त्या प्रसंगाचें शब्दचित्र मेकालेनें कसें
 उठविलें आहे हें त्यांना पारखितां येईल. लोकशाहीला कसें वक्तृत्व
 लागतें याची कल्पना लेकीच्या उताऱ्यावरून येईल.

फ्रान्सचें प्रतिनिधित्व व्हिक्टर ह्यूगोकडे आहे. 'त्र्याणव' ही
 कादंबरी ' दुःखीकष्टी ' या कादंबरीपेक्षां कमी योग्यतेची असेल.
 पण मुलांना मनोरंजक व उदीपक होतील अशीं प्रकरणें सहजगत्या
 'त्र्याणव' या कादंबरीत सांपडल्यामुळे तिचाच आश्रय केला. या कादं-
 बरींतील ' बाललीला ' हें प्रकरण वाचावें व व्हिक्टर ह्यूगोनेच
 मुलांची मनःस्थिति आकलन करावी असें म्हणत सानंद व्हावें.
 ' चौकशी ' व ' शेवटचा दिवस उजाडला ' हीं प्रकरणें वाचि-
 तांना वाचकाचें मन पुढें काय झालें असेल हें जाणण्याच्या उत्कंठेनें
 इतकें कासाविस होतें कीं त्याचा श्वासोच्छ्वास सुद्धां नीट चालेनासा
 होतो. याला म्हणावें कादंबरीकाराचें सामर्थ्य ! आपल्यांत ज्यांना
 कादंबरीकार व्हावयाचें असेल त्यांनीं अशा सामर्थ्यशाली लेखकांच्या
 ग्रंथांचीं पारायणें करावयास पाहिजेत. एका ग्रंथाचा थोडा परिचय
 येथें करून दिला आहे त्यानें ही आकांक्षा प्रदीप्त होवो !

हल्लीं लहान गोष्टी किंवा कथा हा एक आपलीं तत्त्वे प्रसृत
 करण्याचा सर्वमान्य प्रकार झाला आहे. बंगालचे साहित्याधिराज
 रवींद्रनाथ ठाकूर व रशिअन लेखक टॉलस्टॉय यांची या प्रकारांत

फारच थोड्यांना बरोबरी करितां येईल. पठाण म्हणजे क्रौर्याचा पुतळा अशी सर्वसाधारण समजूत आपल्याकडे आहे; पण या मारामारी, खून करणाऱ्या माणसाच्या मनांत सुद्धां कोमल भावनांचे अंकुर असतात हे रवींद्रनाथानीं किती कुशलतेनें दाखविलें आहे ! परिस्थितीप्रमाणें बाह्य कृतींत कितीहि फरक पडला तरी सर्वांत प्रेमादि त्रिकालाबाधित भावना सारख्याच आहेत; आपल्या सर्वांचा उगम एक आहे व म्हणून सर्वांविषयीं आपलेपणाची भावना मावळूं देऊं नये. खुनी मारामारी केल्याबद्दल दहा वर्षांची सक्तमजुरी जरी मिळाली तरी आपल्या मुलीची प्रेमळ आठवण हृदयाशीं बाळगून ठेविल्याबद्दल शंभर रुपयांच्या नोटेवरहि (जिचा उपयोग लग्नाच्या मंगल प्रसंगीं घरांतील बायकांची हौस पुरविण्यासाठीं व्हावयाचा होता !) त्याचा हक्क शाबीत होतो. 'तीन प्रश्न' ही टॉलस्टॉयची गोष्टहि तितकीच मनोवेधक व सद्वृत्तिप्रवर्तक आहे.

(४) भाषाशैलीचे अनेक प्रकार विद्यार्थ्यांस माहित व्हावे, यासाठीं विषयवैचित्र्य साधिलें आहे. निरनिराळ्या विषयांवर सर्वश्रेष्ठ लेखकांनीं कोणत्या पद्धतीनें लिहिलें आहे याची सहज कल्पना विद्यार्थ्यांना येईल. या पुस्तकांत कोठें कोमलतेच्या ताना तर कोठें कठोरतेच्या कर्कश आरोळ्या ऐकूं येतील; कोठें वत्सल मातांच्या आवाजांची तर कोठें रणवाद्यांची रागदारी सुरू असेल. धर्मोपदेश कसा करावयाचा हें शिकविण्यास श्रीकृष्ण (ज्ञानेश्वरांच्या मुखानें), ख्रिस्त व महंमद पैगंबर यांहून दुसरे कोण पाहिजेत ? खोंचदार उत्तरप्रत्युत्तरांची सीमा गांठलेली हॅम्लेटमध्ये दिसेल, तर खंडान् खडा माहिती मिळविली असतां सर्व प्रसंगच्या प्रसंग डोळ्यांपुढें उभा कसा करितां येतो हें मेकाले दाख-

वील. ' प्रचीतीचें बोलणें ' रामदास व तुकाराम यांच्याजवळ आहे. उपहासात्मक भाषणाचे नमुने पाहिजे, असतील तर मोरोपंतांकडे धांव घ्या. स्वसामर्थ्याची जाणीव लोकांना पटवावयाची असेल तर ' आम्ही कोण ? ' वाचा. थोडक्यांत थोडके शब्द योजून जास्तीत जास्त अर्थ व्यक्त करण्याची हातोटी बेकनजवळ शिका; कंटाळवाणा न करितां शब्दविस्तार कसा वाढवावयाचा हें लेकीच्या लेखांत पहा. प्रत्येक उतान्याचें पृथक्करण करून लेखकानें आपल्याला पाहिजे तो ठसा उमटविण्याचा काय प्रयत्न केला आहे तें पहा व तसेच किमयागार आपण होण्याचा प्रयत्न करा.

संक्षिप्त कविचरित्रें पहिल्या परिशिष्टांत दिली आहेत, व कांहीं कठिण शब्दांचे अर्थ, टीपा वगैरे दुसऱ्या परिशिष्टांत आहेत.

' ग्लॅडस्टनचें वक्तृत्व ' हा उतारा घेऊं दिल्याबद्दल लॉगमन्स ग्रीन आणि कंपनीचे उपकार आहेत; केशवसुतांचे उतारे घेऊं दिल्याबद्दल रा. सी. के. दामले यांचे उपकार आहेत; गोविंदाग्रजांचे उतारे घेऊं दिल्याबद्दल रा. शं. ग. गडकरी यांचे उपकार आहेत. प्रो. पोतदार, प्रो. लागू व रा. मा. गो. भिडे यांनीं पुस्तक वाचून योग्य सूचना केल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

रा. प. सबनीस.

अनुक्रमणिका

क्रमांक	धड्याचें नांव	ग्रंथकार किंवा ग्रंथ	पान
१.	विद्यार्थ्यांसाठी नवरत्नांचा हार	तैत्तिरीयोपनिषत्	
२.	कर्तव्य म्हणजे कर्तव्य !	ज्ञानेश्वर	१
३.	विद्यार्थ्यांप्रत	केशवसुत	६
४.	काबुलीवाला	रवींद्रनाथ ठाकूर	८
५.	शाकुंतलांतील श्लोकांचा चौकडा	कालिदास	२१
६.	माया मोठी कठिण आहे !	ज्ञानेश्वर	२३
७.	सुख कीं कर्तव्य ?		२५
८.	हे कर्तव्यदेवते !	वर्ड्स्वर्थ	२९
९.	डेन्मार्कचा राजपुत्र, हॅम्लेट	शेक्सपिअर	३०
१०.	उत्तम पुरुष	रामदास	५६
११.	जनस्वभाव	रामदास	५८
१२.	'व्याणव' कादंबरीतील तीन प्रकरणें	विहक्टर ह्यूगो	६०
१३.	दयेचा प्रभाव	शेक्सपिअर	८८
१४.	महंमद पैगंबर व त्याचा उपदेश		९०
१५.	आम्ही कोण ?	केशवसुत	१०१
१६.	येशूचें पर्वतावरील प्रवचन	बायबल	१०२
१७.	उत्तरगोग्रहण	मौरोपंत	११३
१८.	मोठ्या अधिकाराच्या जागा	बेकन	१२४
१९.	अधिकारप्रशांसा	नारायणभट्ट (हितोपदेश)	१२९
२०.	तें हें राज्य !	रामचंद्रपंत अमात्य	१३०
२१.	शिव कल्याण राजा	रामदास	१३२

क्रमांक	धव्याचें नांव.	ग्रंथकार किंवा ग्रंथ	पान
२२.	असें असेल कां ?		१३३
२३.	सततोद्योगाचा व महत्त्वा- कांक्षेचा महिमा	नारायणभट्ट (हितोपदेश)	१३४
२४.	गोफण केली छान !	केशवसुत	१३७
२५.	पश्चात्ताप !	विठोबाअण्णा दफ्तरदार	१३९
२६.	पानिपतचा घनघोर संग्राम	भाऊसाहेबांची बखर	१४०
२७.	पानिपतचा कहर	गोविंदाग्रज	१५०
२८.	निशाणाची प्रशंसा	केशवसुत	१५२
२९.	तीन प्रश्न	टॉलस्टॉय	१५३
३०.	दंवाचे थेंब	केशवसुत	१६०
३१.	राजहंस माझा निजला !	गोविंदाग्रज	१६२
३२.	कॉरन हेस्टिंग्साच्या कृत्यांची चौकशी	मेकॉले	१६४
३३.	आदर्शभूत राजा	कालिदास	१७७
३४.	फुकट दवडिलेला तास	केशवसुत	१७९
३५.	उत्तेजनाचे दोन शब्द	केशवसुत	१८०
३६.	गलंडस्टनचें वक्तृत्व	लेकी	१८२
३७.	ईश्वराची इच्छा !	मिल्टन	१९०
३८.	ईश्वरापाशीं मागणें	ज्ञानेश्वर	१९१
	परिशिष्ट १:-चरित्रें		१९२
	परिशिष्ट २:-टीपा		२०६

विद्यार्थ्यांसाठीं नवरत्नांचा हार.

१. सत्यं वद ।
 २. धर्मं चर ।
 ३. कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
 ४. भूतै न प्रमदितव्यम् ।
 ५. स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां
न प्रमदितव्यम् ।
 ६. देवपितृकार्याभ्यां
न प्रमदितव्यम् ।
 ७. मातृदेवो भव ।
 ८. पितृदेवो भव ।
 ९. आचार्यदेवो भव ।
१. खरें बोला.
 २. धर्मानें वागा.
 ३. शरीरबल वाढवा.
 ४. ऐश्वर्य मिळवा.
 ५. शिका आणि शिकवा.
 ६. देव व वडील माणसें
यांविषयींचें कर्तव्य करा.
 ७. आईची देवाप्रमाणें
उपासना करा.
 ८. बापाची देवाप्रमाणें
उपासना करा.
 ९. गुरूची देवाप्रमाणें
उपासना करा.
- एष आदेशः ।
एष उपदेशः ।
एषा वेदोपनिषत् ।
एतदनुशासनम् ।
एवमुपासितव्यम् ।
- ही धर्माज्ञा आहे.
हा उपदेश आहे.
हें वेदांचें सार आहे.
ही ईश्वराज्ञा आहे.
याप्रमाणें वागा.

कर्तव्य म्हणजे कर्तव्य !

श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतात:—

तूं अशुनि कां न विचारिसी । काय हें चिंतित आहासी ।
स्वधर्म तो विसरलासी । तरावें जेणें ॥ १ ॥

या कौरवां भलतें जाहलें । अथवा तुजचि कांहीं पातलें ।
कीं युगचि हें बुडालें । जन्ही येथ ॥ २ ॥

तरी स्वधर्म एक आहे । तो सर्वथा त्याज्य नोहे ।
मग तरिजेल काय पाहें । कृपाळूपणें ॥ ३ ॥

अर्जुना तुझे चित्त । जन्ही जाहलें द्रवीभूत ।
तन्ही हें अनुचित । संग्रामसमयीं ॥ ४ ॥

अगा गोक्षीर जरी जाहलें । तरी पथ्यासि नाहीं म्हणितलें ।
ऐसेनिहि विष होय सुदलें । नवज्वरीं देतां ॥ ५ ॥

वायांचि व्याकुळ कायी । आपुला निजधर्म पाहीं ।
जो आचरितां बाध नाहीं । कवणे कार्ळीं ॥ ६ ॥

जैसें मार्गेचि चालतां । अपायो न पवे सर्वथा ।
कां दीपाधारें वर्ततां । नाडळिजे ॥ ७ ॥

तयापरी पार्था । स्वधर्में राहाटतां ।
सकळ कामपूर्णता । सहजें होय ॥ ८ ॥

म्हणोनि यालागीं पाहीं । तुम्हां क्षत्रियां आणीक कांहीं ।
संग्रामावांचूनि नाहीं । उचित जाणें ॥ ९ ॥

अर्जुना झुंज देख आतांचें । हें हो कां दैव तुमचें ।
कीं निधान सकळ धर्मांचें । प्रगटलें असे ॥ १० ॥

हा संग्राम काय म्हणिले । कीं स्वर्गचि येणें रूपें ।
मूर्त कां प्रतापें । उदयो केला ॥ ११ ॥

ना तरी गुणांचेनि पतिकरें । आर्तींचेनि पडिभरें ।
हे कीर्तीचि स्वयंवरें । आली तुज ॥ १२ ॥

क्षत्रियें बहुत पुण्य कीजे । तें झुंज ऐसें लाहिजे ।
जैसें मार्गें जातां आढळिजे । चिंतामणीसी ॥ १३ ॥

ना तरी जांभया पसरे मुख । तेथ अवचटें पडे पीगूख ।
तैसा संग्राम हो देख । पातला असे ॥ १४ ॥

आतां हा ऐसा अन्हेरिजे । मग नाथिलें शोचूं बैसिजे ।
तरी आपण आहाणा होइजे । आपणपेयां ॥ १५ ॥

पूर्वजांचें जोडिलें । आपणचि होय धाडिलें ।
जरी आजि शस्त्र सांडिलें । रणीं इये ॥ १६ ॥

असती कीर्ति जाईल । जगचि अभिशाप देईल ।
आणि गिंवसत पावतील । महादोष ॥ १७ ॥

जैसी भर्तारेंहीन वनिता । उपहती पावे सर्वथा ।
तैसी दशा जीविता । स्वधर्मवीण ॥ १८ ॥

ना तरी रणीं शव सांडिजे । तें चौमेरीं गिधीं विदारिजे ।
तैसें स्वधर्महीना अभिभविजे । महादोषीं ॥ १९ ॥

म्हणोनि स्वधर्म हा सांडशील । तरी पापा वरपडा होशील ।
आणि अपेश तें न वचेल । कल्पांतवरी ॥ २० ॥

जाणतेनि तंवचि जियावें । जंव अपकीर्ति आंगा न पवे ।
आणि सांग पां केंविं निघावें । एथोनियां ॥ २१ ॥

तूं निर्मत्सर सदयता । येथूनि निघसील कीर माघौता ।
परि ते गति समस्तां । न मनेल ययां ॥ २२ ॥

हे चहूंकडूनि वेढितील । बाणवरी घेतील ।
तेथ पार्था न सुटिजेल । कृपालुपणें ॥ २३ ॥

ऐसेनिहि प्राणसंकटें । जरी विपायें पां निघणें घटे ।
तरी तें जियालें वोखटें । मरणाहुनी ॥ २४ ॥

तूं आणिकही एक न विचारिसी । एथ संभ्रमें झुजों आलासी ।
आणि सकणवपणें निघालासी । मागुता जरी ॥ २५ ॥

तरी तुझे तें अर्जुना । या वैरिया दुर्जनां ।
कां प्रत्यया येईल मना । सांगें मज ॥ २६ ॥

हे म्हणती गेला रे गेला । अर्जुन आम्हां बिहाला ।
हा सांगें बोल उरला । निका कायी ॥ २७ ॥

लोक सायासें करुनि बहुतें । कां वेंचिती आपुलीं जीवितें ।
परि वाढविती कीर्तीतें । धनुर्धरा ॥ २८ ॥

ते तुज अनायासें । अनकळित जोडिली असे ।
हें अद्वितीय जैसें । गगन आहे ॥ २९ ॥

तैसी कीर्ति निःसीम । तुझ्या ठायीं निरुपम ।
तुझे गुण उत्तम । तिहीं लोकीं ॥ ३० ॥

दिगंतीचे भूपति । भाट होऊनि वाखाणिती ।
जे ऐकिलिया दचकती । कृतांतादिक ॥ ३१ ॥

ऐसी महिमा घनवट । गंगा तैसी चोखट ।
 जया देखीं जर्गी सुभट । वांठ जहाले ॥ ३२ ॥
 तें पौरुष तुझे अद्भुत । ऐकोनियां हे समस्त ।
 जाहले अति विरक्त । जीवितेंसी ॥ ३३ ॥
 जैसा सिंहाचिया हांका । युगांत होय मदमुखा ।
 तैसा कौरवां अशेखां । धाक तुझा ॥ ३४ ॥
 जैसे पर्वत वज्रातें । ना तरी सर्प गरुडातें ।
 तैसे अर्जुना हे तूतें । मानिती सदा ॥ ३५ ॥
 तें अगाधपण जाईल । मग हीनत्व अंगा येईल ।
 जरी मागुता निघसील । न झुंजतचि ॥ ३६ ॥
 आणि ते पळतां पळों नेदिती । धरुनि अवकळा करिती ।
 न गणित कुटी बोलती । आइकतां तुज ॥ ३७ ॥
 मग ते वेळीं हियें फुटावें । आतां लाठेपणें कां न झुंजावें ।
 हें जितलें तरी भोगावें । महीतळ ॥ ३८ ॥
 ना तरी रणीं एथ । झुंजतां वेंचलें जीवित ।
 तरी स्वर्गसुख अनकळित । पावसील ॥ ३९ ॥
 म्हणोनि ये गोठी । विचार न करीं किरीटी ।
 आतां धनुष्य घेऊनि उठीं । झुंज वेगीं ॥ ४० ॥
 देखें स्वधर्म हा आचरितां । दोष नाशे असता ।
 तुज भ्रांति हे कवण चित्ता । पातकाची ॥ ४१ ॥
 सांगें प्लवेंचि काय बुडिजे । कां मार्गी जातां आडळिजे ।
 परी विपायें चालों नेणिजे । तरी तेंही घडे ॥ ४२ ॥

अमृतें तरीचि मरिजे । जरी विखेंसी सेविजे ।
 तैसा स्वधर्मी दोष पाविजे । हेतुकपर्णे ॥ ४३ ॥
 म्हणोनियां पार्था । हेतु सांडोनि सर्वथा ।
 तुज क्षात्रवृत्ती झुंजतां ! पाप नाहीं ॥ ४४ ॥
 सुखीं संतोषा न यावें । दुःखीं विषादा न भजावें ।
 आणि लाभालाभ न धरावे । मनामार्जीं ॥ ४५ ॥
 येथ विजयपण होईल । कीं सर्वथा देह जाईल ।
 हें आधींचि कांहीं पुढील । चिंतावेना ॥ ४६ ॥
 आपणयां उचिता । स्वधर्में राहाटतां ।
 जें पावे तें निवांता । साहोनि जावें ॥ ४७ ॥
 ऐसेया मनें होआवें । तरी दोष न घडे स्वभावें ।
 म्हणोनि आतां झुंजावें । निभ्रांत तुवां ॥ ४८ ॥

विद्यार्थ्याप्रत

महत्त्व भारी आहे या पृथ्वीचें,
त्याहुनि अतिशय या सगळ्या विश्वाचें;
परि तुजमध्ये महतीचें जें बीज
त्याहुनि कांहीं मोठी नाही चीज—
ठसव मनीं हें साचें
बापा ! वच हें बहु मोलाचें. १

अग्नि असे हा तेजस्वी रे फार,
त्याहुनि भारी सूर्य नभींचा थोर;
परी किरण जो तुजमध्ये सत्याचा
प्रकाश सर्वोत्तम तो आहे त्याचा;—
घोक सदा हें वाचें
बाबा ! हें वच बहु मोलाचें. २

पृथ्वीमध्ये रत्नें बहु आहेत,
आकाशीं तर असंख्य दिसताहेत;
परि एक रत्न तुजमध्ये जें सच्छील
कोणाला नच सर त्याची येईल;—
स्मरण असूं दे याचें,
बाबा ! हें वच बहु मोलाचें. ३

स्नायूंमध्ये पुष्कळ आहे शक्ति,
नृपवक्त्रीं तर फारच आहे म्हणती;
परि एक एक जो नवा शब्द तूं शिकसी
शक्ति तयाची उलथिल सर्व जगासी !

पठन तर करीं याचें,
बाबा ! जग हें बदलायाचें.

काबुलीवाला

माझ्या मिनीला पांचवें वर्ष आहे; कांहीं तरी बडबडावयाला असल्याशिवाय तिला एक क्षणहि चैन पडत नाही. स्वस्थ बसून तिच्या आयुष्यांतील एकहि क्षण फुकट गेलेला नाही, याबद्दल मी खात्री देऊ शकेन. तिच्या आईला याचा पुष्कळ वेळां राग येतो, व तिला तिची बडबड थांबवावी असें वाटतें. पण मला अशी इच्छा कधींच होत नाही. मिनीनें स्वस्थ बसणें म्हणजे अगदीं अब्रह्मण्य होय, व मला तें फार वेळ सहन करितां येत नाही. म्हणून मी जेव्हां जेव्हां तिच्याशीं बोलतों, तेव्हां तेव्हां गमतीला तोटा नसतो.

उदाहरणार्थः—एके दिवशीं सकाळीं मी माझ्या कादंबरीचें सतरावें प्रकरण लिहिण्याच्या ऐन रंगांत होतों. इतक्यांत मिनी हळूच पाऊल न वाजवितां खोलींत आली, व माझ्या हातांत हात घालून म्हणाली, “ बाबा, रामदयाळ भय्या कावळ्याला ‘ काग ’ म्हणतो; त्याला कांहींच कसें समजत नाही हो ? ”

दोन भाषांतील फरक मी तिला समजावून देण्याला आरंभ करितों न करितों तोंच तिनें दुसऱ्या विषयावर उडी मारली होती. “ बाबा, भोला म्हणतो कीं ढगांत एक मोठा हत्ती आहे; तो सोडेंत पाणी घेऊन उडवितो आणि मग पाऊस पडतो. खरं का हो ? ”

उत्तराचा विचार करित मी हताश बसलों. तिचा सपाटा कायम होता. “ बाबा, आई तुमची कोण हो ? ”

गंभीर चेहेरा करून मी कसेंसें म्हटलों, “ मिनी, आतां जा, आणि भोलाबरोबर खेळ बघूं. मी कामांत आहे. ”

माझ्या खोलीची खिडकी रस्त्यावर होती. मिनी टेबलाखाली माझ्या पायांजवळ बसून गुड्यांचा तबला करून फारसा आवाज न करितां खेळत होती. मी सतराव्या प्रकरणांत गढून गेलों होतों; यांत नायक प्रतापसिंग नायिका कांचनलतेला घेऊन किल्ल्याच्या तिसऱ्या मजल्यावरील खिडकींतून निसटण्याच्या वेतांत होता. इतक्यांत एकदम खेळबीळ टाकून 'ओ हो, काबुलीवाला, काबुलीवाला' म्हणून ओरडत मिनी खिडकीकडे धांवत गेली. आणि खरोखरीच खाली रस्त्यांतून एक काबुलीवाला सावकाश रेंगाळत चालला होता. अफगाणी लोकांचा नेहेमींचा सैल, मळका पोषाख व उंच फेटा त्यानें घातला होता. त्याच्या पाठीवर एक मोठी पिशवी होती, व हातांत एक पेटी होती.

या मनुष्याला पाहिल्यावर मिनीच्या मनांत काय विचार चालले होते हें कांहीं मला सांगतां येणार नाही, पण ती त्याला मोठ्यानें हांका मारूं लागली. मी विचारांत पडलों, "आतां काय करावें ? हा आंत येणार, आणि माझे सतरावें प्रकरण थांबणार." याच वेळीं काबुलीवालानें मागें वळून मिनीकडे पाहिलें. ती घाबरली, व आईचा आश्रय करण्यासाठीं आंत पळाली. तिची अशी खुळी कल्पना होती कीं त्याच्या पाठीवरच्या मोठ्या पिशवींत आपल्यासारखीं दोनतीन मुलें असावीं. एवढ्या वेळांत तो फिरता व्यापारी दारांतून आंत आला, व हंसत हंसत त्यानें मला सलाम केला.

माझ्या नायकनायिकांची स्थिति इतकी अनिश्चित झाली कीं माझा पहिला विचार, 'मिनीनें याला बोलाविलें आहे तर आतां थांबावें व कांहीं तरी विकत घ्यावें' असा होता. मी कांहींबाहीं खरेदी

केली, व मग सुलतान अबदुर रहमान, रशिअन, इंग्रज, सरहदीवरील राजकारण वगैरे विषयांवर आमचें बोलणें सुरू झालें.

निघायचें तेव्हां त्यानें विचारलें, “पण साहेब, मुलगी कुठें आहे ?”

उगीचच्या उगीच मिनीनें भितां उपयोगी नाही म्हणून मीं मिनीला बाहेर आणविलें.

ती माझ्या खुर्चीजवळ उभी राहिली, आणि काबुलीवाला व त्याची पिशवी यांकडे पाहूं लागली. त्यानें तिला काजू व मनुका दाखविल्या; पण तिला मोह पडेना, व ती त्याच्याकडे जाईना. उलट अधिकच भिऊन ती मला जास्त जास्त बिलगूं लागली.

ही त्यांची पहिली भेट.

कांहीं दिवसांनीं मी सकाळीं घरांतून बाहेर पडत होतो तेव्हां मिनी दाराजवळच्या वांकावर व तो धिप्पाड काबुलीवाला तिच्या पायांजवळ बसलेला असून दोघेहि बोलत व हंसत आहेत असें मीं पाहिलें. तेव्हां मी थोडासा चकित झालों. ‘वाबा’ शिवाय इतका निमूटपणें ऐकत बसणारा श्रोता माझ्या मिनीला जन्मांत कधीं लाभला नसेल असें दिसलें. तिच्या छोट्या साडीच्या पदरांत पाहुण्यानें बहाल केलेले वदाम आणि मनुका खचून भरल्या होत्या. ‘कशाला दिलेंस तिला हें ?’ असें म्हणून मीं त्याच्या हातावर एक अघेली काढून ठेविली. कांहीं आढेवेढे न घेतां त्यानें ती घेतली व खिशांत टाकिली.

अरेरे ! एका तासानें मी जों परत येतो तों त्या बिचान्या अघेलीनें केवढा अनर्थ करून टाकिला होता ! कारण काबुलीवालानें ती मिनीला दिली; मिनीच्या हातांत रुप्याचें चकचकीत नाणें दिसल्याबरोबर तिच्या आईनें तिच्यावर झडप घातली. “कुठून घेतलीस ती अघेली ?”

मिनीने हंसत हंसत उत्तर दिलें, “मला काबुलीवाल्यानें दिली.”

“हो, काबुलीवाल्यानें दिली !” तिची आई अंगावर कांटा येऊन ओरडली; “कारटे, तूं घेतलीस कशी त्याच्याजवळून ?”

मी त्याच क्षणीं घरांत आलों, आणि मिनीवर येऊं घातलेल्या संकटांतून तिला सोडवून मीं स्वतः चौकशी आरंभिली.

मला असें आढळून आलें कीं या दोघांच्या एकदां दोनदांच नव्हे तर पुष्कळ वेळां गांठी पडल्या होत्या; काजू आणि बदाम यांचें आमिष दाखवून मोठ्या खुबीनें काबुलीवाल्यानें तिची भीति घालविली होती, व त्या दोघांची आतां मोठी गट्टी जमली होती.

त्यांचे कांहीं विलक्षण थडेचे विषय होते; दोघांनाहि त्यांपासून फार करमणूक होई. त्याच्या पुढें मिनी वसे, जशी काय एखादी राणीच अशी त्याच्या अगडबंब शरीरावरून दृष्टि फिरवी, व गालाला खळी पडेल अशा रीतीनें हंसत त्याला विचारी, “ए काबुलीवाल्या, तुझ्या पिशवींत काय आहे रे ?”

आणि तो आपल्या लोकांप्रमाणें नाकांत बोलत उत्तर देई, “हत्ती आहे, हत्ती !” काय याच्यांत मौज असावी ? पण तीं दोघे जीं यावर हंसावयाचीं तीं कांहीं विलक्षण ! मला तर ती जेव्हां जेव्हां मोठ्या माणसाबरोबर बोले तेव्हां तेव्हां तिच्या बोलण्यांत एक प्रकारची जादू आहे असें वाटे.

पण काबुलीवालाहि कांहीं कमी नव्हता. तो तिला विचारी, “बरं, पोरी तूं सासऱ्याच्या घरीं कधीं जाणार ?”

हिंदु घरांत अगदीं लहान मुलींना देखील सासऱ्याच्या घराविषयीं माहिती नाहीं असें होत नसतें. पण आम्ही पडलों जरासे सुधारकी

थाटाचे. त्यामुळें आम्हीं मिनीला या गोष्टी सांगितल्या नव्हत्या. मिनी अर्थातच थोडी बुचकळ्यांत पडल्यासारखी होई. पण ती हें बाहेर दाखविणार थोडीच ! हजरजबाबीपणानें ती त्यालाच पुन्हां विचारी, “ पण तूं जाणार आहेस कां तिकडे ? ”

अफगाण लोकांत ‘ सासऱ्याचें घर ’ या शब्दांला दोन अर्थ आहेत. तुरुंगाला हें गोंडस नांव आहे; कारण बिनखर्चानें आपली उत्तम वरदास्त या ठिकाणीं ठेविली जाते. या अर्थानें तो धडधाकट फेरीवाला माझ्या मुलीच्या प्रश्नाला उत्तर देई. अदृश्य अशा शिपायाला बुक्की मारण्याचा आविर्भाव करून तो म्हणत असे, “ मी ? मी आपल्या सासऱ्याला चांगला ठोक देईन. ”

हें ऐकून व त्या विचाऱ्या मार मिळालेल्या सासऱ्याचें चित्र डोळ्यापुढें आणून मिनी खदखदां हंसूं लागे, व तिचा दांडगा मित्र तिला सामील होई.

हे दिवस शरदतूचे होते. या दिवसांत पूर्वीचे राजे दिग्विजया-साठीं स्वारीवर निघत असत, आणि मी कलकत्त्याच्या लहानशा खबदाडांत बसून आपल्या मनाला सर्व जगांतून संचार करून येण्यास परवानगी देत असें. दुसऱ्या देशाचें नांव काढिल्याबरोबर माझे मन तेथें जाई, व परदेशांतील कोणताहि मनुष्य रस्त्यांत पाहिला कीं, स्वप्नांतल्याप्रमाणें नानाप्रकारच्या कल्पनांचें जाळें विणण्यास मी आरंभ करीं. तिथले डोंगर, तिथल्या दऱ्या, तिथलीं अरण्यें, त्यांमधली त्याची झोंपडी, त्याची रानांतील स्वतंत्र राहणी, या सर्व कल्पनाचित्रांचा पट माझ्या अन्तश्चक्षुंपुढें एकसारखा मार्गेंपुढें होत राही. माझी कल्पनाशक्ति इतकी चालण्याचें कारण कदाचित्

असें असेल कीं मी एकाद्या रोपासारखा एका जागेला चिकटून राहिलों होतों, व प्रवासाला जाण्याचा प्रसंग मला वज्राघातासारखा वाटला असता. काबुलीवाला माझ्यासमोर असला कीं मी रखरखीत पर्वतांच्या पायथ्याशीं, गगनचुंबी शिखरांच्या मधील खिंडींत जाऊन संचार करूं लागें. माल वाहणाऱ्या उंटांची रांग व कांहींच्या हातांत त्या जुन्यापुराण्या बंदुका, कांहींच्या हातांत भाले अशा धाटानें सखल प्रदेशाकडे येत असलेल्या उंचउंच फेटे घातलेल्या व्यापाऱ्यांचा तांडा माझ्या डोळ्यापुढें उभा राही; पण अशा गोष्टी स्वप्नांत दिसत असतां मिनीची आई मध्येच येई, व 'त्या माणसाला जपावें' म्हणून मला विनवी.

दुदैवाची गोष्ट म्हणजे अशी कीं मिनीची आई फार भित्री आहे. रस्त्यांत आवाज झालेला ऐकिला किंवा घराकडे माणसें येतांना पाहिलीं कीं ते चोर किंवा दारुडे किंवा साप किंवा वाघ किंवा विषारी वायु किंवा झुरळें किंवा सुरवंट असले पाहिजेत हे तिचे तर्क ठेविलेले. जगांतले इतके पावसाळे तिला गेले आहेत तरी तिची भीति कांहीं कमी होत नाही. म्हणून काबुलीवाल्याबद्दल तिला नाना-प्रकारच्या शंका येत, व त्याच्यावर नजर ठेवण्याबद्दल ती मला बजावी.

मी हें थट्टेवारी नेऊं लागलों म्हणजे ती गंभीरपणें मला विचारी;

“ मुलें कधीं कोणीं पळवून नेलीं आहेत कीं नाहीं ? ”

“ काबुलांत गुलाम विकीत असतात कीं नाहीं ? ”

“ एवढ्या धिप्पाड माणसाला एकादें चिमुकलें पोर उचलून नेणें जड आहे का ? ”

मी म्हणें हें अशक्य नसलें तरी असंभवनीय आहे. पण तिचें

समाधान होईना, व तिची भीति कायम राहिली; पण ही भीति जवळजवळ निराधार असल्यामुळे त्या माणसाला घरांत येण्याची बंदी करणें मला बरोबर दिसेना, व म्हणून त्या दोघांच्या मैत्रीत व्यत्यय न येतां ती कायम राहिली.

दरवर्षीं अर्धा जानेवारी संपण्याच्या सुमारास काबुलीवाला रहमान आपल्या देशाला परत जात असे. कर्जाऊ दिलेले पैसे घरोघर जाऊन वसूल करण्याच्या घाईत तो या वेळीं असावयाचा. तथापि या वर्षी त्याला मिनीला भेटावयापुरता वेळ सांपडे. या दोघांचा कांहीं तरी कट असावा असें नव्हत्या. माणसाला वाटणें साहजिक होतें; कारण तो सकाळीं आला नाहीं तर संध्याकाळीं हटकून यावयाचा.

हा ताडमाड उंच, सैल कपडे घातलेला, पिशव्यांचें ओझे वाग-विणारा मनुष्य अंधान्या खोलीच्या कोंपऱ्यांत बसलेला पाहिला म्हणजे कधीकधी मला सुद्धां दचकल्यासारखें होई. पण 'ए काबुलीवाला' म्हणून ओरडत व खिदळत मिनी धांवत आली, व वयांत इतका फरक असलेले ते दोघे मित्र नेहमींप्रमाणें हंसूं व चेष्टा करूं लागले म्हणजे माझ्या जीवांत जीव येई.

त्यानें जावयाचें ठरविलें होतें त्यापूर्वीं कांहीं दिवस मी सकाळीं छापखान्यांतून आलेलीं प्रुफें तपाशीत होतो. हवेंत बराच गारठा होता. खिडकींतून आलेले सूर्याचे किरण माझ्या पायांवर पडले होते, व त्यानें ऊब येऊन मला बरें वाटत होतें. आठ वाजण्याचा सुमार होता. सकाळीं फिरावयाचा परिपाठ असलेले लोक घरीं परत चालले होते. एकदम रस्त्यांत दंगा झालेला मीं ऐकिला, म्हणून मीं रस्त्याकडे पाहिलें. दोन पोलिसांच्या मध्ये हात बांधून रहमानला नेत

होते, व त्यांच्यामागे ' काय झाले ? काय झाले ? ' म्हणून चौकशी करीत पुष्कळशीं मुलें चाललीं होतीं. रहमानच्या कपड्यांवर रक्ताचे डाग होते, व पोलिसांपैकीं एकाच्या हातांत सुरा होता. मी घाई-घाईनें बाहेर गेलों, व त्यांना थांबवून ' या सर्व प्रकाराचा अर्थ काय ? ' म्हणून विचारलें. कांहीं याच्याकडून, कांहीं त्याच्याकडून माहिती गोळा करितां मला असें समजलें कीं 'शेजारच्या एका माणसानें रहमानकडून एक शाल विकत घेतली होती, पण आतां तो तें नाकारीत होता; त्यामुळें भांडण झालें व रहमाननें त्याला मारिलें.'

आतां संतापाच्या भरांत कैद्यानें आपल्या शत्रूला शिव्या हांसडण्यास सुरवात केली होती; इतक्यांत एकदम मिनी बाहेरच्या व्हरांड्यांत आली, व नेहमींप्रमाणें 'ए काबुलीवाला' म्हणून तिनें हांक मारिली. त्याबरोबर रहमानचा चेहेरा खुलला. त्याच्याजवळ पिशवी नव्हती, यामुळें हत्तीबद्दलची गंमत आज होण्यासारखी नव्हती. म्हणून तिनें नेहेमींचा दुसरा प्रश्न विचारिला, " आपल्या सासऱ्याच्या घरीं चाललास काय ? " रहमान हंसला व म्हणाला, " होय, पोरी, तिकडेच चाललों आहे. " पण मिनीची या उत्तरानें करमणूक झाली नाही, हें पाहून त्यानें आपले ब्रिड्या अडकविलेले हात वर करून म्हटलें, " अरे अरे ! मी त्या सासऱ्याला चांगला ठोक दिला असता; पण काय करूं ?—माझे हात बांधिले आहेत. "

खून होण्याचा संभव अशी मारामारी केल्याच्या आरोपावरून रहमानला बरेच वर्षांच्या सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यांत आली.

एकामागून एक दिवस चालले होते, व आम्ही त्याला विसरून गेलों. आमचें नेहेमींचें काम नेहेमींप्रमाणें चाललें होतें, व एके वेळीं

डोंगरांत स्वतंत्र असलेला तो गडी तुरुंगांत कसे दिवस घालवीत असेल हा विचार कधीच आमच्या मनांत आला नाही. सांगण्यास लाज वाटते, पण मिनी देखील आपल्या जुन्या मित्राला विसरली. नवे मित्र तिला मिळाले. ती मोठी झाली तशी ती जास्त वेळ बरो-बरीच्या मुलींमध्ये घालवू लागली. तिचा इतका वेळ त्यांच्या सह-वासांत जाई कीं पूर्वीप्रमाणें ती माझ्या खोलींत यावयाची बंद झाली, व मला तिच्याशीं बोलण्याची संधि बहुतेक कधीच मिळेनाशी झाली.

वर्षे हां हां म्हणतां गेलीं. पुन्हां पावसाळा संपण्याचा सुमार होता, व आम्हीं आमच्या मिनीच्या लग्नाची तयारी चालविली होती. दसऱ्याच्या सुमाराला हें लग्न ठरलें होतें. दुर्गा कैलासाला जाते त्याच वेळीं आमच्या घरांतिल लक्ष्मीहि आपल्या सासरीं जावयाची होती, व आमचें घर सुनें व्हावयाचें होतें.

सकाळीं ऊन चक्रे पडलें होतें. पाऊस पडून गेल्यानें हवा स्वच्छ धुवून गेल्यासारखी झाली होती, व सूर्याचीं किरणें शुद्ध सोन्या-सारखीं चकाकत होती. तीं इतकीं चकचकीत होती कीं कलक-त्याच्या बोळांतल्या दरिद्री विटांच्या भिंती देखील शोभिवंत दिसू लागल्या. पहांटेपासून वाजंझ्या सुरू झाल्या होत्या; प्रत्येक सुरावरोवर माझे हृदय कंपायमान होत होतें. भैरवीचा करुणामय राग ऐकून समीप येऊन ठेपलेल्या वियोगाचें दुःख असह्य वाटत होतें. माझ्या मिनीचें आज संध्याकाळीं लग्न व्हायचें होतें.

अगदीं पहांटेपासून घरांत नुसती दंगल उडून राहिली होती. अंगणांत मांडव घालावयाचा होता; प्रत्येक खोलींत व प्रत्येक सोप्यांत रुणझुण आवाज करणारीं झुंबरे लावावयाचीं होती. जिकडे तिकडे जी

घाई चालली होती तिला सीमाच नव्हती. हिशेब पहात मी स्वतःच्या खोलींत वसलों होतो. इतक्यांत कोणीतरी आंत येऊन मला अदवीनें सलाम केला. कोण म्हणून पाहतों तों काबुलीवाला रहमान ! मी प्रथम त्याला ओळखिलें नाहीं. त्याच्याजवळ पिशवी नव्हती, त्याचे केंस डोक्याबरोबर कापिले होते, व त्याचा पूर्वीचा जोम नाहींसा झाला होता; पण तो हंसला, व मी त्याला ओळखिलें.

“ केव्हां आलास तूं रहमान ? ” मीं विचारलें.

“ मी काल संध्याकाळीं तुरुंगांतून सुटलों. ”

ते शब्द कानावर पडतांच मला कसेसेंच झालें. दुसऱ्या मनुष्याला जखम करणाऱ्या माणसाशीं मी यापूर्वी कधीं बोळलों नव्हतों, व आतां हा प्रसंग आला हें मनांत येऊन माझे मन खचलें; मला वाटलें हा सकाळच्या प्रहरीं आला हा शुभ शकुन झाला नाहीं.

“ आज घरीं कार्य असल्यानें मी जरा कामांत आहे. पुनः कधीं तरी आलास तर बरें होईल. ”

तो ताबडतोब जावयास निघाला; पण दाराजवळ गेल्यावर तो जरा घुटमळला व म्हणाला, “साहेब, छोटी मिनी मला एक क्षणभर भेटणार नाहीं का ? ” त्याची कल्पना होती कीं मिनी पूर्वीइतकीच लहान राहिली होती. ‘ए काबुलीवाला’ करीत आपल्याकडे ती धांवत येईल, असें चित्र त्यानें आपल्या मनापुढें काढून ठेविलें होतें. पूर्वीप्रमाणेंच आपण दोघें हंसूं व बोळूं असेंहि तो समजत होता, आणि खरोखरच पूर्वीच्या दिवसांची आठवण ठेवून त्यानें कोणातरी आपल्या मित्राकडून कसेतरी मिळविलेले बदाम, मनुका व द्राक्षें काळजीपूर्वक कागदांत गुंडाळून आणिलीं होती; कारण त्याच्याजवळ जे थोडे पैसे होते त्यांतलें कांहींएक उरलें नव्हतें.

मी पुनः म्हणालों, “ घरांत कार्य आहे, व आज तुला कोणी भेटणार नाही. ”

त्याचें तोंड उतरलें. माझ्याकडे उत्कंठेनें एक क्षणभर त्यानें पाहिलें, व ‘ सलाम, साहेब ’ म्हणून तो बाहेर गेला.

मला जेरासें वाईट वाटलें, व मी त्याला परत बोलाविणार होतो; पण तो आपण होऊनच परत येत आहे असें मी पाहिलें. तो माझ्या अगदीं जवळ आला, व बरोबर आणिलेलीं फळें माझ्यापुढें करून म्हणाला, “ साहेब, आपल्या मुलीसाठीं मीं हीं दोनचार फळें आणिलीं आहेत. तीं आपण तिला द्याल का ? ”

मीं तीं घेतलीं, व त्याला मीं पैसे देणार तो त्यानें माझा हात धरिला व म्हटलें, “ साहेब, तुम्ही फार दयाळु आहां. मला पैसे नकोत; माझी आठवण ठेवा म्हणजे झालें. आपल्याला एक लहान मुलगी आहे तशी मलाहि आहे. मला तिची आठवण होते, व आपल्या मुलीसाठीं मी हीं फळें आणितों; पैशासाठीं नव्हे. ”

असें बोलून त्यानें आपल्या पोकळ अंगरख्यांत हात घातला व कागदाचा एक बारिक मळका तुकडा बाहेर काढिला. अतिशय बेतानें त्यानें तो उलगडला व मेजावर ठेवून दोन्ही हातांनीं तो सरळ केला. त्यावर एका चिमुकल्या हाताचा ठसा होता. फोटो नव्हे. चित्र नव्हे. शाई फांसून कागदावर पालथा ठेवून उमटविलेला हाताचा ठसा ! हा आपल्या लहानशा मुलीच्या हाताचा ठसा त्यानें वर्षानुवर्षे आपल्या हृदयाशीं जतन करून ठेविला होता.

माझ्या डोळ्यांला पाणीं आलें. तो गरीब काबुली फळेंचिक्या व मी बडा— हें मी विसरलों. पण छे, मी त्याच्यापेक्षां श्रेष्ठ कसा ? तोहि बाप होता.

त्याच्या हजारों कोस लांब असलेल्या डोंगराळ घरांतील बालपार्वतीच्या हाताच्या ठशानें लहानपणींच्या माझ्या मिनीची आठवण मला झाली.

मीं तांबडतोत्र मिनीला आंत बोलावणें पाठविलें. अनेक प्रकारच्या अडचणी उपस्थित करण्यांत आल्या; पण मीं त्या सर्व धुडकावून दिल्या. लग्नाच्या दिवसाला योग्य अशी तांबडी साडी नेसलेली, कपाळावर चंदनाचा मळवट भरलेली, तरुण वधूचे अलंकार अंगावर घातलेली मिनी बाहेर आली, व विनयानें माझ्यासमोर उभी राहिली.

हा अकल्पित देखावा पाहून तो काबुलीवाला चकित झाला. जुनी मैत्री पुढें चालविणें शक्य नव्हतें. शेवटीं त्यानें मंदस्मित करून म्हटलें “ पोरी, मग तूं सासऱ्याच्या घरीं निघालीस काय ? ”

पण आतां मिनीला ‘ सासरा ’ या शब्दाचा खरा अर्थ कळू लागला होता. तिला पूर्वीप्रमाणें उत्तर देणें अशक्य होतें. ती प्रश्न ऐकून ती लाजली, व मान खालीं घालून उभी राहिली.

काबुलीवाला व माझी मिनी यांची पहिल्यानें गांठ पडली तो दिवस मला आठवला व मी खिन्न झालों. ती गेली तेव्हां रहमाननें लांब सुस्कारा सोडिला व तो जमिनीवर बसला. आपण इतका वेळपर्यंत घरापासून लांब राहिलों तेव्हां आपली मुलगीहि मोठी झाली असली पाहिजे, व तिच्याशीहि पुनः नवी मैत्री केली पाहिजे अशी एकदम त्याला कल्पना आली. जशी तिला त्यानें सोडिली तशी ती त्याला खास भेटणार नव्हती, आणि शिवाय या आठ वर्षांत तिला कांहीं झालें तर नसेल !

मंगल वाघें वाजू लागलीं; शरदृतूचें सौम्य ऊन सभोंवार पडलें

होतें. पण रहमान कलकत्याच्या एका आळींत बसलेला होता, व त्याला स्वतःपुढें अफगाणिस्तानचे भुंडे डोंगर दिसत होते.

मीं एक नोट काढून त्याला दिली, व म्हटलें, “रहमान, जा, आपल्या देशांत जाऊन आपल्या मुलीला भेट. त्या भेटीनें तुम्हांला जो आनंद होईल त्यानें माझ्या बाळीला सुखाचा लाभ होवो ! ”

ही देणगी दिल्यानंतर इतर बाबींचा खर्च मला कमी करावा लागला. विजेची रोषणाई मला करितां आली नाही, लष्करी बँडहि बोलावितां आला नाही; घरांतल्या बायकांची बरीच निराशा झाली. पण एका दूरच्या देशांत पुष्कळ वर्षांनीं बापाची व त्याच्या एकुलत्या एक मुलीची भेट पुनः झाली या विचारानें मला लग्नाचा समारंभ दुप्पट आनंददायक झाला.

शाकुंतलांतील श्लोकांचा चौकडा

[आर्या]

काव्यांत रम्य नाटक, शाकुंतल नाटकांत तें रम्य,
अंक तयांतिल चवथा, श्लोकांचा चौकडा तिथें होय.

—सुभाषित.

(आपली मानिलेली मुलगी शकुंतला सासरी जाणार या विचारानें झालेली कण्वाची मनःस्थिति:—)

[शार्दूलविक्रीडित]

जाते आजि शकुंतला; विकळता चित्ताप्रती शोंबळी,
आला दाटुनि कंठ, अश्रु भरुनी नेत्रेंहि मंदावळीं;
झाली विव्हळ, मी वनस्थ असतां, मायेमुळें ही स्थिती !
संसारी तनयावियोग घडतां दुःखा कसे साहती ! १

(सासरीं कसें वागावें याविषयीं कण्वाचा शकुंतलेला उपदेश:—)

[शार्दूलविक्रीडित]

सेवीं गे वडिलां जनां; सवतिंना तूं हो प्रिया मैत्रिण;
नाथानें झिडकारितांहि रुसुनी मोडीं न त्याचें मन;
राहीं गोड सदैव आश्रितजनीं; भाग्यें नसो आढ्यता;
होती या युवती अशा सुगृहिणी, दृज्या कुळांगार त्या. २

('आतां मला सासरीं चैन कसें पडेल ? ' अशी भीति शकुंतलेनें प्रदर्शित केली तेव्हां कण्वानें तिचें सांत्वन केलें:—)

[हरिणी]

अससि गृहिणी मान्या गेहीं कुलीन पतीचिया;
उचित विभवा कार्यां व्यग्रा रहाशिल त्याचिया;
प्रसविशिल तूं प्राची सूर्या तसा सुत पावन;
विरह मम हा वाळे ! तेव्हां तुला दुखवील न.

३

('आतां पुनः अशा आश्रमांत मला रहावयाला कधीं मिळेल कां ? ' असें शकुंतलेनें म्हटलें तेव्हां कण्वानें तिला आश्वासन दिलें:—)

[वसंततिलक]

होवोनियां सवत भूमिस सागरान्त,
राज्याभिपिक्त सुत ज्या न तुला जगांत
ठेवोनि त्यावरि कुटुंबभरा, सकान्त
तूं शांत या फिरुनि येशिल आश्रमांत.

४

माया मोठी कठिण आहे !

ते वेळीं अर्जुन म्हणतसे देवा । आतां झडकरी रथ पेलावा ।
नेऊनि मध्यें घालावा । दोहीं दळां ॥ १ ॥
जंव मी नावेक । हे सकळ वीर सैनिक ।
न्याहाळीन अशेख । झुंजते जे ॥ २ ॥
आइका अर्जुन इतुकें बोलिला । तंव श्रीकृष्णें रथ पेलिला ।
दोन्ही सैन्यामार्जीं केला । उभा तेणें ॥ ३ ॥
तंव तेथ पार्थ सकळ । पितृ पितामह केवळ ।
गुरु बंधु मातुळ । देखता जाहला ॥ ४ ॥
इष्टमित्र आपुले । कुमरजन देखिले ।
हे सकळ असती आले । तयांमार्जीं ॥ ५ ॥
सुहृज्जन सासरे । आणिकही सखे सोडरे ।
कुमर पौत्र धनुर्धरें । देखिले तेथ ॥ ६ ॥
जयां उपकार होते केले । कीं आपदीं जे रक्षिले ।
हें असो वडिल धाकुले । आदि करुनी ॥ ७ ॥
ऐसें गोत्रचि दोहीं दळीं । उदित झालें असे कळीं ।
हें अर्जुनें तिये वेळीं । अवलोकिलें ॥ ८ ॥
तेथ मनीं गजबज जाहाली । आणि आपैसी कृपा आली ।
तेणें अपमानें निघाली । वीरवृत्ति ॥ ९ ॥
जिया उत्तम कुळींचिया होती । आणि गुणलावण्य आथी ।
तिया आणिकीतें न साहती । सुतेजपणें ॥ १० ॥

देखा मंत्रज्ञ वरळ जाय । तेथ कां जैसा संचार होय ।
 तैसा तो धनुर्धर महामोहें । आकळिला ॥ ११ ॥
 म्हणउनि असता धीर गेला । हृदया द्रव आला ।
 जैसा चंद्रें करीं शिवतला । सोमकांत ॥ १२ ॥
 तयापरी पार्थ । अतिस्नेहें मोहित ।
 मग सखेद असे बोलत । श्रीअच्युतेसीं ॥ १३ ॥
 तो म्हणे अवधारीं देवा । म्यां पाहिला हा मेळावा ।
 तंव गोत्रवर्ग आघवा । देखिला येथ ॥ १४ ॥
 देखें देह कांपत । तोंड असे कोरडें होत ।
 विकळता उपजत । गात्रांसी ॥ १५ ॥
 सर्वांगा कांटाळा आला । अति संताप उपजला ।
 तेथें बेंवळा हात गेला । गांडिवाचा ॥ १६ ॥
 तें न धरतचि निष्टलें । परी नेणेचि हातोनि पडलें ।
 ऐसें हृदय असे व्यापिलें । मोहें येणें ॥ १७ ॥
 जें वज्रापासोनि कठिण । दुर्धर अतिदारुण ।
 तयाहूनि असाधारण । हें स्नेह नवल ॥ १८ ॥
 जेणें संग्रामीं हर जितिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला ।
 तो अर्जुन मोहें कवळिला । क्षणामार्जी ॥ १९ ॥
 जैसें भ्रमर भेदी कोडें । भलतैसें काष्ठ कोरडें ।
 परी कळिकेमार्जीं सांपडे । कोंवळिये ॥ २० ॥
 तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें । परि तें कमळदळ चिरूं नेणे ।
 तैसें कठिण कोंवळेपणें । स्नेह देखा ॥ २१ ॥

सुख की कर्तव्य ?

हर्क्युलीज नांवाचा एक प्रचंड शक्तीचा पुरुष पुराणकारी ग्रीसमध्ये होऊन गेला. हा खरोखर झ्यूस म्हणून जो ग्रीक लोकांच्या देवांचा अधिपति होता त्याचा मुलगा. तो टिरिन्सच्या राजाच्या घरी त्याचा मुलगा म्हणून वाढला. देवांची राणी हीरा हिचा या मुलावर फार दांत होता, व जन्मभर त्याचा छळ तिने केला.

लहानपणी पाळण्यांत निजला असता हीराने पाठविलेल्या दोन सापांनी हर्क्युलीजच्या मानेभोवतीं विळखा घातला. जवळ दाई बसली होती तिची भीतीनें बोंबडी वळली; परंतु हर्क्युलीज किंचाळत उठला व एका हाताने एक याप्रमाणे माना आवळून त्यानें दोन्ही सापांची वाट लाविली. हर्क्युलीजच्या बापाने हा चमत्कार पाहिला तेव्हां या विलक्षण मुलाची पत्रिका वर्तविण्यासाठी त्यानें एका प्रख्यात ज्योतिष्याला बोळावून आणिले. 'या मुलाचा जन्म झ्यूसपासून झाला असून हा शेवटीं स्वर्गांत देवाप्रमाणे रहावयास जाणार' असे ज्योतिष्याने राजाला सांगितले.

अशा विलक्षण मुलाच्या शिक्षणांत आपल्याकडून कसूर होऊं नये असा राजाने निश्चय केला. घोडे वश करणे व रथ चालविणे या दोन कला त्याने स्वतः मुलाला शिकविल्या. ग्रीस देशामध्ये संगीतादि कला व शस्त्रविद्या शिकविण्याबद्दल प्रसिद्धीस आलेले शिक्षक राजाने शोधून काढून आपल्या दरबारीं आणिले. एके दिवशीं रागाच्या सपाट्यांत

हर्क्युलीजनें वीणा मारून आपल्या संगीताच्या शिक्षकाला ठार केले. तेव्हां राजानें त्याला डोंगरावर आपल्या धनगरांच्या घरीं पाठवून दिलें. तेथें त्याची शरीरप्रकृति इतकी सुदृढ झाली कीं, सर्व प्रीसमध्ये त्याच्याइतका उंच व सशक्त मनुष्य दुसरा कोणी नव्हता. एका बुक्कीनें तो बैल ठार मारूं शके. त्याचा बाण व त्याच्या भाल्याची फेंक हीं अचूक असत.

तो मोठा झाला तेव्हां ' पुढें काय ? ' हा प्रश्न त्याच्यापुढें उभा राहिला. जी प्रचंड शक्ति त्याला लाभली होती तिचा उपयोग चांगला व्हावयाचा कीं वाईट ? एके दिवशीं तो एकटाच फिरत असतां त्याला दोन सुंदर देवता दिसल्या. दोघींनींही आपल्या मागून येण्याबद्दल त्यास सांगितलें. जी प्रथम बोलली ती धष्टपुष्ट असून तिच्या अंगावर उंची कपडे होते. तिचे डोळे गर्वानें चमकत होते. तिच्यांत मनुष्यांना मोहविण्याची शक्ति होती.

ती म्हणाली, " माझे नांव सुखदेवता. बहुतेक लोक माझे उपासक असतात. माझा मार्ग किती रुंद, किती सोपा, पायांना किती मऊ लागणारा आहे पहा ! या मार्गानें ये म्हणजे उत्तम उत्तम खाद्यें पेंयें, उंचीउंची वस्त्रें, मऊमऊ उशागिर्द्या, सारांश सर्व प्रकारचे ऐष-आराम बिनत्रासानें व बिनसंकटानें तुला प्राप्त होतील. कलह व यातना यांचा वाराहि मी माझ्या भक्तांना लागूं देत नाहीं. ज्यासाठीं इतरांनीं श्रम केलेले असतात त्या चांगल्या चांगल्या वस्तु तेवढ्या मी त्यांना मिळवून देतें. चल तर माझ्याबरोबर "

अशा प्रकारचीं आमिषें दाखविणाऱ्या त्या सुंदर देवतेकडे हर्क्युलीजनें पाहिलें तेव्हां तिच्या मागून जावें असें त्याला वाटलें. पण तसें करण्यापूर्वीं

विरुद्ध मार्गिनें जाणाऱ्या दुसऱ्या देवतेचें म्हणणें एकावें असा त्यानें विचार केला. ती जास्त शालीन व विनयशील होती. तिचा वेष साधा परंतु पांढरा स्वच्छ होता. तिचे कपडे झगझगीत रंगाचे नव्हते. हळू आवाजानें ती म्हणाली, “ माझे नांव कर्तव्यदेवता. माझा तिरस्कार करण्याची कोणाचीहि छाती नाही, पण माझ्यावर प्रेम करणारे लोक अगदीं विरळा. माझा मार्ग विकट व संकटमय आहे. त्यावर सुखें ऐषआराम मिळतील असें आश्वासन मी देत नाहीं; उलट कष्ट व यातना होण्याचा मात्र संभव आहे असें बजावितें. पण यांशिवाय देवांच्या उत्तमोत्तम देणऱ्या मनुष्याला मिळत नसतात. षड्भिपूना जो तोंड देतो, दैवाशीं जो झगडतो, आपल्याहून दुर्बळ अशांचें ओझे जो हलकें करितो त्याला कष्ट झाले तरी शेवटीं त्याचें पर्यवसान आनंदांत व अभिमानांत होत असतें. माझ्या भक्ताला पृथ्वीवर मानमान्यता मिळून स्वर्गांत राहण्याचा हक्क प्राप्त होतो. ”

सुखदेवता तिला वेडावीत हंसून म्हणाली, “तुझ्या त्या संकटपूर्ण मार्गावर तो अकालीं मरेल कसा हें त्याला नीट समजावून देईनास?”

कर्तव्यदेवतेनें शांतपणें उत्तर केलें, “ तूं म्हणतेस तें खरें आहे; पण मूर्खपणानें व आळसानें लोळत पडण्यापेक्षां उदात्त कार्यासाठीं मेलेलें माझ्यामार्गे येण्याची योग्यता असलेल्या लोकांना पतकरतें. ”

एक क्षणभर पण एक क्षणभरच हर्क्युलीजचें मन संशयांत पडलें. उदात्त स्फूर्तीनें उचंबळणारें त्याचें हृदय कर्तव्यदेवतेनें आकर्षून घेतलें, व तिचा अनुयायी होण्याचें त्यानें वचन दिलें. तिनें दाखविलेल्या मार्गानें जाऊन त्यानें त्या काळचा सर्वांत मोठा वीर असें नांव मिळविलें. त्यानें मनुष्यांना त्रस्त करून टाकणाऱ्या अनेक क्रूर

राक्षसांचा व भयंकर वन्य पशूंचा संहार केला. ज्यांच्यावर जुलूम चालला असेल त्यांना सोडविण्यासाठी तो धांव घेई. आपल्या पराक्रमांनी मनुष्यांना व देवांना त्यानें आनंदविलें. त्याला सर्व प्रकारच्या हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या व त्याचा अंतर्हि मोठा हृदयद्रावक झाला. पण तो मेला तेव्हां त्याला देवांच्या मध्यें स्थान मिळालें.

हे कर्तव्यदेवते !

Stern daughter of the voice of God !

—वर्ड्स्वर्थ.

[शार्दूलविक्रीडित]

ईशाची हृदयस्थ त्या कडक तूं कन्या अगे देवते !
सन्मार्गावरि दीपशी उजळुनी बोलाविसी मागुते—
मार्गभ्रष्ट तयांस; तूं नियमिसी केव्हां तशी दंडिसी;
खोटी भीति मनास अंकित करी तूं तत्क्षणीं धांवसी,
देसी निर्णय आणखी विजयही, मोहास तूं हांकिसी;
चित्तातें सदसद्विवाद दमवी तें शांतितें अर्पिसी.

वात्सल्य प्रकटे, जरी कडक तूं होसी नियंत्री तरी,—
तूझ्याही वदनीं, जसें विलसतें तें ईशमुद्रेवरी.
उद्यानीं हंसती फुलें खदखदां तूझ्या कटाक्षांमुळें;
तूं जेथें पद टाकिसी दरवळे तें स्थान गंधामुळें;
मार्गापासुनि रेस देशि न ढळूं तूं तारकांना मुळीं;
सेवेनें तुझियाचि अक्षय नवी राही नभाची कळी.

डेन्मार्कचा राजपुत्र, हॅम्लेट

हॅम्लेट हा डेन्मार्कच्या राजाचा एकुलता एक मुलगा होता. जर्मनीत विटेनबर्ग या शहरांत विद्याभ्यास करीत असतां त्यानें आपल्या बापाच्या मरणाची बातमी ऐकिली. म्हणून तो घाईघाईनें डेन्मार्कला आला. तेथें त्याला असें कळलें कीं आपला बाप बागेत निजलेला असतां त्याला साप चावला. हॅम्लेटची बापावर पराकाष्ठेची भक्ति होती म्हणून तो दुःखानें वेडा होण्याच्या बेतांत आला. तशांत हॅम्लेटच्या आईनें नवरा मरून एक महिना उलटतो न उलटतो इतक्यांत दिराबरोबर दुसरें लग्न लावण्याचें ठरविलें ! ही गोष्ट कळली तेव्हां हॅम्लेटच्या कोंवळ्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याची कल्पनाच करावी !

लग्नाचे सोहाळे चालावयाचे अशा वेळीं हॅम्लेटनें आपले सुतकी काळे कपडे घालावयाचें चालू ठेविलें; याची नव्या होऊं घातलेल्या राजाराणींना मोठी अडचण वाटली. या अनुभवी जोडीनें त्याला उपदेश करण्याचें ठरविलें.

राणीः—बाळा हॅम्लेट, मरण ही एक रोजची गोष्ट नाही का ? जें जें म्हणून सजीव आहे तें तें कांहीं वेळ राहून अनंततेंत मिसळून जात असतें.

हॅम्लेटः—आईसाहेब, तुम्ही म्हणतां तें खरें आहे.

राणीः—मग तुला इतकें विशेष दुःख झालेलें दिसतें तें कां ?

हॅम्लेटः—झालेलें दिसतें ! नाही. आईसाहेब, झालें आहे.

देखावा मला करितां येत नाहीं. आई, माझा हा काळा कुळकुळीत अंगरखा, हे अडखळत बाहेर पडणाऱ्या श्वासाचे उसासे, हा आसवांचा वाहता ओघ, ही दुःखाकुल मुद्रा—शोकाचे यच्चयावत् प्रकार व देखावे हे माझे खरे स्वरूप दाखवू शकणार नाहीत. ते मात्र दिसतात खरे; कारण हीं सर्व अशीं कृत्ये आहेत कीं ज्यांचें सोंग मनुष्याला आणितां येईल; पण माझ्या हृदयांत असें एक कांहीं आहे कीं जें देखाव्याच्या पलीकडे आहे. ही नुसती दुःखांची आरास आहे.

राजाः—आपल्या वडिलांबद्दल इतके दिवस सुतक पाळणें हें तुझ्या मनाच्या कोंवळेपणाला साजेसें आहे. पण तूं हें विसरतोस कीं तुझ्या वडिलांचे वडील मरण पावले; त्या वडिलांचे वडीलहितसेच मरण पावले. कांहीं ठराविक मुदतीपर्यंत पुत्रकर्तव्य म्हणून मागें राहिलेल्या मुलानें दुःख करावें व सुतक पाळावें हें बरोबर आहे. पण हटवादीपणानें एकसारखें दुःख करीत राहणें हें परमेश्वराच्या करणीला हेकेखोरपणानें नावें ठेवणें होय; हें नामर्द दुःख होय.

* * * *

या दोघांच्या नीचपणाचा विचार करीत हॅम्लेट बसला होता. इतक्यांत त्याचा विटेनवर्गचा सहाध्यायी मित्र होरोशिओ हा त्याला भेटावयास आला.

होरोशिओः—महाराज, मी आपल्या वडिलांच्या प्रेतयात्रेसाठीं आलों.

हॅम्लेटः—मित्रा, तुला हात जोडून सांगतो मला असा हिणवूं नको. तूं माझ्या आईचे लग्नसोहाळे पहाण्यासाठीं आलास असें मला वाटतें.

होरोशिओः—खरेंच, महाराज, तीं दोन्हीं अगदीं लागोपाठ घडून आलीं.

हॅम्लेटः—काटकसर, बाबा, काटकसर ! प्रेतविधीसाठीं तयार केलेल्या पक्कान्नांतील शिल्क लग्नाच्या पंक्तीचीं तांटे वाढण्यास उपयोगीं पडलीं. होरोशिओ, तो दिवस पहाण्यापूर्वीं जर स्वर्गांत माझी आणि माझ्या हाडवैऱ्याची गांठ पडली असती तर मला कितीतरी आनंद झाला असता. माझे बाबा, ते माझे बाबा मला दिसत आहेत.

होरोशिओः—कुठें महाराज ?

हॅम्लेटः—माझ्या अन्तश्चक्षूंना.

होरोशिओः—मीं त्यांना एकदां पाहिलें होतें; ते राजे शोभत असत.

हॅम्लेटः—कांहीं असो, एकंदरींत ते थोर पुरुष होते; त्यांच्यासारखा राजा पुन्हां आपल्या दृष्टीस पडावयाचा नाही.

होरोशिओः—महाराज, मीं काल त्यांना पाहिलें.

यानंतर होरोशिओनें आदल्या रात्रीं तटावर पाहरा करीत असतां मेलेल्या राजाचें भूत आपल्याला कसें दिसलें तें सांगितलें. तेव्हां त्या दिवशीं मध्यरात्रीं स्वतः तटावर जाऊन पहावयाचें हॅम्लेटनें ठरविलें. या सर्व वृत्तांतपैकीं एक अवाक्षरहि बाहेर न बोलण्याची ताकीद हॅम्लेटनें होरोशिओ व त्याच्याबरोबर आलेले दोन पहारेकरी यांना दिली व जावयास सांगितलें.

हॅम्लेटः—माझ्या बाबांचें हत्यारबंद भूत ! हें लक्षण ठीक नाही. येथें कांहीं तरी काळोबेरें आहे अशी मला शंका येते. ही रात्र येणार तरी कधीं ? मना, तोंपर्यंत तुला स्तब्ध राहिलें पाहिजे.

पापी कृत्यें सर्व पृथ्वी उकरून गाडून टाकिलीं तरी उघडकीला आल्याशिवाय रहात नाहीत.

* * * *

ठरल्याप्रमाणें मध्यरात्रीं हॅम्लेट किल्ल्याच्या तटावर गेला. तेथें अंधुक चांदण्यांत चिळखत घातलेलें आपल्या बापाचें भूत त्याला दिसलें. 'ये' असें भुतानें खुणाविल्याबरोबर धीट हॅम्लेट होरोशिओचे हात हिसडून देऊन भुतामार्गें धांवत गेला. एकांत आहे असें पाहिल्यावर भूत धांबलें.

भूतः—माझ्या नेहेमींच्या सरावाप्रमाणें मी दुपारीं वागेंत निश्चित निजलों होतो. अशा वेळीं तुझा काका लपतछपत हातांत एका भयंकर विषारी वनस्पतीचा रस कुपीत भरून घेऊन तेथें आला; व कातडीचा बुरणूस करून टाकणारा तो अर्क त्यानें माझ्या कानांत ओतला. त्याचें आणि मनुष्याच्या रक्ताचें इतकें वांकडें आहे कीं पाण्याच्या वेगानें तो शरीरांतील सर्व धमन्यांतून संचार करितो. दुधांत दह्याचे थेंब पडावे त्याप्रमाणें रक्ताचें व त्याचें मिश्रण झालें कीं निरोगीपणामुळें पातळ असलेलें रक्त गोठावयास लागतें. तशीच माझी स्थिति झाली. एका क्षणांत माझी मऊ गुळगुळीत कातडी कुष्ठ भरलेल्या माणसाप्रमाणें किळसवाण्या फोडांनीं खडबडीत होऊन गेली.....शिवशिव, कोण भयंकर दुर्दशा !—तूं जर मनुष्यासारखा मनुष्य असलास तर हें सहन करूं नको.....पण तूं सूड घेण्याचा कोणताहि उपक्रम केलास तरी तूं आपल्या आईविरुद्ध आपलें मन कलुषित होऊं देऊं नको, किंवा तिला शिक्षा करण्याच्या भरील पडूं नको. तें काम ईश्वरावर सोंपीव, व हृदयांत त्यानें जी टोंचणी

ठेविली आहे ती तिला बोंचत राहू दे. आतां ताबडतोब मला तुझा निरोप घेतला पाहिजे. काजव्याचा निरुपयोगी प्रकाश नाहीसा होत चालला यावरून सकाळ व्हावयास आली, असें दिसतें. येतों आतां. माझी आठवण ठेव. (भूत जातें)

हॅम्लेटः—बाबा, तुमची आठवण ठेवावयाची ! होय, गरीब विचान्या समंधा; या चित्तेनें बाभाडे काढिलेल्या मेंदूंत जोंपर्यंत स्मरणशक्तीचें ठाणें राहिल तोंपर्यंत तुझी आठवण ठेवीन. तुझी आठवण ठेवावयाची ! होय, स्मरणशक्तीच्या पाटीवर लिहिलेला सगळा झुल्लूक, वेडगळ मजकूर—पुस्तकांतील सर्व सुभाषितें, सर्व उत्कृष्ट उतारे,—तरुणपणामुळें व निरीक्षणामुळें प्रतिबिंबित झालेले मागचे सर्व संस्कार—पार पुसून टाकीन. केवळ तुझी आज्ञा मात्र, अगदीं निर्भेळ अशी माझ्या मेंदूच्या पुस्तकामध्ये कायम राहिल; होय, अगदीं देवाशपथ.—किती नीच स्त्री ही ! आणि तूं रे दुष्टा, हंसणाऱ्या पापी दुष्टा ! हें तर स्मृतिपटावर लिहून ठेविलेंच पाहिजे कीं हांस हांस हंसला तरी दुष्ट तो दुष्टच.

त्या दिवशींचें भुताबद्दलचें गुपित कांहीं झालें तरी बाहेर फोडावयाचें नाही अशी हॅम्लेटनें आपल्या मित्रांना शपथ घ्यावयास लाविली.

हॅम्लेटः—कितीहि विलक्षण किंवा विक्षिप्त तऱ्हेनें मी वागलों, किंबहुना वेड पांघरणें योग्य आहे असें जरी मला वाटलें तरी मुठी वळून, किंवा माना हलवून, किंवा ‘ हो, हो, आम्हांला आहे माहीत, मनांत आणिलें तर सर्व सांगूं ’ असे जिज्ञासा जागृत करणारे शब्द उच्चारून माझ्याविषयीं आपल्याला कांहीं माहिती आहे असें तुम्हीं दाखवितां कामा नये……काळ मोठ्या गोंधळाचा आहे ! आणि

मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं तो नाहीसा करण्याचें काम माझ्यावर आलें आहे. चला, आतां बरोबरच जाऊं.

* * * *

डेन्मार्कच्या राजाचा पोलोनिअस नांवाचा खासगी कारभारी होता. त्याची मुलगी ऑफीलिआ हिच्यावर हॅम्लेटचें प्रेम होतें. पोलोनिअस म्हणजे एक अनुभवी म्हणून प्रौढी मिरविणारे वृद्ध कपि होते. वेळीं अवेळीं ते उपदेश करीत असावयाचे. त्यांच्या अनुभवाचें सार खालील उपदेशपर फटक्यांत सांठविलें आहे. ते परदेशाला निघालेला आपला मुलगा लेर्टीझ याला सांगतात—

[फटका]

मनांत आले विचार बोलुनि वाफ तोंडची दवडुं नको.
 विचार भळता उतराया कृतिमाजिं उताविळ करूं नको.
 ओळख जोडीं, परी सर्वथा अतिपरिचय तूं करूं नको.
 मित्र तुझे जे असती त्यांची पारख करण्या चुकूं नको;
 प्रेमाच्या मग चिवट रज्जुंनीं टाकीं त्यांना आवळुनी.
 नवे नवे जे मिळत सोबती खाने त्यांना देवोनी—
 शीण न आणीं हातां. कळहीं पडण्यापूर्वीं याद धरीं;
 पडल्यावरि परि याद शत्रुला राहिल ऐशी कृती करीं.
 कान देउनी ऐक जनाचें, तोंड उघडुनी बोलुं नको;
 मत काढुनियां घेईं जनाचें, मन स्वतांचें दावुं नको.
 खिशांत पैका त्या मानानें श्रीमंती कपडेलत्ते
 ल्यावे अंगावरी, जपावें दिमाख परि टाळायातें;
 कारण वेषावरुनि येतसे अंतरंग जाणायातें—

अनेक वेळां, महत्त्व आहे विशेष म्हणुनी वेषातें.
 केव्हांही तूं सजूं नको ऋण काढायतें, द्यायतें;
 कारण केवळ दिलें कर्ज नच मैत्री जाते विलयातें,
 काढायतें कर्ज लागतां धक्का बसतो मितव्यया.
 इमान राखीं अपुल्याशीं रे उपदेशाचा कळसाचि हा;
 दिवसानंतर रात्र येतसे क्रमें त्याच हें प्राप्त असे—
 कोणाशीं मग वेडमान तूं होणें कधिंही शक्य नसे.

‘हॅम्लेटचें प्रेम म्हणजे नुसतें नाटक आहे, तूं त्याला सलगी करूं देऊं नको, त्याचीं पत्रें आलीं तर मला दाखीव, व जें जें तो करील तें तें मला सांगत जा,’ असा कानमंत्र पोलोनियसनें ऑफीलियाला दिला. लेटीझ यानेंहि तिला सांगितलें होतें.—
 ‘हॅम्लेटचें प्रेम म्हणजे नुसती एक द्रूम, खेळ आहे हें ध्यानांत ठेव; पूर्ण उमललेलें गुलाबाचें फूल; पुढें पुढें करणारें, पण चिरंतन नव्हे; गोड पण टिकाऊ नव्हे; सुगंध आणि विनवणी एका क्षणापुरती. जास्त नाही !’

भोळी विचारी ऑफीलिया ! तिला हें सर्व खरें वाटलें. बापाचें भूत पाहिल्यामुळें मनांत विलक्षण खळबळ उडून गेलेला हॅम्लेट तिला जेव्हां यानंतर भेटला तेव्हां तिनें दूरपरिचिताप्रमाणें ‘आपली तब्येत कशी काय आहे?’ असा कोरड्या शिष्टाचाराचा प्रश्न केला. त्याबरोबर हॅम्लेट चपापला.

हॅम्लेट:—मी अत्यंत नम्रतापूर्वक आपले आभार मानतो. ठीक, ठीक.

ऑफीलिया:—महाराज, आपण मला ज्या भेटी पाठविल्या

त्या पुष्कळ दिवस परत देईन, देईन असें मी म्हणत होते. कृपा करून त्या आतां परत घ्या.

हॅम्लेट:—नाहीं, मीं तुला कधींच कांहीं दिलें नाहीं.

ऑफीलिआ:—महाराज, आपल्याला पक्केपणीं माहीत आहे कीं पुष्कळ वस्तु आपण मला दिल्या, व त्या देतांना असे गोड शब्द बोललां कीं त्यांची किंमत कितीतरी वाढली. त्यांचा सुवास आतां नाहींसा झाला, आतां त्या परत घ्या; कारण देणाराचें मन आपल्याविषयीं बिघडलें असें दिसून आलें कीं थोर मनाच्या माणसाला उंची उंची देणग्या सुद्धां तुच्छ वाटूं लागतात.

* * * *

हॅम्लेटनें ऑफीलिआला लिहिलेल्या एका पत्रांत म्हटलें होतें—

[चंद्रकांत]

“ शंका घे तूं तारे नसती तेजोमय म्हणुनी;
शंका घे तूं तेजोनिधि रवि फिरत नसे म्हणुनी;
शंका घे तूं वदेल खोटें सत्यहि तें म्हणुनी;
परी न शंका घे मम तुजवरि नसे प्रेम म्हणुनी.”

हें पत्र तिनें आपल्या बापाजवळ दिलें. तेव्हां माकडासारख्या उड्या मारीत पोलोनिअस राजवाड्यांत राजारानींच्या भेटीस गेला, व त्यानें आपलें चव्हाट सुरू केलें:—

“ राजानें कसें वागावें, कर्तव्य म्हणजे काय, दिवस म्हणजे दिवसच कां, रात्र म्हणजे रात्रच कां, आणि वेळ म्हणजे वेळच कां—या सर्वांचें विवेचन करावयाचें म्हटलें तर रात्र, दिवस आणि वेळ फुकट घालविण्यापलीकडे कांहीं नाहीं. म्हणून ज्याअर्थी संक्षि-

सता हा सुभाषिताचा आत्मा व विस्तार हें सुभाषिताचें शरीर होय त्याअर्थी मी थोडक्यांत सांगतो. आपला थोर मुलगा वेडा झाला आहे. वेडाच मी म्हणतो त्याला. कारण खरा वेडेपणा तो काय हें ठरविणें म्हणजे स्वतःच वेडे होणें होय. पण जाऊं या.

राणीः—विद्वत्तेचें प्रदर्शन थोडें कमी, व मुद्दयाच्या गोष्टी थोड्या जास्त.

पोलोनिअसः—राणीसाहेब, मी प्रदर्शन मुळींच करीत नाहीं. तो वेडा झाला आहे ही गोष्ट खरी; ही गोष्ट खरी आहे हें दुदैव होय; आणि हें दुदैव होय ही गोष्ट खरी; शब्दांवरील बालिश कसरत. पण जाऊं दे, मला आतां भाषाकौशल्य दाखवावयाचें नाहीं. मग काय ? तो वेडा झाला आहे असें आपण घेऊन चालूं; आणि आतां राहिलें काय, तर या कार्याचें कारण शोधून काढावयाचें, अथवा या विघाडाचें कारण म्हणाना ? कारण हें विघाडाचें कार्य कांहीं तरी कारण आहे म्हणूनच झालें. अशी एकंदर स्थिति आहे व स्थिति आहे ती अशी. आतां पुढें. मला एक मुलगी आहे.—आहे म्हणजे काय ? आहे तोंपर्यंत. मीं तिला सांगितलें होतें त्याप्रमाणें कर्तव्याला जागून तिनें मला हें पत्र दिलें आहे.

या त्रिकूटानें ठरविलें कीं ऑफीलिआवरील प्रेमामुळें हॅम्लेट वेडा झाला आहे.

इतक्यांत हॅम्लेट येतांना त्यांना दिसला तेव्हां राजाराणींना जाव-यास सांगून हॅम्लेटचें इंगित हेरण्यासाठीं पोलोनिअस साहेबांची स्वारी तेवढी राहिली. पण हॅम्लेटनें वेडाची बतावणी करून त्याला मुळींच दाद लागूं दिली नाहीं.

पोलोनिअसः—युवराजसाहेब, आपली तब्येत कशी काय आहे ?

हॅम्लेटः—देवाच्या दयेने फार उत्तम.

पोलोनिअसः—आपण मला ओळखतां कां ?

हॅम्लेटः—चांगले, फार चांगले ओळखतो; तुम्ही मासेविके आहां ना ?

पोलोनिअसः—नाहीं, युवराजसाहेब !

हॅम्लेटः—मग तुम्ही त्याच्याइतके प्रामाणिक गृहस्थ असतां तर बरें झालें असतें.

पोलोनिअसः—काय म्हणतां, 'प्रामाणिक' ?

हॅम्लेटः—होय प्रामाणिक; कारण हें जग म्हणजे असें आहे कीं प्रामाणिक राहणें म्हणजे लाखांत एक माणूस होणें आहे.

पोलोनिअसः—आपण म्हणतां तें पूर्णपणें खरें आहे..... (स्वगत) हें वेड जरी असलें तरी तें मुद्देसूद आहे. त्याच्या शब्दांत किती खोल अर्थ भरलेला असतो. वेडाच्या भरांत मनुष्य असें बहारदार बोलून जातो कीं मी मी म्हणणाऱ्या शहाण्या लोकांना सुद्धां असे विचार प्रदर्शित करितां येणार नाहीत.

* * * *

हॅम्लेटची स्थिति अगदीं दुर्धर होऊन गेली होती. त्याच्या जिवाला एक क्षणमात्र चैन पडत नव्हतें. आपल्या बाळपर्णीच्या दोन मित्रांजवळ त्यानें आपल्या मनःस्थितीचे वर्णन केलेंः—

“काय कारणानें कोणास माहीत, अलीकडे मी आनंदाला पारखा झालों आहे, मर्दानी खेळांचा सरावहि मीं सोडून दिला आहे. आणि खरोखर माझ्या मनावर इतकी विषण्णता पसरली आहे कीं

एवढ्या सुबक घडणीची पृथ्वी, पण मला ती भिकार खबदाडा-सारखी वाटते; हा वाऱ्याचा सुंदर घुमट, हें डोक्यावर पसरलेलें धाटबाज आकाश, सुवर्णसम ज्योतींनीं खचित असें हें भव्य छत—पण मला तें दुर्गंधी रोगावह वाऱ्यांच्या एकवटीसारखें वाटतें. मनुष्य म्हणजे काय ईश्वराची कारागिरी आहे ! बुद्धि किती थोर ! मानसिक शक्ति किती अमर्याद ! आकार आणि गति किती उमदी व आश्चर्यकारक ! कृति केवळ देवांसारखी ! प्राहकशक्ति प्रत्यक्ष परमेश्वरासारखी ! जगताचा अलंकार ! प्राणिसृष्टीचा कळस ! पण मला हा मातीचा पुतळा काय होय ? ”

मुतानें सांगितलें तें खरें कशावरून ? आपल्या चुलत्यानेंच आपल्या बापाचा खून केला कशावरून ? आपल्या मनांत कांहीं तरी एक कल्पना आली एवढ्यावरून एकाद्या जवळच्या आत्ताचा खून करावयास सज्ज व्हावयाचें काय ? बापाची आज्ञा पाळावी तर चुलत्याचा वध करावा लागतो, व वध न करावा तर नामर्दपणा व वडिलांच्या आज्ञाभंगाचें पाप पदरीं पडतें. याप्रमाणें हॅम्लेटचें मन कर्तव्याकर्तव्याच्या कारीत सांपडलें. तो स्वतःच्या मनाशीं विचार करितो—

[साकी]

प्रश्न ठाकला मनुजापुढतीं जगणें किंवा मरणें !

दैवें घातोत्सुकें हाणिले गोफणगुंडे सहणें

मूकपणानें, संकटसागर नाहींसा वा करणें

झगडुनि—यांत श्रेय कोणतें ? मरणें म्हणजे निजणें

एवढेंच कां ? आणिक म्हणणें एका या झोंपेनें

भोग संपती सहस्रावधी ललाटिचें निज लेंगें,—
 तरि ती परमावधी सुखाची मानव जीस्तव दमले !
 मरणें—निजणें—, निजल्यावरती स्वप्नांनीं घेरियलें
 कदाचित् तरी—तिथेंच शिवशिव ! मर्म सर्वही सांचेः
 कसलीं स्वप्नें पडतिल झोंपेमार्जीं त्या काळाचे
 झुगारतां हें आपण नश्वर परिवेष्टन आत्म्याचें,
 विचार हा आवरी आपणां; योगानें कीं ज्याचे
 अविच्छिन्न सांकडें होतसे सकलहि आयुष्याचें.
 ना तर बसला कोण कोरडे सोसाया काळाचे,
 छळकारांनीं चालविलेले हाल, मदोन्मत्तांनीं
 केलेल्या त्या मानखंडना, दयितजनावज्ञांनीं
 डसणाऱ्या इंगळ्या मनाला, दीर्घमूत्र लांबविलें
 न्यायाचें तें, अधिकाऱ्यांनीं पाणउतारे केले,
 सहनशील गुणिजनां मारिती पामरजन त्या लत्ता,
 घेउनियां खंजीर नागवा मनुजाला जरि येता
 लीलेनें आराम कराया ? बोजड जीवितभार
 कोण विवळत, स्वेदजलानें चिंब होत वाहील ?
 परी मृत्यु अज्ञात देश हा ज्याच्या शीवेहूनी
 नच प्रवासी एकहि परते; ठेवियलें वाढोनी
 काय तेथ या भीतीनें मन बावरुनीयां जातें.
 व्हावें सादर आपण असती सध्यां त्या भोगांतें,
 नसती ठावे मुळीं त्यांकडे घ्यावी धांव कशातें ?—
 विवेकबुद्धि यापरि आम्हां सकलां भेकड करिते;

आणि यापरी निश्चय अपुला रंग मूळचा त्यजितो,
 चिंतेच्या सांच्यांत पडुनियां फटक पांढरा होतो;
 मोठीं कार्यें शूरपणानें अंगीकृत जीं होती
 ओघ वळवुनी दिशेस भलत्या थंडावुनियां जाती.

अशा परिस्थितींत हॅम्लेटच्या सुदैवानें एक नाटकमंडळी डेन्मार्कच्या राजधानींत आली. तींतील एका कुशल नटाचें काम त्यानें पाहिलें तेव्हां नाटकाचा मनावर किती परिणाम होतो याची बरोबर कल्पना त्याला आली, व नाटकाचा उपयोग बापाच्या मरणाचें कोडें उलगडण्याकडे करावयाचा त्यानें वेत केला. एका सरदारानें कानांत विष ओतून आपल्या एका जवळच्या नातलग्याचा खून केला व नंतर त्याच्या बायकोशीं लग्न लाविलें, अशा कथानकाचें नाटक दरवारांत राजापुढें करावयाचें अशी युक्ति हॅम्लेटनें योजिली. नाटकाचा परिणाम व्हावाच व्हावा अशासाठीं अभिनयाच्या संबंधानें त्यानें मुख्य नटाला अत्यंत मार्मिक सूचना करून ठेविल्याः—

“ कृपा करून तें भाषण मीं म्हणून दाखविलें तसें सहजरीत्या म्हणा; पण जर इतर नटांसारखी आरडाओरड तुम्ही कराल तर एकाद्या दवंडीवाल्यानें तें म्हटलें असतें तर बरें असें मला वाटेल. आणखी अशी उगीच हातांनीं हवा बडवीत सुटूं नका; सर्व संधर्षणें चाळूं द्या; कारण मनोराग कसेहि उसळले, त्यांचें वादळ,— मी म्हणतो त्यांचा झंझावात सुटला तरी त्या क्षोभांतहि अशी मर्यादा पाहिजे कीं ज्यामुळें सर्व सफाईदार वठावें. छे, छे, केसांचा टोप डोक्यावर चढवून एकादा दांडगेश्वर मनोरागाच्या चिंधड्या उडवूं लागला कीं माझा नखशिखांत संताप होतो. गळवल्यापलीकडे ज्यांना

कांहीं कळावयाचें नाहीं अशा बाजारबुणग्यांच्या तो कानठळ्या बस-
वितो. मी तर अशा भिकारड्याला कर्कशेवर ताण करण्याबद्दल
चावकांनीं फोडून काढवीन. राक्षसापेक्षां राक्षसी. कृपा करून हें टाळा.

“ अगदीं शेळपटपणाहि नको, तर तारतम्यबुद्धीचा उपयोग
करा. बोललेल्या शब्दांस हातवारे साजले पाहिजेत, व हातवान्यांस
शब्द साजले पाहिजेत; विशेषतः हें लक्षांत ठेवा कीं, स्वाभाविक-
पणाची जी एक मर्यादा आहे तिचें अतिक्रमण केव्हांहि करावयाचें
नाहीं. कारण अशा प्रकारचा कोणताहि अतिरेक नाटकाच्या उद्दे-
शाशीं विसंगत आहे. मनुष्यस्वभावापुढें आरसा धरावयाचा, सदृ-
शीला तिचें स्वरूप, तिरस्कृतीला तिची प्रतिमा, प्रत्यक्ष काळाला
त्याची आकृति दाखवावयाची हा नाटकाचा एकच उद्देश पूर्वी होता
व हल्लीं आहे. आतां यांत अतिरेक केला किंवा लांबड लाविली तर
अरसिक श्रोते हंसतील, पण रसिकांचा विरस होईल; आणि एका
रसिकाचा टपका हा तुमच्या दृष्टीनें नाटकगृह चिकार भरून काढ-
तील इतक्या अरसिकांच्या शाबासकीपेक्षां जास्त असला पाहिजे.
शिवशिव, मीं नाटकांतून पुष्कळ असे नट पाहिले आहेत (आणि
काय लोक त्यांची स्तुति करीत होते !) कीं कोणत्याहि खंडांतल्या
माणसांच्या आवाजासारखा त्यांचा आवाज किंवा चालण्यासारखें
चालणें नव्हतें; असे ते छाती काढून चालावयाचे व डुरकण्या फोडा-
वयाचे. मला तर वाटलें कीं सृष्टिदेवीनें नव्हे तर तिच्या भाडोत्री
मजुरांनीं मनुष्यप्राणी घडला असावा—आणि तोहि बेटव,—
इतक्या वाईट रीतीनें त्यांनीं माणसांचा अभिनय केला. हें अगदीं पार
बदलून टाका.

“ आणि तुमच्यांतले जे विदूषकाचे काम करणारे असतील त्यांनी आपल्यासाठी लहून ठेविलेल्या भाषणापेक्षा जास्त बोलू नये; कारण यांच्यांत असे काहीं असतात कीं जे आपण हंसतात, व अशा रीतीने काहीं आचरट श्रोत्यांना हंसवितात; मग इकडे नाटकांतला महत्त्वाचा भाग यावयाचा असेना कां; हा केवळ दुष्टपणा होय, व त्यावरून असली युक्ति लढविणाऱ्या विदूषकाची भिकारडी महत्त्वाकांक्षा दिसून येते. ”

* * * *

हॅम्लेटची मनःस्थिति सुधारली, तो नाटक करवीत आहे यावरून त्याची मावळलेली आनंदी वृत्ति परत येत आहे असे वाटून राजानें नाटक पहावयास यावयाचे कबूल केलें. राजा, त्याच्याजवळ राणी, व आजूबाजूला सरदारमानकरी येऊन बसले. जें पाप रात्रंदिवस राजाच्या मनाला खात होतें तेंच रंगभूमीवर केलें जात असलेलें त्याला दिसलें. जेव्हां त्या नाटकांतला दुष्ट प्रतिनायक आपल्या निजलेल्या नातेवाइकाच्या कानांत विष ओतूं लागला तेव्हां राजाला जास्त धीर धरवेना. तो ताडकन् उठला, व ‘ आपल्याला वरें नाही, खेळ बंद करा ’ असा हुकूम करून कसाबसा तोल सांवरित तो राणीसह बाहेर पडला.

नाटक सुरू असतां हॅम्लेटची नजर राजाच्या तोंडावर एकसारखी खिळलेली होती; तेथें सुईच्या अग्राएवढा झालेला फरक सुद्धा त्याच्या नजरेतून सुटला नव्हता. खेळ पुढें पाहणें असद्य होऊन राजा उठला तेव्हां त्याच्या पापाबद्दल हॅम्लेटची खात्री झाली, व क्षणमात्र देहभान विसरून तो लहान मुलासारखा आनंदानें उड्या मारूं लागला.

* * * *

आपलें पाप हॅम्लेटला कोठून तरी कळलें अशी राजाची खात्री झाली. तेव्हां त्याचा कांटा काढून टाकण्याच्या योजना त्यानें हातीं घेतल्या. प्रथम त्याचे बाळपणचे दोन मित्र आले, व हॅम्लेटच्या हृदयाचा ठाव घेण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला.

मित्र १:—युवराजसाहेब, एक शब्द बोलण्याची मला परवानगी द्या.

हॅम्लेट:—एकच शब्द कां, खंडीभर बोला.

मित्र १:—राजेसाहेब—

हॅम्लेट:—काय झालें त्यांना ?

मित्र १:—अत्यंत अस्वस्थ झाल्यामुळें विछान्यावर पडून राहिले आहेत.

हॅम्लेट:—दारूमुळें कीं काय ?

मित्र १:—नाहीं, पित्तामुळें.

हॅम्लेट:—ही बातमी वैद्याकडे पोंचविली असतीत तर तुमचें शहाणपण मोठें नांवाजण्यासारखें म्हटलें असतें; कारण मी जर राजेसाहेबांना बरे करावयास लागलों तर त्यांचा जास्तच पित्तक्षोभ होईल.

मित्र १:—युवराजसाहेब, कृपा करून जरा संगतवार बोला, मुद्दा सोडून असे भलतीकडे वहात जाऊं नका.

हॅम्लेट:—म्हणाल तें कबूल; बोला.

मित्र १:—आपल्या आईसाहेबांना अतिशय दुःख झाल्यामुळें त्यांनीं आपल्याला बोलाविण्यासाठीं आम्हांला पाठविलें आहे.

हॅम्लेट:—असें का ? या, या, बसा.

मित्र १:—नाहीं, महाराज; हा शिष्टाचार मनापासूनचा नव्हे. सरळ उत्तर द्यावयाची आपली मर्जी असेल तर राणीसाहेबांची आज्ञा सांगतो; नसेल तर त्रास दिल्याबद्दल आपली माफी मागतो व परत जातो.

हॅम्लेट:—मला देतां येणार नाहीं.

मित्र १:—काय महाराज ?

हॅम्लेट:—सरळ उत्तर; माझे डोकें विघडलें आहे; पण जें उत्तर मला देतां येईल तें तुम्हांला,—तुम्हांला म्हणण्यापेक्षां आईला—मिळेल; तेव्हां आतां दुसरी तिसरी गोष्ट नको, मुद्द्याची गोष्ट बोला; तुम्ही सांगत होतां माझी आई—

मित्र २:—राणीसाहेब, म्हणाल्या, 'हॅम्लेटच्या वर्तनाचा मला अगदीं अचंबा वाटतो !'

हॅम्लेट:—आईला असा अचंबा वाटावयास लावणारा मुलगा गुंडा खराच ! पण या अचंब्याच्या मागोमाग कांहीं यावयाचें नाही का ?

मित्र २:—निजावयाला जाण्यापूर्वीं आपण त्यांना भेटावें असा त्यांचा निरोप आहे.

हॅम्लेट:—आईसाहेबांची आज्ञा प्रमाण आहे. आणखी कांहीं खबरबात ?

मित्र २:—महाराज, आपलें एके काळीं माझ्यावर प्रेम होतें.

हॅम्लेट:—या बोटांशपथ, अजूनहि आहे.

मित्र २:—महाराज, या आपल्या अस्वास्थ्याचें कारण काय ? मित्राजवळून दुःखें लपवून ठेवणें म्हणजे आपण होऊन आपलें स्वातंत्र्य गमावणें नव्हे कां ?

हॅम्लेट:—माझी बढती होत नाही.

मित्र २:—कां बरें ? 'माझ्या मागून हॅम्लेट राजा होईल', असें राजेसाहेबांनीं सांगितलें नाहीं कां ?

हॅम्लेट:—तें खरें, पण म्हणतात ना—'कुरण वाढतं अन् घोडं मरतं.' म्हण जरा शिळीच झाली आहे. बरें, आतां तुम्हांला वाटेला लावावयाचें. मला जणू काय जाळ्यांत पकडावयाचें या उद्देशानें मला अगदीं नित्राण करावयाची खटपट तुम्हीं कां चालविली आहे ?

मित्र १:—महाराज, माझें कर्तव्य निर्भांडपणाचें असलें, तर माझें प्रेम दांडगेपणाचें आहे.

हॅम्लेट:—मला नाहीं हें नीट समजत. बरें, हें अलगुज वाजवितोस कां !

मित्र १:—महाराज, मला वाजवितां येत नाही.

हॅम्लेट:—हात जोडतो.

मित्र १:—खरेंच, मला वाजवितां येत नाही.

हॅम्लेट:—पायां पडतो.

मित्र १:—मला काडीइतकी माहिती नाही.

हॅम्लेट:—खोटें बोलण्याइतकें सोपें आहे. या भोंकांवर अशीं बोटें, अंगठा हा इथें ठेवावयाचा, आणि तोंडानें आंत वारा फुंकावयाचा कीं काय मजेदार सूर बाहेर पडतील. हीं बघ भोंकें.

मित्र १:—पण एका सुराचा दुसऱ्याशीं थोडा सुद्धां मेळ मला बसवितां येणार नाहीं; मी कधीं शिकलोंच नाही.

हॅम्लेट:—मग काय रे तुम्ही मला किती तुच्छ समजतां ? माझ्यावर आपली करामत दाखवूं पाहतां; माझीं छिद्रे माहीत असा

आव घालतां; माझे गुपित माझ्या हृदयांतून ओढून काढूं पाहतां; पहिल्या सप्तकापासून तिसऱ्या सप्तकापर्यंत माझ्यांतून सूर काढूं पाहतां; आणि या लहान वाद्यांत इतकें संगीत, इतके उत्तम राग भरले आहेत, तर तुम्हांला त्याला बोलवितां येत नाही. वा, रे, वा, अलगुजापेक्षां मला खेळविणें हें तुम्हांला सोपें वाटलें ! मला वाटेल त्या वाद्याचें नांव द्या; तुमच्या हातांत तें मोडेल, पण वाजणार नाही.

अर्थात् अशा बोलण्यावर हे 'मित्र' करणार काय ? ते आले तसे हात हलवीत परत गेले.

* * * * *

मग हॅम्लेटचें रहस्य शोधून काढण्याची कामगिरी राणीसाहेबांकडे आली. पण राजाचा राणीवरहि पुरता विश्वास नव्हता. म्हणून बुद्ध्या पोलोनिअसवर पडद्या आड लपून बसून कायकाय होतें तें पाहून त्याची बित्तवातमी राजाला देण्याची जबाबदारी येऊन पडली. असल्या चोरट्या कामांची या म्हातारबुवांना मनापासून आवड. पण या वेळीं त्यांना—

हांसत कर्म करावें भोगावें रडत तेंचि परिणामीं

हा लांबच लांब आयुष्यांत तोंपर्यंत न आलेला कडू अनुभव यावयाचा होता.

हॅम्लेट:—आई, काय काम ?

राणी:—हॅम्लेट, तूं आपल्या वडिलांचें मन फार दुखाविलें आहेस.

हॅम्लेट:—आई, तूं माझ्या वडिलांचें मन फार दुखाविलें आहेस.

राणी:—पुरे, पुरे. उत्तर देतांना तुझी जीभ फार वळवळ करीत आहे.

हॅम्लेट:—चल, चल, प्रश्न विचारितांना तुझी जीभ द्राडपणा करीत आहे.

राणी:—काय रे हें हॅम्लेट ?

हॅम्लेट:—झालें काय ?

राणी:—तूं मला विसरलास काय ?

हॅम्लेट:—छे छे, देवाशपथ नाही; तूं राणी, तूं मेलेल्या नव-
न्याच्या भावाबरोबर लग्न लावणारी बायको, आणि—तशी नसतीस
तर बरें झालें असतें—तूं माझी आई.

राणी:—नाहीच तर मग; ज्यांना तुला बोलतां येईल अशा
मंडळींच्याच ताब्यांत तुला दिलें पाहिजे.

हॅम्लेट:—चल, चल, बैस खाली. तुझे अगदीं आंतलें अंतरंग
तुला हुबेहूब दिसेल असा आरसा तुझ्यापुढें धरीपर्यंत मी तुला येथून
हळू देणार नाही.

राणी:—तूं काय करणार ? माझा खून तर करणार नाहीस
ना ? धांवा, मला वांचवा.

पोलोनिअस:—(पडद्या आड) धांवा, धांवा.

हॅम्लेट:—(तरवार बाहेर काढतो.) काय उंदीर ? (तरवार
पडद्यांतून खुपसतो.) मेलास का ?

पोलोनिअस:—(पडद्या आड) मेलों, मेलों. (पडतो आणि मरतो.)

राणी:—नशीब माझे, काय केलेंस हें ?

हॅम्लेट:—मला माहीत नाही. राजा का तो ? (पोलोनिअसचें
प्रेत बाहेर ओढीत आणितो.)

राणी:—काय हें अविचाराचें, घातपाताचें कृत्य !

हॅम्लेटः—घातपात ! माझे आई, राजाला मारून त्याच्या भावाशी लग्न लावण्याइतकेच वाईट.

राणीः—राजाला मारून ?

हॅम्लेटः—होय, तेच माझे शब्द. (पोलोनिअसला उद्देशून) जा, भिकारड्या, अविचारी, लुडबुड्या मूर्खा, जा. मला वाटलें तुझा धनी असेल, पण नशीब तुझें ! फाजील कामानें थोडासा अनर्थ होत असतो हें तुझ्या प्रतीतीला आलें. (आईला) हात चोळावयाचें बंद कर; गप्प; खाली बैस.....

राणीः—मीं असें काय केलें आहे कीं माझ्या विरुद्ध निलाजरे-पणानें असा कांगावा करावयाला तूं जीभ सैल सोडिली आहेस ?

हॅम्लेटः—हें चित्र पहा आणि हें चित्र पहा. दोन भावांच्या हातांनीं काढिलेल्या या तसबिरी. कपाळ म्हणजे सुंदरतेचें माहेरघर; सूर्यनारायणाचे किरण तसे केंस; मुद्रा प्रत्यक्ष देवेंद्राची; युद्धदेवते-सारखे भयचकित करणारे व हुकमत चालविणारे डोळे; गगनचुंबी पर्वतावर आरोहण करून प्रकाशमान होणाऱ्या शुक्रासारखें आसन; खरोखर मनुष्य असावा तर असा असावा हें जगाला दाखविण्यासाठीं प्रत्येक देवानें एकएक गुण देऊन हा सौंदर्याचा पुतळा जणूं काय घडला होता ! हा तुझा नाथ होता. आणि आतां पुढें काय झालें तें पहाः—आपल्या निकोप जोडीदाराचा विनाश करणाऱ्या कीड लागलेल्या कणसासारखा हा तुझा हल्लींचा नवरा. तुला डोळे आहेत का ? या सुंदर पर्वतावर चरावयाचें सोडून या खातेऱ्यावर ताव मारून गलेलड्ड व्हावें अशी इच्छा तरी तुला कशी झाली ?

पोलोनिअसचा वध हें आयतें हत्यार हातांत मिळाव्याबरोबर हॅम्लेटची इंग्लंडला उचलबांगडी करावयाची असें राजानें ठरविलें. 'हॅम्लेटला ठार करावें' असें पत्र त्यानें इंग्लंडच्या राजाच्या नांवानें लिहिलें, व तें आपल्या विश्वासांतील दोन सरदारांच्या स्वाधीन करून त्यांना हॅम्लेटबरोबर इंग्लंडला जाण्यास सांगितलें. आपल्याला इंग्लंडला पाठविण्यांत येत आहे, तेव्हां येथें काहीं तरी पाणी मुरत असावें असा कयास हॅम्लेटनें बांधिला. एक दिवस ते सरदार निजले असतां त्यानें तें राजाचें पत्र हळूच काढून घेतलें व वाचिलें. आपल्या ऐवजीं त्या दोन सरदारांचीं नांवें दुसऱ्या पत्रांत लिहून त्यानें तें पत्र पूर्वी-प्रमाणें आपल्या जवळच्या दरबारी अंगठीची मोहोर करून बंद केलें, व पहिल्या पत्राच्या जागीं ठेवून दिलें. वाटेवर एका चांचे लोकांच्या जहाजाची हॅम्लेटच्या जहाजाशीं गांठ पडून हॅम्लेट त्यांच्या जहाजावरून परत आला. हॅम्लेटचा विश्वासघात करण्यास तयार झालेल्या त्या दोन सरदारांची इंग्लंडच्या राजानें वाट लाविली; 'केलें तुला आणि झालें मला !' होरोशिओला या सफरीची हकीकत सांगतांना हॅम्लेट म्हणाला त्याप्रमाणें

“ वाटेला तसे घाव मारून आपल्या योजना आपण कितीहि बेड्यावांकड्या घडल्या तरी त्यांना शेवटीं सुबक आकार यावा असें हें परमेश्वरी सूत्र आहे. ”

हॅम्लेट इंग्लंडला न पोचतां परत आला तों त्याच्यासाठीं एक नवें दुःख वाढून तयार होतें. हॅम्लेटच्या प्रेमाला पारखी झालेल्या ऑफी-लिआवर पितृनिधनाचा प्रसंग कोसळला तेव्हां ती दुःखातिशयानें वेडी झाली. एके दिवशीं नदीकांठानें फुलें वेंचीत चालली असतां ती

नदींत पडली व बुडून मेली. हॅम्लेटचें तिच्यावरचें प्रेम कमी झालें नव्हतें; वेडाचें सोंग त्यानें घेतलेलें असल्यामुळें तें त्यानें बाहेरून दाखविण्याचें बंद केलें होतें एवढेंच. सर्व दरबार ऑफीलिआच्या प्रेतयात्रेबरोबर आला होता; त्यांत फ्रान्सहून परत आलेला लेटीझ हाहि होता. बाप व बहीण यांच्या मरणामुळें त्याचें मन विरून गेलें होतें. शेवटीं तिला थडग्यांत पुरावयाच्या वेळीं त्याला जास्त धीर धरवेना; आपल्या बहिणीला शेवटचें कडकडून भेटण्यासाठीं त्यानें आंत उडी मारिली.

हॅम्लेट हें दुरून पहात होता. 'अरे जा, चाळीस हजार भावांच्या प्रेमापेक्षां माझें प्रेम जास्त आहे,' असें ओरडत लेटीझच्या मागोमाग त्यानें खड्ड्यांत उडी मारिली. तेव्हां दोघांची जी लढाई जुंपली ती बाजूच्या लोकांनीं मध्यें पडून सोडविली तेव्हां थांबली. हॅम्लेटला आपल्या अविचारी वर्तनाबद्दल पश्चात्ताप झाला, व त्यानें लेटीझजवळ क्षमेची याचना केली.

पण राजाच्या मनांतून हें भांडण इतकें लौकर विझूं द्यावयाचें नव्हतें. "तुझ्या बापाचा ज्यानें खून केला त्याला जगांतून नाहीसा केल्याशिवाय तूं स्वस्थ बसणार काय ?" असें लेटीझला चेतवून हॅम्लेटचा कपटानें वध करण्याच्या कटांत राजानें त्याला सामील करून घेतलें. हॅम्लेटला पट्टा फिरविण्याच्या आपल्या कौशल्याचा अभिमान होता. 'मी फ्रान्समध्ये पट्टा फिरविण्यास शिकलों आहे, तेव्हां जास्त तरबेज कोण हें ठरविण्यासाठीं दोन हात माझ्याशीं कर' असें आव्हान लेटीझनें हॅम्लेटला दिलें. हा बाह्यतः मित्रत्वाचा सामना पाहण्यास सर्व दरबार हजर राहिला होता. या सामन्यासाठीं

हॅम्लेटने बोथट तरवार घेतली होती. पण राजाच्या सांगण्यावरून लेर्टीझने विषांत मिजविलेल्या पात्याची तीक्ष्ण धारेची तरवार घेतली होती. त्यांतूनहि हॅम्लेट सुरक्षित बाहेर पडला तर त्याला तरवार खेळून दमून आल्यावर प्यावयास देण्यासाठी राजाने विष मिसळलेल्या दारूचा पेला कांठोकांठ भरून ठेविला.

ठरल्याप्रमाणे लेर्टीझने लढतांलढतां हॅम्लेटला तरवारीच्या विपारी टोंकाने जखम केली. हा विश्वासघात पाहून हॅम्लेटला त्वेष चढला. इतक्यांत दोघांच्याहि हातांतील तरवारी फिरविण्याच्या गडबडींत खाली पडल्या. त्या तरवारी फिरून उचलून घेतांना त्यांची अदलाबदल झाली. चिडलेल्या हॅम्लेटने तरवारीने लेर्टीझला एकदम जखम केली. त्याबरोबर आपली घटका भरली असे लेर्टीझला कळून चुकले. इकडे हॅम्लेटसाठी तयार केलेला विषाचा पेला राजा 'नको' म्हणतो न म्हणतो इतक्यांत राणीने पिऊन टाकिला; "विष, पेऱ्यांत विष, बाळा हॅम्लेट, मी मरते," असे तिने म्हटले, व त्या जलाल विषाचा तत्काल परिणाम होऊन ती मरून पडली. मरतां मरतां पश्चात्ताप होऊन लेर्टीझने आपण केलेले कपट कबूल केले.

लेर्टीझ:—हॅम्लेट, विश्वासघात हा मी येथे आहे; तू मेलास असे समज; जगांतील कोणतेहि औषध तुझ्या कामास येणार नाही; घटकाभर सुद्धा आयुष्य तुला राहिलेले नाही. तें विश्वासघातकी हत्यार तुझ्या हातांत आहे; त्याची धार कमी झालेली नाही; त्याला लाविलेले विष कायम आहे; माझे कपट माझ्यावर उलटले; पहा, मी येथे पडलों आहे तो आतां उठणार नाही; तुझ्या आईला विष-प्रयोग झाला; आतां जास्त बोलवत नाही; ही सर्व राजाची करणी !

हॅम्लेट:—तरवारीचें टोंक विषांत भिजविलेलें ! ठीक ! विषा, कर आपलें काम (राजाच्या पोटांत तरवार खुपसतो.) (राजा मरतो.)

लेर्टीझ:—त्याला योग्य प्रायश्चित्त मिळालें; त्यानेंच तयार केलेलें विष; हॅम्लेट, तूं थोर मनाचा आहेस, आपण एकमेकाळा क्षमा करूं या; माझ्या व माझ्या वडिलांच्या मरणाचें पाप तुझ्या माथीं नाहीं, व तुझ्या मरणाचें पाप माझ्या माथीं नाहीं. (मरतो.)

हॅम्लेट:—ईश्वर तुला त्या पापांतून मुक्त करो ! आलोंच तुझ्या मागोमाग. होरोशिओ, मी मरतो. हतभागी राणीसाहेब, नमस्कार. मंडळी हो, मुक्यांसारखा हा विलक्षण प्रकार तुम्हांला पहावा लागला, तुमचे चेहरे फिके पडले आहेत, व तुमचीं शरीरें कांपत आहेत; मला जर मुदत असती तर मी सर्व सांगितलें असतें.—पण या नतद्रष्ट मृत्यूचें बोलावणें म्हणजे क्षणाचाहि अवकाश नाहीं. जाऊं दे. होरोशिओ, मी मरतो; तूं जिवंत आहेस; मला जें करावें लागलें तें कां हें नीट लोकांना समजावून सांग.

होरोशिओ:—हा विचार सोडून दे. प्राचीन काळच्या रोमनां-प्रमाणें मी हें उरलेलें विष पिऊन टाकणार.

हॅम्लेट:—तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे. तो पेल मला दे; सोड; मीच तो पितों; भल्या माणसा, कोणाला कांहीं माहीत नाहीं अशा स्थितींत माझ्या मागें माझ्या नांवाला कायमचा कलंक लागून राहणार नाहीं का ? आपल्या हृदयांत तूं जर मला स्थान दिलें असशील तर स्वर्गप्राप्तीसाठीं अधीर होऊं नको. माझी कहाणी सांगण्यासाठीं कष्टानें कां होईना, पण या निष्ठुर जगांत थोडा वे-जिवंत रहा. (हॅम्लेट मरतो.)

होरेशियो:—अरेरे, एक उदार हृदय कडाकड मोडलें; जा, प्रिय राजपुत्रा, जा; अप्सरांच्या गायनानें तुला सुखाची झोंप लागो ! अशी ही ' डेन्मार्कचा राजपुत्र, हॅम्लेट ' याची करुण कहाणी आहे.

उत्तमपुरुष

[दासबोध. दशक १८, समास ६]

नाना वस्त्रें नाना भूषणें । येणें शरीर शृंगारणें ।
विवेकें विचारें राजकारणें । अंतर शृंगारिजे ॥ १ ॥

शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज ।
अंतरीं नसतां चातुर्यबीज । कदापि शोभा न पवे ॥ २ ॥

अति सर्वत्र वर्जावें । प्रसंग पाहोन चाल्हावें ।
हटनिग्रहीं न पडावें । विवेकी पुरुषें ॥ ३ ॥

बहुताचि करितां हट । तेथें येऊन पडले तट ।
कोणीएकाचा शेवट । झाला पाहिजे ॥ ४ ॥

अखंडचि सावधाना । बहुत काय करावी सूचना ।
परंतु कांहीं एक अनुमाना । आणिलें पाहिजे ॥ ५ ॥

समर्थापासीं बहुतजन । राहिला पाहिजे साभिमान ।
निश्चळ करूनियां मन । लोक असती ॥ ६ ॥

सकळकर्ता तो ईश्वर । तेणें केला अंगिकार ।
तया पुरुषाचा विचार । विरळा जाणे ॥ ७ ॥

न्याय नीति विवेक विचार । नाना प्रसंग प्रकार ।
परीक्षिणें परांतर । देणें ईश्वराचें ॥ ८ ॥

महायत्र सावधपणें । समयीं धारिष्ट धरणें ।

अद्भुतचि कार्य करणें । देणें ईश्वराचें ॥ ९ ॥

यश कीर्ति प्रताप महिमा । उत्तम गुणांसि नाहीं सीमा ।

नाहीं दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें ॥ १० ॥

देव ब्राह्मण आचार विचार । कितेक जनांसी आधार ।

सदा घडे परोपकार । देणें ईश्वराचें ॥ ११ ॥

इहलोक परलोक पाहणें । अखंड सावधपणें राहणें ।

बहुत जनांचें साहणें । देणें ईश्वराचें ॥ १२ ॥

देवाचा कैपक्ष घेणें । ब्राह्मणांची चिंता वाहणें ।

बहुत जनांसी पाळणें । देणें ईश्वराचें ॥ १३ ॥

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

झाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ १४ ॥

उत्तम गुणांचा ग्राहक । तर्क तीक्ष्ण विवेक ।

धर्मवासना पुण्यश्लोक । देणें ईश्वराचें ॥ १५ ॥

जनस्वभाव

[दासबोध, दशक १८, समास ७]

जनांचा लालची स्वभाव । आरंभींच म्हणती देव ।
म्हणिजे मजला कांहीं देव । ऐसी वासना ॥ १ ॥

कांहींच भक्ति केली नसतां । आणि इच्छिती प्रसन्नता ।
जैसें कांहींच सेवा न करितां । स्वामीस मागती ॥ २ ॥

कष्टेविण फळ नाही । कष्टेविण राज्य नाही ।
केल्याविण होत नाही । साध्य जनीं ॥ ३ ॥

आळसें काम नासते । हें तों प्रत्ययास येते ।
कष्टाकडे चुकाविते । हीन जन ॥ ४ ॥

आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती ।
आधीं आळसें सुखावती । त्यांस पुढें दुःख ॥ ५ ॥

इहलोक अथवा परलोक । दोहींकडे सारिखाचि विवेक ।
दीर्घ सूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ॥ ६ ॥

मेळविती तितुकें भक्षिती । ते कठीण काळीं मरोन जाती ।
दीर्घ सूचनेनें वर्तती । तेचि भले ॥ ७ ॥

इहलोकींचा संचितार्थ । परलोकींचा परमार्थ ।
संचितावीण व्यर्थ । जीत मेळें ॥ ८ ॥

उगेच बोलती मूर्खपणें । शहाणपण वाढाया कारणें ।

तुमिलार्गी उपाय करणें । ऐसें झालें ॥ ९ ॥

जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।

येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ॥ १० ॥

करंठ्याचें करंट लक्षण । समजोन जाती विचक्षण ।

भल्याचें उत्तम लक्षण । करंठ्यास कळेना ॥ ११ ॥

त्याची पैसावली कुबुद्धि । तेथें केंची असेल शुद्धि ।

कुबुद्धि तेचि सुबुद्धि । ऐसी वाटे ॥ १२ ॥

मनुष्य शुद्धीस सांडावें । त्याचें काय खरें मानावें ।

जेथें विचाराच्या नांवें । शून्याकार ॥ १३ ॥

‘ त्र्याणव ’ या कादंबरीतील तीन प्रकरणे

[कथामूत्रः—फ्रेंच राज्यक्रांतीचा १७८९ मध्ये स्फोट झाला तेव्हां पुराणप्रिय लोकांचें पित्त खवळलें. परदेशांतील शत्रूंची मदत घेऊन कां होईना, पण क्रांतिकारक पक्षाचा बॉमोड करावयाचा असा चंग फ्रेंच सरदारांनीं बांधिला. विस्केच्या उपसागराजवळील ला व्हांदे या जिल्ह्यानें यादवीला आरंभ केला. लांतेनाक नांवाचा निर्दय पण कर्तबगार सरदार गनिमी काव्यानें लढणाऱ्या शेतकऱ्यांना पुढारी म्हणून मिळाला. क्रांतिकारक पक्षाची एक लहानशी पलटण त्याच्या तडाक्यांत सांपडली तेव्हां त्या पलटणींतील हातीं लागलेले सर्व शिपाई त्यानें ठार करविले; एवढेंच नव्हे तर बरोबर दोन बायका होत्या त्यांनाहि गोळ्या घातल्या. यांपैकीं क्लेशार ही त्या खेड्यांतील एका भिकाऱ्याच्या मदतीमुळें वांचली. पण तिचीं तीन मुलें—रेनेजीन, थोसालें हे दोन मुलगे व जार्जेंत ही वीस महिन्यांची तान्ही मुलगी—लांतेनाकनें आपल्याबरोबर नेल्यामुळें त्यांची व तिची ताटातूट झाली.

लांतेनाकच्या भावाचा नातू गॉव्हे हा प्रजापक्षाच्या वतीनें लढत होता. सिमूदें नांवाच्या कर्तव्यनिष्ठ, गरिबांचा जितका कनवाळू तितकाच सत्तेनें माजलेल्यांचा हाडवैरी अशा शिक्षकाच्या हाताखालीं तयार झाला असल्यानें गॉव्हे हा फार थोर पुरुष निपजला होता. पण सिमूदेंचें न्यायनिष्ठुर हृदय वजासारखें कठिण तर त्याच्या शिष्याचें दयाप्रवण मन फुलासारखें मृदु होतें. यादवीचें विपबीज नाहीसें करावयाचें तर दया अगदीं अस्थानीं होय असें पॅरिसमधल्या

सत्ताधान्यांचे मत बनले होते. गाँव्हेने लांतेनाकचा जिकडेतिकडे मोड केला होता तरी त्याच्या दयार्द्र धोरणामुळे युद्धाचा निकाल लवकर लागणार नाही या भीतीने देशरक्षणकमिटीच्या सभासदांनी सिमूदे याला सर्व अधिकार देऊन आपला प्रतिनिधि म्हणून गाँव्हेच्या बरोबर असावयास पाठविले.

सिमूदे आला तेव्हा गाँव्हेने नुकताच लांतेनाकच्या सैन्याचा फडशा उडवून त्याला स्वतःच्या घराण्यांत चालत आलेल्या लातूर्ज किल्ल्यांत आश्रयार्थ अडकून पडावयास लाविले होते. वेढा पडलेल्या या किल्ल्यांत फक्त एकोणीस लोक शेवटी राहिले होते. ‘ आम्हांस सुरक्षित जाऊं द्या, नाही तर किल्ल्याला आग लावून तुमच्यांतील एका पलटणीने दत्तक घेतलेली क्लेशारची तिन्ही मुले जाळून टाकू ’ अशी लांतेनाकने धमकी दिली. प्रजापक्षीय सैन्याने चोवीस तासांची मुदत देऊन किल्ल्यावर हल्ला चढविला. चकमकीनंतर शिल्लक उरलेल्या सहांपैकी पांच लोक बरोबर घेऊन लांतेनाकने एका भुयारांतून पळ काढिला; मुले वांचवितां येऊं नयेत म्हणून मधला भक्कम लोखंडी दरवाजा कुलूप लावून बंद करण्यास तो विसरला नाही. मागे राहिलेल्या मनुष्याने मरतां मरतां आग लावण्याचे काम केले. मुले जळून मरणार म्हणून प्रजापक्षीय सैन्यातील शिपायांच्या तोंडचे पाणी पळाले. आग विझवावयास पाणी नाही. तिसऱ्या मजल्यावर चढणे शक्य नाही. जवळ उंच शिडी नव्हती, जिन्याने जावे तर तो राक्षसी दरवाजा कशालाहि दाद देईना.

लांतेनाकबरोबरची मंडळी पांगून गेली. लांतेनाक जो भुयारांतून बाहेर पडणार तोंच करुणारसाची मूर्ति अशी त्या मुलांची आई त्याला

दिसली. पेटलेल्या इमारतीच्या तिसऱ्या मजल्यावरील दिवाणखान्यांत बिनघोर निजलेलीं आपलीं मुलें तिला नुकतींच दिसलीं होतीं. तिच्या भेदक किंकाळ्यांनीं लांतेनाकच्या पाषाणहृदयाचेंहि पाणी झालें. तो परत फिरला. किल्ल्यांत जाऊन त्यानें तो लोखंडी दरवाजा उघडला, व आंतील मोठी शिडी खिडकींतून बाहेर जमिनीवर सोडिली. क्षणा-र्धांत शिडीच्या प्रत्येक पायरीवर एकएक शिपाई उभा राहिला व वर-च्यानें खालच्याच्या हातांत द्यावयाचीं अशा रीतीनें तीं मुलें जमिनीवर सुखरूप आलीं. मुलें वांचलीं, पण लांतेनाक शत्रूच्या हांतात सांप-डला. त्याची रवानगी किल्ल्याच्या अंधारकोठडींत झाली. बाहेर गिलोतीन हें माना कापावयाचें यंत्र उभें राहिलें.

रात्रीच्या वेळीं गोंव्हें अंधारकोठडींत गेला. लांतेनाकच्या अंगा-वर आपला झगा त्यानें टाकिला, व त्याच्या तोंडावर शिरोवस्त्राचा पट्टा ओढून त्याला बाहेर लावून दिलें; व तो आपण स्वतः त्याच्या जागीं बसला.]

१. बाललीला

मुलें जागीं झालीं. जॉर्जेंत ही प्रथम उठली. मुलांचें उठणें म्हणजे कळ्यांचें उमलणें. त्यांच्या निष्पाप आत्म्यांपासून एक प्रकारचा परि-मळ सुटत असतो. वीस महिन्यांची ती लहान बालिका खाटेवर उठून बसली व पायांकडे पाहून बोबडे बोलं वडबडूं लागली. तिच्या अंधरुणावर बालरवीचा किरण पडला होता; जॉर्जेंतचा नाजूक पाय व सूर्याचा किरण यांपैकीं जास्त गुलाबी कोण हें ठरविणें जरा कठिणच होतें.

तिचे दोघे भाऊ अजून निजले होते. मुलांची शोप मुलींच्या

झोंपेपेक्षां गाढ असते. आनंदाच्या भरांत जॉर्जेटची बडबड चालली होती. रेनेजीनचे केंस पिंगट होते, प्रोसालेंचे केंस लालसर होते, व जॉर्जेटचे केंस सोनेरी होते. रेनेजीन डोकें हातांच्या मुठींवर ठेवून पालथा निजला होता तो लहानशा भीमासारखा दिसत होता. प्रोसालेंचे पाय खाटेखालीं लोंबत होते. तिघांच्याहि अंगावर फक्त चिंध्या होत्या. दोन भावांच्या अंगावर वस्त्र असें नव्हतेंच म्हटलें तरी चालेल. जो पूर्वी लहंगा होता, पण ज्याला सध्यां कशाचाच आकार नव्हता अशा जुन्या पोषाखाच्या चिंध्यांनीं जॉर्जेट सजली होती. हीं मुलें कशीं जगलीं ? याचें उत्तर देणें अशक्य आहे. आईच्या शुश्रूषेमुळें नव्हेच. लढण्यांत गुंतलेले हे रानवट शेतकरी त्यांना या अरण्यांतून त्या अरण्यांत स्वतःबरोबर नेत होते, व आपल्याला जी मीठ आमटी मिळेल तिच्यांत त्यांना भागीदार करीत होते. हीच काय ती त्या मुलांची बरदास्त. पण मुलांच्या चिंध्यांभोंवतीं तेजाचें वलय असतें. तीं फार सुंदर होतीं.

जॉर्जेटची बडबड अजून चालली होती. पक्ष्याची किलब्रील तसे मुलाचे बोबडे बोल; पण दोघांचेंहि गाणें तेंच—अस्पष्ट, नीट शब्द उमटत नाहीत असें, पण अत्यंत गंभीर अर्थानें भरलेलें. पक्ष्यापेक्षां मुलाची स्थिति जास्त वाईट; मानवजातीला जिचा वारसा मिळाला आहे अशी दुःखप्रद भवितव्यता त्याच्यापुढें उभी असते. मुलाचें आनंदी गाणें ऐकतांना मनुष्याच्या हृदयावर जी खिन्नता पसरते ती याच विचारामुळें. मुलाच्या ओठांतून बाहेर पडणारे मानवी आत्म्याचे बोबडे बोल म्हणजे या जगांत ऐकूं येणाऱ्या गाण्यांतील सर्वांत उदात्त गाणें. विचाराची ही पुटपूट म्हणजे जगाची चालक जी न्यायवृत्ति

तिला निष्पापतेने सादर केलेला अर्ज होय; कदाचित् जन्माला घात-
ल्याबद्दल परमेश्वराच्या विरुद्ध ही नम्र पण मन खेदविणारी तक्रार
असेल. अनंताला हंसणारी ही अज्ञता निःशक्त व असहाय अशा
मानव प्राण्याच्या वांटणीला येणाऱ्या भवितव्यतेची जबाबदारी परमे-
श्वरावर टाकून देते. यानंतर संकटें येत राहिलीं तर तो प्रकार
विश्वासघातासारखा वाटतो.

मुलाचें बोवडें बोलणें म्हणजे मनुष्याच्या बोलण्यापेक्षां कांहीं
दृष्टींनीं जास्त तर कांहीं दृष्टींनीं कमी होय. तें वृत्तबद्ध नसतें तरी तें
काव्य होय; स्पष्ट उमटणारीं अक्षरें त्यांत नसतात तरी ती एक भाषा
होय. या पुटपुटीला सुरवात स्वर्गांत होते व ती पृथ्वीवर अंत पावूं
इच्छीत नाहीं. तिला आरंभ झाला म्हणून ती पुढें चालू राहूं पाहते;
मागील अंकावरून पुढें चालू तसा प्रकार. हे बोवडे बोल म्हणजे
मूल स्वर्गांत असतांना जें पुटपुटत होतें तेंच व अनंतांत मिळून
जाण्याच्या वेळीं जें म्हणेल तेंच. ज्याप्रमाणें मरणानंतर 'उद्यां' आहे
त्याप्रमाणें जन्मापूर्वी 'काल' असतो. हा काल व हा उद्यां या दोहींचें
गूढ त्या विलक्षण बालकूजितांत सांठविलेले असतें. कमलाप्रमाणें
विकसणाऱ्या आत्म्यावर पडलेली भयाण छाया म्हणजे देव, अक्षयता,
भवितव्यता यांच्या अस्तित्वाचें सर्वोत्कृष्ट प्रमाण होय.

जार्जेतची बडबड कशाबद्दलहि चाललेली असो, तिनें तिला दुःख
होत नव्हतें खास; तिच्या मोहक चेहेऱ्यावर निर्भेळ आनंदाशिवाय
दुसरें कांहीं नव्हतें. तिचें तोंड हंसत होतें, तिचे डोळे हंसत होते,
तिचे फुगीर गाल हंसत होते. हें हास्य म्हणजे प्रभाताचें स्वागतच
होतें. मानवी आत्म्याची ओढ सूर्यकिरणांकडे फार असते. आकाश

निळेंभोर होते, ऊन सुरेख पडलें होते, हवा रमणीय होती. कांहीं ओळखत नाही, कांहीं कळत नाही, विचाररहित अशा ध्यानांत निमग्न झालेली ती नाजुक छोटी पोर सृष्टिदेवतेच्या मांडीवर—त्या प्रचंड वृक्षांच्या मध्ये, त्या इमानी गवतावर, त्या शुद्ध शांततामय खेडे-गांवी शोभेच्या ठिकाणी; घरट्यांचे, झुळझुळ वाहणाऱ्या ओढ्यांचे, किड्यांचे व पानांचे चहूंकडे आवाज होत आहेत, व या सर्वांवर पूर्ण निष्पापतेच्या तेजानें सूर्य चकाकत आहे अशा थाटांत—निर्भय-पणें खेळत होती.

जॉर्जेतनंतर सर्वांत वडील जो चार वर्षांचा रेनेजीन तो जागा झाला. तो उठला व मोठ्या माणसासारखा आपल्या खाटेवरून उतरला. सकाळच्या न्याहारीसाठीं जवळ वाडगा भरून ठेविला होता तो दिसतांच अगदीं साहजिकपणें त्याच्याजवळ त्यानें आसन मांडिलें व तो ओरपावयास सुरवात केली.

जॉर्जेतच्या बडबडीनें घोसालें जागा झाला नव्हता तो वाडग्यांत चमचा खडखड वाजल्याबरोबर जागा झाला. त्यानें डोळे उघडिले व तो उडी मारून उठून बसला. घोसालें तीन वर्षांचा होता. त्याला लौकरच वाडगा दिसला; त्यानें आपला हात पुढें करून तो घेतला, व अंथरुणांतून उठण्याचा प्रयत्न न करितां तो गुडघ्यावर ठेवून, हातांत चमचा घेऊन रेनेजीनचें अनुकरण करित खावयास सुरवात केली.

जॉर्जेतचें त्या दोघांकडे लक्ष नव्हतें. ती आपल्याच तंद्रींत होती, व तिचा आवाज वर चढत व खालीं उतरत होता. तिचे मोठे डोळे पूर्ण उघडले होते व तिची दृष्टि वर खिळलेली होती; ते दिसावयाला

एकाद्या देवतेच्या डोळ्यांसारखे होते. मुलाच्या डोक्यावर झोंपडीचें छप्पर असो किंवा राजवाड्याचें छत असो, त्याच्या डोळ्यांत एकाच वस्तूचें प्रतिबिंब पडलेलें असतें—व ती म्हणजे स्वर्ग !

रेनेजीनचें खाणें संपलें तेव्हां त्यानें वाडग्याचा तळ चमच्यानें खरडळा, व मोठ्या ऐटीनें म्हटलें, “चला, आपलें खाणें तर झालें.”

हें ऐकून जॉर्जेंत स्वप्नांतून जागी झाली.

‘मादा काऊ’ ती म्हणाली. रेनेजीनचें खाणें संपलें होतें व प्रोसालेंचें चालू होतें हे तिनें पाहिलें. तेव्हां तिच्या स्वतःजवळ वाडगा ठेविला होता तो तिनें घेतला व तो ओरपावयास सुरवात केली. पण हें करितांना तिनें चमचा तोंडाकडे जितके वेळां तितकेच वेळां कानाकडेहि नेला. मधूनमधून आपण सुधारलेल्या देशांतील रहिवासी आहों हे विसरून ती हाताचाच उपयोग करी. प्रोसालेंचें खाणें संपल्यावर त्यानें आपल्या भावाचें अनुकरण करून वाडगा खरडून स्वच्छ करून ठेविला, व नंतर तो त्याच्या मागोमाग पळत गेला.

एकाएकीं किल्ल्याबाहेरून तुतारीचा जोराचा, कठोर सूर ऐकूं आला. किल्ल्याच्या आंतून कर्ण्यानें उत्तर दिलें.

तुतारी पुनः वाजली, कर्ण्यानें पुनः उत्तर दिलें.

अरण्याच्या टोंकावरून, दूरवर स्पष्ट ऐकूं जाईल अशा आवाजांत उच्चारिलेले शब्द ऐकूं आले, “दरोडेखोरांनो, ही शेवटची इशारत. सूर्यास्तापर्यंत जर तुम्ही मुकाब्यानें शरण आलां नाहीं तर आम्ही हल्ला चढवूं.”

किल्ल्यावरून घोगण्या, पण सिंहाच्या गर्जनेसारख्या मोठ्या आवाजांत उत्तर आलें, “खुशाल चढवा.”

खालचा आवाज पुनः आला, “ शेवटची इशारत म्हणून हल्ला चढविण्यापूर्वी अर्धा तास अगोदर तोफ उडविली जाईल. ”

पुनः वरून उत्तर आलें, “ खुशाल हल्ला चढवा. ”

हे शब्द मुलांच्या कानावर पडले नाहींत; परंतु कर्ण्याचे व तुतारीचे सूर जास्त मोठे होते. तुतारीच्या पहिल्या आवाजाबरोबर जॉर्जेतनें मान वर करून पाहिलें, व खाणें थांबविलें; कर्ण्याच्या पहिल्या आवाजाबरोबर चमचा वाडग्यांत ठेविला; तुतारी पुनः वाजली तेव्हां उजव्या हाताचें अंगठ्याजवळचें बोट तिनें वर केलें, व तें हळूहळू इकडून तिकडे हलवीत त्या सुराबरोबर ताल धरण्याचा प्रयत्न केला; तुतारी व कर्णा या दोन्हींचा सूर थांबला तेव्हां तिचा चेहेरा खिन्न झाला, व हाताचें बोट हवेंत जसेंच्या तसें वर धरून ती स्वस्थ बसली. ‘ वाजन्ली ’ ती पुटपुटली. वाजंत्री म्हणण्याचा तिचा बेत होता.

रेनेजीन व ग्रोसालें या दोघांचेहि लक्ष कर्णा किंवा तुतारी यांकडे मुळींच गेलें नव्हतें, त्यांची तंद्री दुसरीकडेच लागली होती. एक सुरवंट जमिनीवरून चालला होता.

ग्रोसालेंनें तो प्रथम पाहिला व तो ओरडला—

“ किडा. ”

रेनेजीन त्याच्याजवळ धांवत गेला.

ग्रोसालें पुढें म्हणाला, “ तो चावतो. ”

रेनेजीन म्हणाला, “ त्याला हात लावूं नको. ”

किडा सरपटत चालला होता व तीं मुलें त्याच्याकडे लक्ष लावून पहात होतीं.

इकडे जॉर्जेतचें खाणें संपलें तेव्हां तिचें लक्ष भावांकडे वळलें.

रेनेजीन व प्रोसालें खिडकींत बसून मोठ्या गंभीरपणानें माना वांक-
वून त्या किड्याच्या हालचाली न्याहाळीत होते.

त्यांचीं कपाळें एकमेकांला लागलीं होतीं व त्यांचे केंस मिसळले
होते. आश्चर्य व आनंद यांच्या भरांत त्यांचा श्वासोच्छ्वास बंद झाल्या-
सारखा होता, व ते किड्याचें निरीक्षण करीत होते; त्या बिचाऱ्यानें
या कौतुकानें बावरून जाऊन आपला प्रवास थांबविला होता ! आपल्या
भावांची एकाग्रता पाहून तिचें कारण काय हें शोधून काढण्याविषयीं
जॉर्जेंत उत्सुक झाली होती. त्यांच्याकडे जाणें म्हणजे कांहीं सोपें काम
नव्हतें; पण तिनें तें साहस करण्याचें ठरविलें. मार्गांत विघ्नांची गर्दी
उसळली होती; उपडीं पडलेलीं स्टुलें, कागदांचे गट्टे, भरलेल्या व
रिकाम्या पेठ्या, सर्व प्रकारचें रद्दी सामान जमिनीवर अस्ताव्यस्त पडलें
होतें; तिला खडकांच्या जाळ्यांतून वाट काढावी लागणार होती. पण
जॉर्जेंत ही घाबरणारी मुलगी नव्हती. आपल्या खाटेवरून ती उठली,
हा तिचा पहिला उद्योग; मग ती खडकांत शिरली, तिनें सामुद्र-
धुन्यांना वळसे घातले, तिनें स्टूल ओलांडिलें, दोन पेठ्यांमधून ती
रांगत गेली, कागदांच्या राशींतून तिनें मार्ग काढिला, एका बाजूनें
ती चढली व दुसऱ्या बाजूवरून पडली, आणि शेवटीं खलाशाच्या
भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे तिनें ' भर समुद्र ' गांठला; हा समुद्र
म्हणजे सामानानें न अडविलेली मोकळी जागा. मग ती पुढें सर-
सावली, या भिंतीपासून त्या भिंतीपर्यंत रांगत गेली, व मांजराच्या
पिलाइतकी झपाट्यानें खिडकीजवळ पोचली. येथें मात्र तिच्यापुढें
भयंकर तटबंदी उभी राहिली. एक लांबच्या लांब शिडी भिंतीला
लागून आडवी ठेविलेली होती तिचें टोंक खिडकीच्याहि पलीकडे

होतें. या भूशिराला वळसा घातल्याशिवाय भावांकडे जाणें जॉर्जेंतला शक्य नव्हतें. ती जरा वेळ थांबली, व विचार करीत बसली. कांहीं वेळ मनांतल्या मनांत विचार करून तिनें एक योजना मुकर केली. शिडी आडवी पडलेली असल्यामुळें तिच्या पायऱ्या उभ्या होत्या. त्या जॉर्जेंतनें आपल्या गुलाबी बोटानीं घट्ट धरिल्या. उठून उभी राहण्याचा तिनें प्रयत्न केला व ती पडली; पुनः तिनें प्रयत्न केला व या खेपेलाहि ती पडली; तिसरा प्रयत्न मात्र साधला. एकांमागून एक पायरी धरीत त्या शिडीच्या लांबीचें अंतर तिनें तोडिलें. ती टोंकाजवळ आली, तेव्हां धरावयाला पायरी नव्हती. जॉर्जेंतचे पाय लटपटले, पण दोन्ही हातांनीं शिडीची बाजूची काठी धरून तिनें तोल सावरिला, ती पलीकडे गेली, आणि रेनेजीन व ग्रोसालें यांकडे पाहून हंसूं लागली.

रेनेजीनचें निरीक्षण याच क्षणीं संपलें होतें. जॉर्जेंतचें हंसणें ऐकून तो हंसला; त्या दोघांचा आनंद पाहून ग्रोसालेंहिल्यांना मिळाला.

जॉर्जेंत भावांना येऊन मिळाली तेव्हां जमिनीवर त्यांची सभा भरली. एवढ्यांत तो किडा नाहीसा झाला होता.

• जॉर्जेंतच्या हंसण्याची संधि साधून त्यानें एका भोंकांत दडी मारिली. किडा नाहीसा झाल्यावर नवीन वृत्तांत घडावयास लागले.

प्रथमतः खिडक्यांजवळून कांहीं चिमण्या उडत गेल्या. त्यांचीं घरटीं बहुधा छपराखालीं असावीं, म्हणून खिडक्यांच्या इतक्या जवळून त्या गेल्या; मुलांना पाहून त्या जराशा घाबरल्या व चिवचिव करूं लागल्या. त्याबरोबर मुलांचें लक्ष तिकडे वेधलें, व त्या किड्याचा विचार संपला.

जॉर्जेतने चिमण्यांकडे बोट दाखविले, व ती म्हणाली, 'कोंबली.'
रेनेजीन तिला रागे भरला. "कोंबली म्हणे ! अग त्या चिमण्या."
"तिमनी," जॉर्जेत उद्गारली.

मग ही मंडळी बसली, व चिमण्यांकडे पाहू लागली. इतक्यांत
एक मधमाशी आली. मधमाशी म्हणजे मनुष्याचा आत्मा: आत्मा
जसा या ताऱ्यावरून त्या ताऱ्यावर त्याप्रमाणे ही या फुलावरून त्या
फुलावर उडत जाते, व आत्मा ज्याप्रमाणे प्रकाश त्याप्रमाणे ही मध
गोळा करिते.

हे नवे पाहणे मोठे गडबडे होते त्यांचा गोंगाट फार: 'मी
आलों. गुलाबांची भेट घेऊन मी आतां मुलांना भेटावयास आलों
आहे. काय रे, काय चालले आहे ?'

मधमाशी म्हणजे कडक शिस्त लावणारी गृहिणी होय, तिचे
गुंगणे म्हणजे रागे भरण्यासारखे वाटते. मधमाशी खोलीत होती
तोपर्यंत मुलांचे डोळे तिच्यावरून दुसरीकडे गेले नाहीत. मधमाशीने
ती खोली शोधून पाहिली, सर्व कोंपण्यांचा ठाव घेतला, स्वतःच्या
पोळ्यांत असल्याप्रमाणे इकडून तिकडे केले, गुंगुं करित व जणू काय
बुद्धि असल्याप्रमाणे काचेच्या दारांतून पुस्तकांची नावे वाचीत या
कपाटाजवळून त्या कपाटाजवळ याप्रमाणे प्रवास केला. शोध पुरा
ज्ञाल्यावर ती चालती झाली.

रेनेजीन म्हणाला, "ती घरी निघाली आहे."

प्रोसाले म्हणाला, "किडा ना रे ?"

रेनेजीन उत्तरला, "नाही, माशी."

जॉर्जेत म्हणाली, "माथी."

इतक्यांत प्रोसालेंला एक दोरी सांपडली. तिच्या एका टोंकाला गांठ होती. दुसरे टोंक त्यानें अंगठा व अंगठ्याजवळचें बोट यांमध्ये धरिलें, त्या दोरीची पवनचक्की बनविली, व तिचे फेरे मोठ्या गंभीरपणें पाहण्यास सुरवात केली.

जॉर्जेतनें मनाला येईल त्याप्रमाणें मार्गेपुढें रांगण्याचा सपाटा सुरू केला होता. या सफरींत तिला एका जुन्या आरामखुर्चीचा शोध लागला; कसरीनें वरचें कापड खाऊन टाकिलेलें असल्यामुळें आंतला काथ्या पुष्कळ ठिकाणीं बाहेर आला होता. जॉर्जेतनें या ठिकाणीं मुक्काम केला, भोंकांचा आकार वाढविला, व काथ्या ओढून काढण्याचा उद्योग मोठ्या जारिनें आरंभिला. एकाएकीं तिनें बोट वर केलें; 'एका' अशाची ही खूण होती.

दोन्ही भावांनीं आपलीं तोंडें तिच्याकडे वळविलीं.

बाहेरून एक अस्पष्ट आवाज लांब अंतरावरून ऐकूं आला. वेढा घातलेल्या सैन्याची कांहीं तरी हालचाल सुरू असावी. घोडे खिंकाळत होते, रणभेऱ्या वाजत होत्या, दारूगोळ्यांच्या व तोफांच्या गाळ्या खडखड करीत चालल्या होत्या. सांखळ्यांचा सळसळ आवाज होत होता, बिगुलांचीं प्रश्नोत्तरे चाललीं होतीं. अनेक प्रकारच्या चमत्कारिक व भयंकर आवाजांचा भेसुर मेळ शेवटीं एकदांचा बसल्यासारखा दिसला व कान टवकारून आनंदानें तीं मुलें ऐकूं लागलीं.

“ हें सर्व देव करितो, ” रेनेजीन म्हणाला.

आवाज थांबला.

रेनेजीन विचारस्वप्नांत गढला. मुलांच्या डोक्यांत विचारांचा चढ-

उतार किती झपाट्यानें होत असतो ! इतका विषाद आणणाऱ्या पण इतका थोडा वेळ टिकणाऱ्या अशा या विचारांचें काहूर माजतें तें कशामुळें ? दयाळू देव, प्रार्थनेसाठीं जोडिलेले हात, पूर्वी ज्याचा लाभ होत होता, पण आतां ज्यास तें मुकलें होतें असें प्रेमळ हास्य या सर्व कल्पनांचा संगम त्या गोड, खिन्न, छोट्या मनांत झाला होता; आणि या कल्पना जशा रेनेजीनच्या मनांतून तरंगत चालल्या होत्या, तसें त्याचें तोंड साहजिकपणें उघडलें, व तो उद्गारला, “ आई ! ”

ग्रोसालेंनें म्हटलें, “ आई ! ”

जॉर्जेत पुटपुटली, “ आई ! ”

यानंतर रेनेजीननें उड्या मारावयास आरंभ केला. तें पाहून ग्रोसालेंनें तोच धडा गिरवावयास सुरवात केली. थोरल्या भावाच्या प्रत्येक शब्दाचें व कृतीचें तो अनुकरण करी. तिसरें वर्ष चवथ्याचें अनुकरण करितें, पण विसावा महिना आपलें स्वातंत्र्य कायम राखीत असतो. जॉर्जेत जमिनीवर जशीच्या तशी बसून राहिली. मधूनमधून ती एकादा शब्द बोले; कारण वाक्यापर्यंत तिची मजल आली नव्हती. ती गहन विचार करणाऱ्या प्राचीन ऋषीप्रमाणें सूत्रमय बोले, तिचे शब्द एकाक्षरी असत.

पण कांहीं वेळानें त्या दोघांचा संसर्ग तिलाहि बाधला, व त्यांचें अनुकरण करण्याचा उद्योग तिनें आरंभिला, आणि मग संगमरवरी पुतळ्यांची करडी नजर त्यांच्यावर रोखिलेली आहे अशा स्थितींत आपल्या छोट्या अनवाणी पायांवर तीं मुलें पळूं, नाचूं, व कोळमडूं लागलीं. मधूनमधून थोडी घाबरल्यासारखी जॉर्जेत त्या पुतळ्यांकडे

पाही, व पुटपुटे, 'मानूत.' जॉर्जेंतच्या भाषेंत याचा अर्थ बहुधा असा असावा कीं हे माणसासारखे दिसतात, पण माणसें नव्हत; मुतांच्या जगाची ही अंधुक कल्पना असेल.

चालत म्हणण्यापेक्षां लोळत जॉर्जेंत भावांच्या मागून चालली होती; पण तिची पुढें जाण्याची आवडती रीत म्हणजे रांगणें.

एकाएकीं त्या दिवाणखान्यांतील एका खिडकीजवळ गेलेल्या रेने-जीननें मान वर करून पाहिलें; पण ताबडतोब त्यानें मान खाली केली, व तो कोंपऱ्यांत दडण्यासाठीं पळाला. आपल्याकडे पाहणारा एक मनुष्य त्याला दिसला होता. हा प्रजासत्ताक सैन्यांतील शिपाई होता; युद्धतहकुबीचा फायदा घेऊन दिवाणखान्याच्या आंतला भाग दिसेल अशा उंच ठिकाणालगत येण्याचें धाडस त्यानें केलें होतें. रेनेजीन लपलेला पाहून प्रोसालेंहि लपला व जॉर्जेंतहि घाईघाईनें त्यांच्यामार्गे जाऊन दडली. अशा रीतीनें तीं तिघेंहि हालचाल न करितां गपचुप बसलीं; जॉर्जेंतनें 'चप्' करण्यासाठीं ओंठावर बोट ठेविलें होतें. अशीं कांहीं मिनिटें गेल्यावर रेनेजीननें हळूच तोंड बाहेर काढून पाहण्याचें धाडस केलें. शिपाई अजून तेथेंच उभा होता. रेनेजीननें झटकन् डोकें मार्गे घेतलें; त्या तीन पोराना नीट ध्वासोच्छ्वास करण्याचाहि धीर होईना. ही अनिश्चित स्थिति थोडा वेळ राहिली. शेवटीं जॉर्जेंतला भीतीचा कंटाळा आला, व तिनें बाहेर पाहण्याइतकें धैर्य अंगीं आणिलें; शिपाई गेला होता. त्यांनीं पुनः धांवावयास व बागडावयास आरंभ केला.

प्रोसालें हा रेनेजीनचा कित्ता पुढें ठेवून वळण गिरवीत असे तरी त्याच्यांतहि शोधक बुद्धीचा चांगलाच विकास झाला होता.

विलक्षण आनंदानें उड्या मारीत व रद्दी सामानांतून उकरून काढिलेली एक चारचाकी गाडी आपल्यामागून ओढीत येत असलेला प्रोसालें रेनेजीनला व जॉर्जेतला दिसला. शास्त्रीय पुस्तकांच्या व तत्त्वज्ञांच्या पुतळ्यांच्या सहवासाला राहण्यास योग्य अशी ही बाहुलीची गाडी कित्येक वर्षे घूळ खात पडली होती. कदाचित् लहान असतांना ती गॉव्हेची खेळांतली गाडी असेल. आपल्या जवळच्या दोरीचा चावूक करून प्रोसालें तो कडाकड उडवीत होता. शोधक हे असे असतात; जेव्हां तुम्हांला अमेरिका शोधून काढितां येत नाहीं तेव्हां तुम्ही खेळांतील गाडी शोधून काढितां !

पण नवीन शोधांत प्रत्येकाला वांटा हवा; रेनेजीनला गाडीचा घोडा व्हावयाचें होतें, व जॉर्जेतला गाडीत बसावयाचें होतें. ती बसूं लागली, रेनेजीन घोडा झाला, प्रोसालें गाडीवाला बनला.

पण गाडीवाला कसबी नव्हता, त्यामुळें घोड्याला, त्याला काय करावयाचें तें, शिकवावें लागे. रेनेजीन प्रोसालेंला म्हणाला, “ अरे, हैक हैक म्हण. ”

“ हैक, ” प्रोसालें म्हणाला.

गाडी उलथली, जॉर्जेत पडली. देवताहि किंकाळली असती; जॉर्जेत किंकाळली. मग रडण्याचा अंधुक विचार तिच्या मनांत आला.

रेनेजीन म्हणाला, “ अग, तूं फार मोठी आहेस. ”

‘ मी मोत्ती, ’ जॉर्जेत बोबडें बोलली.

पडल्यानें तिला जें दुःख झालें होतें त्याचें मोठेपणाच्या दाखल्यानें सांत्वन झालें.

खिडकीबाहेरचा दगडाचा चौथरा अतिशयच रुंद होता. खालच्या

मैदानावरून उडालेली धूळ तेथें सांचली होती, व पाऊस पडून तिची मऊ, पिकाला योग्य अशी लोणमाती बनली होती. वाऱ्यानें बीं आणून तेथें पसरून दिलें, व एका झाडानें तेथें मुळें रोवून बसावयाचें ठरविलें. या झाडाला फळांचा नुसता बहर आला होता; खिडकींतून मार्ग काढीत एक फांदी आंत आली होती, व जवळ जवळ जमिनीपर्यंत वांकली होती.

दोरी व गाडी यांचा ज्यानें शोध लाविला होता त्या प्रोसालेंनें आतां या करवंदीचा शोध लाविला. तो त्या झाडाजवळ गेला, एक फळ त्यानें तोडिलें व तोंडांत टाकिलें.

“ मला भूक लागली आहे, ” रेनेजीन म्हणाला.

जॉर्जेंत झपाट्यानें रांगत आली. त्या तिघांनीं मिळून ती फांदी ओरबडून काढिली व सर्व फळें गट्ट केलीं. त्यांचे हात व तोंडे त्या जांभळ्या रसानें रंगलीं, व तीं हरिणाच्या पिलांसारखीं दिसूं लागलीं. त्यांच्या हंशानें खोली दणाणून गेली. मधून मधून त्यांच्या बोटांना कांटे बोंचत. प्रत्येक सुखाला दुःखाची जोड ठेविलेली असते.

जॉर्जेंतनें आपलें बोट रेनेजीनपुढें धरिलें; त्याच्यावर रक्ताचा दिसतो न दिसतो असा एक अगदीं बारिक थेंब होता. झाडाकडे बोट दाखवून ती म्हणाली, “ बाऊ. ”

प्रोसालेंलाहि कांटे बोंचले होते. झाडाकडे साशंक दृष्टीनें पहात तो म्हणाला, “ हा पशु आहे. ”

रेनेजीन त्यावर उत्तरला, “ नाही, ती काठी आहे. ”

प्रोसालें म्हणाला, “ मग काठी वाइट्ट आहे. ”

या वेळींहि रडावें असें वाटत असलेली जॉर्जेंत मोठ्यानें हंसूं लागली !

२ चौकशी

सिमूदेंनें छातीजवळ हातावर हात आडवे धरिले, डोळे जमिनीवर लाविले व मोठ्यानें म्हटलें, “कैदी हजर करा.”

दोन सशस्त्र शिपायांच्या मध्ये उभा असलेला एक मनुष्य पुढें आला. तो गोंव्हे होता.

सिमूदें दचकला. “गोंव्हे !” तो एकदम उद्गारला. तो पुढें म्हणाला, “मला कैदी पाहिजे.”

“तोच मी,” गोंव्हे उत्तरला.

“तूं ?”

“मी.”

“आणि लांतेनाक ?”

“तो निसटला.”

“निसटला ?”

“होय.”

“पळून गेला ?”

“पळून गेला.”

कांपण्या आवाजांत अडखळत अडखळत सिमूदें म्हणाला, “खरेंच, हा किल्ला त्याचा; त्याला आंतल्या सर्व गुप्त वाटा माहीत; अंधारकोठडींतून बाहेर जाण्याची वाट त्याला सांपडली असेल. त्याला कोणाच्याहि मदतीची जरूर नव्हती.”

“त्याला पळून जाण्याला मदत करण्यांत आली,” गोंव्हे म्हणाला.

“पळून जाण्याला ?”

“पळून जाण्याला.”

“ कोणी केली ? ”

“ मी. ”

“ तू ? ”

“ मी. ”

“ तू झोपेत आहेस. ”

“ मी अंधारकोठडीत गेलों, मी कैद्याजवळ एकटा होतो, मी माझा अंगरखा काढिला व त्याच्या अंगावर टाकिला, मी त्याच्या तोंडावर शिरोवस्त्राचा पट्टा ओढिला. माझ्या ऐवजी तो बाहेर गेला, मी त्याच्या जागी राहिलों. ”

“ तू असे खास केले नाहीस. ”

“ होय, मी हे सर्व केले. ”

“ अशक्य आहे. ”

“ वस्तुस्थिति अशी आहे. ”

“ लांतेनाकला माझ्याजवळ घेऊन ये. ”

“ तो आतां इथे नाही. त्याच्या अंगावर माझा झगा पाहून तोच मी असे शिपायांना वाटले व त्याला त्यांनी जाऊ दिले. तो गेला तेव्हां रात्र होती. ”

“ तुला वेड लागले आहे. ”

“ जे झाले तेच मी सांगत आहे. ”

बराच वेळ कोणी बोलले नाही. नंतर सिमूदे त्रुटित आवाजाने म्हणाला “ तर मग तुला ”—

“ मरणाची शिक्षा द्यावयास पाहिजे. ” गॉव्हेने वाक्य पुरे केले.

सिमूदे प्रेतासारखा पांढरा फटफटीत पडला. एकाद्या मनुष्याच्या

डोक्यावर बीज कोसळून पडावी तसा तो निश्चल बसला. त्याचा श्वासोच्छ्वास बंद झाल्यासारखा दिसला. त्याच्या कपाळावर घामाचे थेंब उभे राहिले.

शांतपणें बोलण्यासाठीं त्याला मोठ्या शिकस्तीचा प्रयत्न करावा लागला. त्यानें शिपायांना हुकूम केला, “जा, आणि कैद्याचा झाडा घ्या.”

गोंव्हे स्टुलावर बसला.

सिमूदेनें पुढें म्हणाला, “तरवारी उपसा.”

सिमूदेनेंचा आवाज नेहेमींसारखा झाला.

“कैदी उभा राहूं दे,” तो म्हणाला.

गोंव्हे उभा राहिला.

“तुझे नांव काय ?” सिमूदेनें विचारिलें.

“गोंव्हे,” गोंव्हे उत्तरला.

सिमूदेनें तपासणी पुढें चालविली, “तूं कोण ?”

“मी उत्तर किल्ल्यावरील सैन्याचा अधिपति.”

“पळून गेलेल्या कैद्याचा तूं नातेवाईक आहेस काय ?”

“मी त्याच्या भावाचा नातू.”

“तूं लोकसभेचा जाहिरनामा वाचिला आहेस ना ?

“त्याची प्रत आपल्या मेजावर मला दिसत आहे.”

“त्याच्याबद्दल तुझे काय म्हणणें आहे ?”

“मीहि त्याच्यावर सही केली आहे, व असा हुकूम दिला आहे कीं जरूर पडल्यास तो अमलांत आणावा. मीं ही प्रत करवून घेतली.”

“आपला बचाव करण्यासाठीं वकील दे.”

“मी स्वतःच खटला चालविणार आहे.”

सिमूदें शांत व निर्विकार झाला होता; मात्र ही निर्विकारता मनुष्याच्या मनोनिग्रहासारखी नसून दगडाच्या निश्चेष्टतेसारखी होती.

एक क्षणभर विचारांची नीट जुळवाजुळव करण्यासाठीं कीं काय गोंव्हे स्तब्ध राहिला. तेव्हां सिमूदें म्हणाला, “ स्वतःबद्दल तुला काय सांगावयाचें आहे ? ”

गोंव्हेने सावकाशपणें मान वर केली, आणि कोणाकडेहि न पहात म्हटलें, “ मला सांगावयाचें तें एवढेंच. एक गोष्टीमुळें मला दुसरी गोष्ट दिसली नाही; शेंकडों पापकृत्यें फार जवळून पाहिलेल्या एका सत्कृत्यामुळें माझ्या दृष्टीच्या आड झालीं. एका बाजूला एक वृद्ध मनुष्य होता; दुसऱ्या बाजूला तीन मुलें होतीं; या सर्वांमुळें मी माझे कर्तव्य विसरलों. बेचिराख केलेलीं खेडीं, उध्वस्त केलेलीं शेते, कत्तल केलेले शिपाई, गोळ्या घातलेल्या स्त्रिया,—हें सर्व मी विसरलों. फ्रान्स इंग्लंडला विकिला हें मी विसरलों. माझ्या देशाचा घात करणाऱ्या मांगाला मीं मोकळा सोडिला. मीच अपराधी आहे; असें बोलण्यांत मी स्वतःविरुद्ध भाषण करीत आहे असें सकृददर्शनीं वाटेल; पण ती चूक आहे; मी स्वतःला अनुकूल अशाच गोष्टी सांगत आहे. अपराधी मनुष्य जेव्हां आपला अपराध कबूल करितो, तेव्हां तो स्पृहणीय अशी जी एकच गोष्ट—स्वतःची अब्रू—तिचें रक्षण करीत असतो.

सिमूदेंने विचारलें, “ स्वतःसंबंधानें एवढेंच तुजें म्हणणें आहे काय ? ”

“ सेनापति या नात्यानें मीं आपल्या हाताखालील सैनिकांना उदाहरण घालून द्यावयास हवें होतें, व या लष्करी कोर्टाच्या सभासदांनींहि तें घालून द्यावयास हवें. ”

“ कसलें उदाहरण ? ”

“ मरणाच्या शिक्षेचें ! ”

“ मरणाची शिक्षा ही तुझ्या मर्ते न्याय्य व योग्य आहे काय ? ”

“ होय, आणि ती देणें अवश्य आहे. ”

“ खालीं बस. ”

* * * *

कोर्टाच्या सभासदांपैकीं एकानें दोषी व दुसऱ्यानें निर्दोषी असें मत दिलें; मर्ते समान पडलीं.

* * * *

सिमूर्देवर मत देण्याची पाळी आली. तो आपल्या जागेवरून उठून उभा राहिला, त्यानें आपली टोपी डोक्यावरून काढून मेजावर ठेविली, त्याच्या तोंडावरचा फिकटपणा पार निघून गेला होता. सगळीकडे श्मशानाची शांतता झाली होती. हळू गंभीर आवाजांत सिमूर्देनें सुरवात केली, “ खटल्याची सुनावणी होऊन गेली आहे. प्रजासत्ताक राज्याचे प्रतिनिधि म्हणून हें लष्करी कोर्ट तुला दोन विरुद्ध एक मतानें ”—तो थांबला. प्रेक्षकांची उत्कंठा इतकी वाढली कीं त्यांनीं क्षणभर श्वासोच्छ्वास बंद केला. मरणाची शिक्षा सांगण्यापूर्वीं तो कचरत होता कां जीवदान कसें द्यावें याचा विचार तो करित होता ?

सिमूर्देनें भाषण पुरें केलें,—“ मरणाची शिक्षा फर्मावीत आहे. ”

त्याच्या चेहेऱ्यावर हृदयांत चाललेल्या भयंकर कालवाकालवीची छाया पडली. पण क्षणभरच. सिमूर्दे पुनः दगडाचा पुतळा झाला. त्यानें टोपी घातली, तो खालीं बसला, व म्हणाला, “ गॉव्हे, तुला उद्यां सूर्योदयाबरोबर गिलोतीनवर चढविलें जाईल. ”

गोंहेनें उठून व कोर्टाला सलाम करून म्हटलें, “ मी कोर्टाचा आभारी आहे. ”

३ शेवटचा दिवस उजाडला

लौकरच रात्र संपून पहाट झाली. अरुणोदय होतो न होतो इतक्यांत लातूरज किल्ल्यासमोर एक विलक्षण, गूढात्मक, निश्चल, गगन-विहारी पक्ष्यांना ओळखूं न येणारा पदार्थ उभा असलेला दिसू लागला. त्याची उभारणी रात्री झाली होती. दूर अंतरावरून तो नुसता रेषामय दिसे. पहिल्या झटक्याला जी कल्पना येई ती ही कीं, हा पदार्थ अत्यंत निरुपयोगी. त्या रमणीय पल्लवित वनभूमीवर त्याचे वास्तव्य झालें होतें. ‘ याचा उपयोग तरी काय असावा ? ’ असा प्रश्न प्रत्येकाच्या मनांत येई. इतक्यांत प्रेक्षकाच्या मनाला धक्का बसल्यासारखें होई. हा पदार्थ म्हणजे चार खांबांवर ठेविलेल्या सपाट फळ्यासारखा होता. फळ्याच्या एका टोंकाला दोन सरळ, उंच खांब होते; या खांबांवर एक आडवी तुळई टाकिलेली होती; या तुळईवरून सकाळच्या उजेडांत काळसर दिसणारी एक त्रिकोणाकृति वस्तु टांगिली होती. दुसऱ्या टोंकाला चढण्यासाठी शिडी ठेविली होती. दोन खांबांच्या मध्ये लांकडाच्या दोन चौकोनी फळ्या होत्या; यांपैकीं वरची फळी खाली वर करितां येत असे; त्या दोन्ही फळ्या एकमेकींत घट्ट बसत असत व त्या अशा बसल्या म्हणजे माणसाची मान राहिल एवढें भोंक मध्ये तयार होई. या वेळीं त्या फळ्या जवळ आणिलेल्या नव्हत्या. दोन खांबांच्या पायथ्याशीं बिजागऱ्या लाविलेली झोंपाळ्यासारखी दिसणारी फळी होती; या फळीच्या शेजारीं बाजूला एक लांबलचक टोपली ठेविली होती, दोन खांबांच्या मध्ये व फळीच्या

टोंकाशीं एक चौरस टोपली ठेविलेली होती. या सर्वांना तांबडा रंग लाविलेला होता. त्रिकोणाशिवाय बाकी सर्व भाग लांकडी होते; त्रिकोण पोलादाचा होता. ही करणी माणसाची अशी प्रतीति तांबडतोब होई: इतका हा पदार्थ दिसावयाला विरूप आणि भिकार होता; पण त्याबरोबरच तो इतका भयंकर दिसे कीं तो एकाद्या राक्षसानें तेंथें आणून ठेविला असावा अशी कल्पना होई.

या भेसुर पदार्थाचें नांव गिलोतीन होय.

* * * *

त्या दिवसाची सकाळ किती विलक्षण रमणीय व आल्हादक होती ! मंद वारा वनभूमीवर वहात होता, वृक्षांच्या शाखांना तो बिलगत होता. अरण्यभर वाऱ्यांनीं सुगंध असा दरवळून टाकिला होता कीं सकाळच्या प्रहरीं धुपाची एक मोठी भट्टी पेटविल्याचा भास होई. तें निळेंभोर आकाश, ते चकचकीत पांढरे ढग, तें स्वच्छ स्फटिकासारखें पाणी, समुद्राच्या पाण्याच्या नाजुक हिरव्या छटेपासून तों पाचेच्या भास्वर चकाकीपर्यंत सर्व रंग धारण करणारें गवत, एकमेकांला भावांप्रमाणें आलिंगन देणारीं झाडे,—तो गवताचा विस्तीर्ण पसारा, तीं शांततापूर्ण शेते—या सर्वांत शुद्धपणा व साधेपणा भरलेला होता; हाच धडा सृष्टिदेवी मनुष्याला नेहमीं शिकवीत असते. या सर्वांच्या मध्यभागीं तो जुनाट किल्ला व हें मानकार्पें यंत्र, यादवी युद्ध व त्याचें प्रायश्चित्त, रुधिरकलंकित युगाचे व त्यांतील रुधिरकलंकित काळाचे हे दोन अवतार दिसत होते. गतकाळच्या संपलेल्या रात्रींत घूत्कार करणारें घुबड, व भविष्यत्काळच्या अरुणोदयापूर्वीं चिरचिर करणारें वाचूळ ! फुलांच्या सुवासानें दरवळलेल्या, गोड, प्रेमळ,

रमणीय सृष्टिदेवीच्या समोर देदीप्यमान सूर्य किरणांनीं लातूर्जला खान घालीत होता व मनुष्याला जणू काय ओरडून सांगत होता, “ तुझे काम पहा, व माझे पहा. ”

सूर्य आपल्या प्रकाशाचा असा भयंकर उपयोग करू शकतो.

हा देखावा पहावयाला किती तरी प्रेक्षक होते. सैन्यांतले चार हजार शिपाई त्या उंचवट्याच्या सपाट जमिनीवर व्यवस्थेने गिलोतीनच्या भोंवतीं ए या इंग्लिश अक्षराचा आकार करून बसले होते; मधल्या रेषेच्या जागीं तोफखाना ठेविलेला होता. रक्ताने माखलेल्या त्या राक्षसाभोंवतीं लढाईचीं तीन तोंडे वेढा देऊन बसलीं आहेत कीं काय असा भास होई. या उंचवट्याच्या शिखरापर्यंत दोन्ही बाजूंना भिंतींसारख्या शिपायांच्या रांगा उभ्या होत्या. उताराकडची बाजू मोकळी होती व त्या बाजूला लातूर्जचा भयानक किल्ला उभा होता. सूर्य वर चढत चालला तरी गिलोतीनची गवतावर पडलेली सावली कमी कमी होऊं लागली. पेटलेले काकडे घेऊन तोफदळ तोफांजवळ होतें. उतारावरून निळ्या धुराचा लोट वर गेला; हा किल्ल्यावरील विज्ञत आलेल्या आगीचा शेवट होय. या लोटाची छाया पडली होती तरी लातूर्ज दिसेनासा झाला नव्हता, त्याच्या उत्तुंग शिखरांवरून फार लांबवरचा प्रदेश दिसत होता; लातूर्ज व गिलोतीन यांमध्ये उतरणीचा विस्तीर्ण प्रदेश होता. किल्ल्यावरील माणसाचा आवाज गिलोतीनपर्यंत स्पष्ट ऐकू जाई. किल्ल्यासमोरच्या उंच मनोऱ्याच्या गच्चीवर लष्करी कोंटांच्या बैठकीच्या वेळीं वापरलेलें मेज व तिरंगी निशाणांनीं सजविलेली खुर्ची नेऊन ठेविली होती. या खुर्चीवर एक मनुष्य अगदीं निश्चल, हात

छातीशीं एकावर एक आडवे ठेवून बसला होता. हा मनुष्य सिमूदें. आदले दिवशीं संध्याकाळीं त्यानें केला होता तोंच अधिकारदर्शक पोषाख या वेळीं त्यानें केला होता; त्याच्या टोपीवर तिरंगी फीत असून त्याच्या कमरपट्ट्यांत तरवार व पिस्तुलें लटकविलीं होती. त्यानें एकहि शब्द उच्चारिला नाहीं. सर्व स्तब्ध होते; शिपाई आपलीं शस्त्रें सरसावून व डोंळे जमिनीवर लावून उभे होते. आपण केलेल्या अनेक झटापटी, आपण दाद न दिलेले छापे, आपल्या बळानें भुशा-सारख्या उडवून लाविलेल्या बेफाम शेतकऱ्यांच्या टोळ्या, आपण काबीज केलेले किट्टे व जिंकिलेल्या लढाया—युद्धांतले नानाप्रकारचे प्रसंग त्यांना आठवले; आणि आतां तें सर्व यश जाऊन माना खालीं घालण्याचा लज्जास्पद प्रसंग आपल्यावर आला असें त्यांना वाटलें. प्रत्येकाच्या हृदयांत खिन्नता व विषाद यांनीं ठाणें दिलें. गिलोतीन-जवळ मांग इकडून तिकडे करीत आपल्या कामाची पूर्वव्यवस्था नीट लावीत होता. चढत्या सूर्याच्या प्रकाशमय किरणांनीं आभाळ व्यापून टाकिलें होतें. एकदम वस्त्राच्छादित दुंदुभीचा आवाज कानावर आला. हा प्रेतयात्रेच्या वेळीं करीत असतात तसला नाद जवळ आला, त्याबरोबर शिपायांच्या रांगांनीं वाट करून दिली, व गिलोतीनकडे एक छबिना गेला.

प्रथम काळ्या, झिरझिरीत कापडानें झांकिलेल्या दुंदुभि होत्या, नंतर कांहीं उंच शिपाई, त्यांच्या मागे नागव्या तरवारी हातांत धरिलेले कांहीं शिपाई, व या सर्वांच्या मागे मरणाची शिक्षा दिलेला कैदी, गोंव्हे हा आला.

तो अगदीं मोकळा होता, त्याच्या हातापायांत कांहींएक अडक-

विलें नव्हतें, त्याचा लष्करी पोषाख नीट तंग बसविलेला नव्हता, त्याच्या मागें आणखी कांहीं शिपाई होते. सुखमय विचारांत गढून गेलें असतां दिसतें तसें हास्य त्याच्या मुद्रेवर विलसत होतें. या चिरकालीन हास्याइतकें उदात्त व अनिर्वचनीय दुसरें कांहीं नसेल. प्राणघातक स्थळाजवळ गोंव्हे आला, तेव्हां त्याचे डोळे प्रथम किल्ल्यांतील मनोन्याकडे वळले, गिलोतीनकडे काय पहावयाचें अशी तिरस्कारबुद्धि त्याची होती. आपल्या वधाच्या वेळीं कर्तव्य म्हणून सिमूदें हजर राहणार अशी गोंव्हेची खात्री होती; डोळ्यांनीं त्याचा शोध करितां करितां तो गोंव्हेला दिसला. सिमूदें पांढरा फटफटांत व निर्विकार दिसत होता; त्याच्याजवळ उभे असलेल्यांना सुद्धां त्याच्या श्वासोच्छ्वासाचा आवाज ऐकूं येत नव्हता.

गोंव्हेवर त्याची दृष्टि पडली तेव्हां यत्किंचितहि हालचाल त्यानें केली नाहीं. गोंव्हे गिलोतीनकडे चालला होता. प्रत्येक पाऊल पुढें टाकिताना तो सिमूदेंकडे पहात होता; सिमूदेंला स्वतःचें मन स्थिर-विण्याला त्या गोष्टीची अपेक्षा होती असें वाटलें. गोंव्हे फळ्याच्या पायथ्याशीं पोचला, व शिडीनें वर चढला. तो स्वप्ननिर्मित आकृती-सारखा दिसत होता; इतका सुंदर तो यापूर्वीं कधींच दिसला नव्हता. त्याचे लांब पिंगट केंस वाऱ्याच्या झुळुकेबरोबर उडत होते; त्याची मान स्त्रियांच्या मानेसारखी गोरीपान होती; त्याचे निर्भय डोळे व धीरोद्धत गति यांनीं तो स्वर्गीय देवासारखा दिसत होता. तो अद्यापि विचारस्वप्नांत गढून गेला होता. वधाच्या जागेलाहि शिखर असतें, व त्यावर गोंव्हे शांत आणि उदात्त उभा राहिला. त्याच्यावर भरपूर पडलेल्या सूर्यप्रकाशानें त्याच्या भोंबतीं तेजोवलय रचिलें. पण आतां

बळी घावयास काढिलेल्या त्या शूर वीराला बांधणें जरूर होतें, म्हणून मांग दोरी हातांत घेऊन त्याच्याजवळ आला. आपल्या तरुण सेनापतीच्या मानेच्या इतक्या जवळ पोलादी पातें जेव्हां शिपायांनीं पाहिलें तेव्हां त्यांना जास्त दम धरवेना; त्यांचीं हृदयें दुभंगलीं. तो भयंकर आवाज—सर्व सैन्याचा सुसकारा—ऐकूं आला. ‘ दया, दया, क्षमा ’ अशी एकच किंकाळी आकाश भेदून गेली. कांहींनीं गुडघे टेंकिले, कांहींनीं बंदुका फेंकून दिल्या, व सिमूदेंपुढें हात जोडिले. गिलोतीन-कडे बोट दाखवून एक उंच शिपाई ओरडला, “ तुम्हांला बदली पाहिजे असेल तर हा मी तयार आहे. ” सर्वजण ‘ दया, दया ’ म्हणून कंठरवानें ओरडले; त्या दयार्द्र स्वरांनीं सिंहांच्या हृदयांचें पाणी झालें असतें; कारण शिपायाचा अश्रु म्हणजे भयंकर गोष्ट होय. मांगहि काय करावें म्हणून गोंधळांत पडला. इतक्यांत प्रत्येकाला स्पष्ट ऐकूं जाईल अशा रीतीनें गंभीर, पाव्हाळ न लाविणारा आवाज मनोऱ्याच्या सजांतून कर्कशपणें कडाडला, “ मांगा, तूं आपलें कर्तव्य कर. ”

सिमूदेंचा न्यायनिष्ठुर आवाज सर्वांनीं ओळखिला; तो बोलत होता व सैन्य कांपत होतें.

मांग आतां आपल्या कामाला तयार झाला, व दोरी घेऊन गोंव्हे-जवळ गेला.

“ एक क्षणभर थांब; ” गोंव्हे म्हणाला.

त्यानें तोंड सिमूदेंकडे वळविलें, व न बांधिलेल्या हातानें सिमूदेंला ‘ येतो आतां ’ अशा अर्थाची खूण केली, व स्वतःला मांगाकडून बांधून घेतलें; पण मग तो मांगाला म्हणाला, “ आणखी एक क्षण

थांब; ” व ओरडला “ प्रजासत्ताक राज्याचा सदैव विजय असो ! ” त्याला त्या भेसुर यंत्रावर ठेवण्यांत आलें; त्याची सुंदर मान त्या नीच लोकांच्याच मानेला योग्य अशा भोंकांत अडकविली गेली, मांगानें त्याचे केंस हळूच बेतानें बाजूला केले, आणि कळ दाबिली. पोलादी पातें खाली उतरूं लागलें,—प्रथम हळू, नंतर वाढत्या वेगानें; खट्ट असा आवाज झाला. याच क्षणीं दुसरा एक आवाज झाला; कुन्हाडीच्या घावाला पिस्तुलाच्या बारानें उत्तर दिलें. कमरपट्ट्यांतील पिस्तुलांपैकीं एक सिमूदेंनें शटकन् हातांत घेतलें, व गोंव्हेचें डोकें टोपलींत पडलें त्याच क्षणीं आपल्या छातींत गोळी मारिली. त्याच्या तोंडांतून रक्ताचा लोट बाहेर घुसला, व तो मरून जमिनीवर पडला.

आणि अशा रीतीनें हे दोन प्रेमबद्ध आत्मे—एकाची विषण्णता दुसऱ्याच्या प्रफुल्लितेंत मिसळून—कालाच्या ओघाबरोबर वहात गेले.

दयेचा प्रभाव

The quality of mercy is not strained.

— शोक्स्पअर

मानवहृदयीं अखंड वाहे स्वयें दयेचा झरा
अंबरांतुनी मंदमंद जलबिंदू जैसे धरा
पडुनि भिजविती; उभयांतेंही श्रेयस्कारक दयाः
उद्धरि जो दावितो तया अणि जया दाविली तया;
शक्तिसवें वाढते दया; दे नृपास सिंहासनीं
विराजला जो तया समधिका शोभा मुकुटाहुनी;
ऐहिक सत्ता मिरवायातें राजदंड हा असे
जयामुळें भयचकित सर्व जन होउनियां जातसे;
दया श्रेष्ठ परि नृपदंडांकित सत्तेपेक्षां अशाः
नृपहृदयांच्या सिंहासनिं ती बसे सदा राजसा;
दया जिथें कीं तिथें देवही; पार्थिव सत्ता तया
वेळीं दैवी, जेव्हां मृदुलवि उग्र न्याया दया.

दयेची व्याख्या

दया तिचें नांव भूतांचें पाळण । आणिक निर्दळण कंटकांचें ।

— तुकाराम

साधुत्व

जे कां रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले ।
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ।
मृदु सबाह्य नवनीत । तैसें सज्जनाचें चित्त ।
ज्यासि आपंगिता नाहीं । त्यासी धरी जो हृदयीं ।
दया करी जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ।
तुका म्हणे सांगों किती । तोचि भगवंताची मूर्ति ।

— तुकाराम

महंमद पैगंबर व त्याचा उपदेश

समकालीनांपासून परंपरेने चालत आलेल्या वर्णनावरून असे दिसते की, महंमद पैगंबर याचे सुंदर रूप मनांत भरण्यासारखे होते. त्याचा वर्ण साधारण अरब लोकांत आढळत नाही इतका गोरा होता. तो मध्यम बांध्याचा व भरदार अंगाचा पुरुष असून त्याचे हातपाय मोठे होते. तारुण्यांत तो विलक्षण शक्तिमान् होता; उतारवयांत त्याच्या अंगांत थोडासा वात शिरला. त्याचे मोठे व सुबक डोके विशाल वक्षःस्थलापासून एखाद्या मोठ्या स्तंभाप्रमाणे वर चढत गेलेल्या मानेवर बेतशीर ठेविले होते. त्याचे कपाळ उंच व दोन्ही बाजूंना रुंद असे होते, आणि त्यावर पसरलेल्या व भुवयांपर्यंत खाली आलेल्या शिरा रागाच्या किंवा मनःक्षोभाच्या वेळीं फुगत असत. त्याचा चेहरा लांबट होता. त्याचे नाक गरुडासारखे होते. त्याच्या काळ्याभोर डोळ्यांवर भुवयांच्या कमानी होत्या त्या एकमेकींना अगदीं बिलगल्या होत्या. त्याचे तोंड मोठे व लवचीक होते, यावरून त्याच्यामध्ये वक्तृत्व असावे असे अनुमान सहज निघे. त्याचे दांत पांढरे शुभ्र, थोडेसे विरळ, व मार्गेपुढे होते. त्याचे लांब, सडक, काळेभोर केंस खांद्यावर रुळत असावयाचे, व त्याची लांब, भरपूर दाढी वाऱ्याच्या झुळुकीबरोबर उडत असावयाची. त्याच्या हास्यांत विलक्षण मोहनी होती. उत्साहाच्या किंवा उसळलेल्या मनोवृत्तीच्या भरांत त्याच्या मुद्देवर एक प्रकारचे दैवी तेज चमकत असे.

या परमेश्वरी देणग्यांचा उपयोग महंमदाला समाजापुढे धर्माचा

उपदेश करितांना व संभाषणाच्या वेळीं फार होत असे. तो बोलावयाला उभा राहण्याचा अवकाश कीं श्रोत्यांचीं मनें प्रेमभरांत मग्न होऊन जात. त्याची भव्य मूर्ति, त्याचें तेजःपुंज शरीर, त्याचे भेदक नेत्र, मनें प्रसन्न करणारें त्याचें हास्य, त्याची उडती दाढी, प्रत्येक मनोभावना बरोबर उमटविणारी त्याची मुद्रा, व ओठांब्राहेर पडणाऱ्या प्रत्येक वाक्याचा जोर द्विगुणित करणारे त्याचे हातवारे, यांचें कौतुक ते करूं लागत. त्याचें संभाषण गंभीर व सुभाषितमय असे. कधीं कधीं त्याच्या चित्तवृत्ति खळबळून जात, आणि त्याच्या वक्तृत्वाला कर्णमधुर व रागदार आवाजानें रंग चढे.

शरीराच्या स्वच्छतेला महंमद पराकाष्ठेचा जपे, पण डामडौलाचा त्याला तिटकारा होता. क्षुद्र मनाच्या लोकांना उंचीउंची पोषाख घाडून मिरविण्याची हौस असते ती त्याला कधींहि वाटली नाही. हा पोषाखाचा साधेपणाहि ओढून ताणून आणिलेला असा नव्हता, तर असल्या क्षुल्लक गोष्टीमुळें मान मिळावा या इच्छेचा संपर्कहि त्याच्या मनाला झाला नव्हता. त्याचे कपडे कधीं कधीं लोकरीचे तर कधीं कधीं कापसाचे पट्ट्यापट्ट्याचे व पुष्कळ वेळां ठिगळें लाविलेले असे असत. त्याचें पागोटें एका बाजूला कललेलें असे. त्याच्या बोटांत ' महंमद, ईश्वराचा प्रेषित ' अशीं अक्षरें कोरलेली रुप्याची अंगठी असे.

तो कधीं कधीं विनोद करी तरी त्याची नेहमींची चालचलणूक प्रौढ व गंभीर असे. आपल्या देशाच्या भारदस्त व सम्य चालीरीतींचें उल्लंघन त्यानें कधीं केलें नाही. तो श्रीमंतांचा योग्य मानमरातब ठेवी तर मक्क्यांतील गरिबांत गरीब अशा नागरिकां-

बरोबर प्रेमळ धन्यासारखा वागे. त्याचा मनमोकळेपणा तत्काळ पटण्यासारखा असे.

त्याच्या बुद्धीचें सामर्थ्य अलौकिक होतें यांत शंका नाही. त्याची प्राहकशक्ति तीक्ष्ण, त्याची स्मरणशक्ति संग्राहक, त्याची कल्पनाशक्ति जळजळीत, व त्याची प्रतिभा निर्मायक होती. जगाचें सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यानें आपलें मन सुसंस्कृत केलें होतें, व परंपरेनें चालत आलेल्या व त्याच्या काळीं चाळू असलेल्या धर्मपंथांचें ज्ञान त्यांत सांठवून ठेविलें होतें. पंडितांच्या पुस्तकांना जरी तो पारखा होता, तरी सृष्टीचें व मानवी स्वभावाचें पुस्तक त्याच्यापुढें उघडून ठेविलेलें होतें. जगांतील अनेक राष्ट्रांची व धर्मांची त्यानें तुलना केली, इराणच्या व रोमच्या साम्राज्याचे दोष ओळखिले, भोंवतालची अवनति पाहून अनुकंपा व क्रोध व्यक्त केला, एका परमेश्वराच्या व राजाच्या छत्राखालीं साधेभोळे पण अजिंक्य धैर्याचे व सद्गुणी अरब गोळा करण्याचें कार्य निश्चयानें हातीं घेऊन पार पाडिलें.

इस्लाम धर्माची उभारणी ' ईश्वर एक आहे ' या सनातन व ' महंमद हा ईश्वराचा प्रेषित होय ' या केवळ श्रद्धालु लोकांना पटणाऱ्या तत्त्वावर झाली आहे. सश्रद्ध लोकांना स्वर्गांत लाभणाऱ्या सुखांची व अश्रद्ध लोकांना नरकांत भोगाव्या लागणाऱ्या यातनांची वर्णनें कुराणांत जागोजाग आलीं आहेत, त्यांच्याशीं आपल्याला विशेष कर्तव्य नाही. साधीं नीतितत्त्वे मात्र सर्वांना समजतील इतक्या सोप्या रीतीनें महंमदानें समजावून दिलीं आहेत असें खालील उताऱ्यांवरून दिसून येईल. पहिले दोन उतारे कुराणांतून व पुढील त्याच्या संभाषणांतून घेतलेले आहेत.

१. आधार

ईश्वर एक दिवस सर्वांच्या पापांची चौकशी करणार ही गोष्ट खोटी म्हणणारास काय म्हणशील ?

हाच मनुष्य अनाथ लेंकराला हांकून देतो, व गरिबांना अन्नदान करण्याविषयी उत्सुकता दाखवीत नाही.

जे प्रार्थना करितात, जे प्रार्थना करण्यांत हलगरज करितात, जे ढोंग करितात; पण आधार देत नाहीत; त्यांच्या कपाळीं दुःखेंच.

२. लोखंड

जें जें पृथ्वीवर व स्वर्गांत आहे तें तें ईश्वराचा महिमा प्रकट करितें; तोच शक्तिमान्, तोच सर्वज्ञ.

स्वर्गावर व पृथ्वीवर त्याचा अंमल चालतो; जन्म तोच देतो व मरण तोच देतो; तो सर्वशक्तिमान् होय.

आदि आणि अंत तोच; दृष्ट आणि अदृष्ट तोच; वस्तुजाताचें ज्ञान त्याला आहे.

सहा दिवसांत ज्यानें आकाश व पृथ्वी निर्माण केली व जो नंतर स्वर्गातील सिंहासनावर आरूढ झाला तो ईश्वरच; पृथ्वीच्या आंत काय जातें व बाहेर काय येतें, आकाशांतून काय खाली पडतें व आकाशांत काय वर जातें तें तो जाणतो; जेथें तुम्ही जाल तेथें तुमचा तो सांगाती असतो; तुम्ही काय करितां तें ईश्वराला कळतें.

स्वर्ग व पृथ्वी यांवर त्याचा अंमल चालतो; सर्व वस्तु ईश्वराकडे परत जावयाच्या असतात.

रात्रीमागून दिवस उगवेल व दिवसामागून रात्र येईल असें तो करितो; अंतःस्थ गुपितें सुद्धां तो ओळखितो.

ईश्वर व त्याचा प्रेषित यांवर श्रद्धा ठेवा; जी धनदौलत तुम्हांस त्यानें मिळवून दिली असेल तिचा दानधर्म करा; जे श्रद्धा ठेवितात व जे दानधर्म करितात त्यांना मोठें बक्षीस मिळेल.

ईश्वरावर व ' आपल्या राजाधिराजावर विश्वास ठेवा ' असें सांगणाऱ्या त्याच्या प्रेषितावर तुम्ही श्रद्धा ठेवीत नाहीं तर तुम्हांला काय झालें आहे ? तुम्ही श्रद्धा ठेवीत असाल तर ईश्वरानें तुमचा अंगीकार केला आहे असें समजा.

तुम्हांला अंधारांतून काढून प्रकाशांत नेण्यासाठीं त्यानें आपल्या दासाला पाठविलें आहे; कारण ईश्वराच्या मनांत तुम्हांविषयीं दया आहे.

स्वर्ग आणि पृथ्वीचा बारसा देण्याचें ज्याच्या हातांत आहे त्या ईश्वराच्या कार्यासाठीं तुम्ही दानधर्म करीत नाहीं तर तुम्हांला काय झालें आहे ?

तुम्हांपैकीं जे युद्धापूर्वीं मदत करितील व लढतील ते इतरांसारखे लेखिले जाणार नाहीत; मागाहून मदत करणाऱ्या व लढणाऱ्या मंडळीपेक्षां त्यांचा दर्जा वरिष्ठ; तथापि ईश्वरानें सर्वांनाच कृपेचें अभिवचन दिलें आहे; आणि तुम्ही काय करितां हें ईश्वराला माहीत आहे.

ईश्वराला कर्ज देण्यास कोण तयार आहे ? त्याच्या रकमेची लौकरच दामदुप्पट होईल व त्याला अत्यंत मोठें बक्षीस मिळेल.

पुढें उजव्या हाताला स्वर्गाची वाट दाखविण्यासाठीं प्रकाश पडला आहे अशा थाटांत जेव्हां सद्धर्मी स्त्रीपुरुष तूं पाहशील, व त्यांना सांगण्यांत येईल ' आज तुम्हांसाठीं आनंदाची बातमी आहे; नद्या वहात आहेत अशा बागांमध्ये कायमची वसति—काय दिव्य सुख ' त्या दिवशीं—

जेव्हां भोंदू स्त्रीपुरुष श्रद्धावंतांना म्हणतील, ' थांबा, तुमच्या ज्योतींवरून आमची ज्योत पेटवून घेतों ' त्या दिवशीं—

त्यांना उत्तर मिळेल:—' परत जा व ज्योतीची भिक्षा मागा.' त्या दोघांमध्ये दरवाजा असलेली एक भिंत उभी राहिल; तिच्या आंतल्या बाजूला दया व बाहेरच्या बाजूला यातना. ते ओरडून विचारतील ' आम्ही तुमच्याबरोबर नव्हतो काय ? ' आणि श्रद्धावंत उत्तर देतील ' होय, पण तुम्ही मोहाला बळी पडलां, तुम्ही थांबलां व साशंक झालां; तुमच्या खोऱ्या आशांनीं तुम्हांला फसविलें; सैतानानें ईश्वराविषयीं तुमचें मन भ्रमविलें. म्हणून आज तुम्हांपासून किंवा जे अश्रद्ध होते त्यांपासून खंडणी घेतली जाणार नाही. तुमचा आसरा म्हणजे प्रलयाम्नि; तो तुमचा राजा, हा प्रवास तुम्हांला जडच जाणार. '

* * * *

दैवी चिन्हांनीं अंकित करून आमचे प्रेषित आम्हीं पाठविले; मनुष्यांनीं न्यायाची बाजू धरावी म्हणून आम्हीं हा ग्रंथ व ताजवा पृथ्वीवर पाठविला; आणि हिंसा व हित दोन्ही ज्यांत आहेत असें लोखंड आम्हीं पृथ्वीवर पाठविलें; आपल्याला व आपल्या प्रेषितांना गुप्तपणें कोण मदत करितो हें ईश्वर जाणितो. खरोखर ईश्वर सर्व-शक्तिमान् आहे.

३. ईश्वराचे भक्त

ईश्वर म्हणतो:—जो एक सत्कृत्य करील त्याला दहा बक्षिसें मिळतील व मला वाटेल त्याला मी जास्तहि देईन; आणि जो दुष्कृत्य करील त्याला मी योग्य असें शासन करीन, नाहीं तर क्षमा करीन;

आणि जो माझ्याकडे एक सूतभर येण्याची इच्छा धरील त्याच्याकडे मी दोन कोस जाण्याची इच्छा धरीन; आणि जो माझ्याकडे चालत येतो त्याच्याकडे मी धावेन; आणि जो पृथ्वीएवढी मोठी पातकांची रास माझ्याकडे घेऊन येईल, पण जो माझी एकांतिक भक्ति करील त्याच्यापुढें तेवढीच मोठी क्षमा मी घेऊन प्रकट होईन.

ज्या दिवशीं दुसरी कोणतीहि छाया दिसणार नाही त्या दिवशीं ईश्वर आपल्या छायेत सात प्रकारच्या लोकांना घेईल:—१. न्यायी राजा; २. तरुणपणापासून जो ईश्वराची भक्ति करित राहिला असेल तो; ३. परत येईपर्यंत मशीदीवर जो आपलें हृदय गुंतलेलें ठेवितो; ४. मिळून किंवा आपापल्या परीनें ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठीं मैत्री करितात अशा मनुष्यांची जोडी; ५. जो एकांतांत असतांना ईश्वराला आळवितो व रडतो; ६. जो श्रीमंत व सुंदर स्त्रियांच्या मोहाला बळी न पडतां म्हणतो, 'ईश्वराला मी भितों;' ७. उजव्या हाताची गोष्ट डाव्या हाताला कळूं नये अशा गुप्त रीतीनें जो दान करितो.

सर्व सत्कृत्यांत मोठें कोणतें तर ईश्वरासाठीं कोणत्याहि माणसाशीं मैत्री करणें व जो कोणी ईश्वराचा शत्रु त्याच्याशीं वैर करणें.

४. दान

जेव्हां ईश्वरानें पृथ्वी निर्माण केली तेव्हां ती डळमळू लागली; तेव्हां ईश्वरानें डोंगर निर्माण केले आणि पृथ्वीवर बसविले तेव्हां ती स्थिर झाली; डोंगर किती कठिण असें पाहून देवदूतांना आश्चर्य वाटलें व ते म्हणाले, 'हे ईश्वरा, तुझ्या सृष्टींत डोंगराहून कठिण असें कांहीं आहे काय?' ईश्वरानें उत्तर दिलें, 'होय, पाणी डोंग-

राहून कठिण आहे, कारण पाण्याने डोंगर विरतात. ' तेव्हां देवदूत म्हणाले, ' हे ईश्वरा, तुझ्या सृष्टीत पाण्याहून कठिण असे काहीं आहे काय ? ' ईश्वराने उत्तर दिले, ' होय, वारा पाण्याला जिंकितो, तो पाणी खळबळून टाकतो. ' ते म्हणाले, ' हे परमेश्वरा, तुझ्या सृष्टीत वाऱ्यापेक्षां कठिण असे काहीं आहे काय ? ' तो म्हणाला, ' होय, दान करणारीं मनुष्ये; जे उजव्या हाताने देतात व ही गोष्ट डाव्या हातापासून लपवून ठेवितात ते सर्व जिंकितात. '

सर्व यथास्थित असतांना एक रुप्याचे नाणे माणसाने दान केले तर ते मरावयाच्या घटकेला शंभर नाणीं दान करण्यापेक्षां चांगले.

कोणत्याहि सत्कृत्याचा तिरस्कार करणे बरोबर नाही हे लक्षांत ठेव; हंसत मुखाने व प्रसन्न मनाने तुझ्या मनुष्यबांधवांपैकीं कोणी तुझ्याकडे आला तर त्याचे सुद्धां महत्त्व आहे.

सूर्य उगवतो त्या प्रत्येक दिवशीं मनुष्याच्या शरीरांतील सांध्या-गणिक करण्यासारखीं दाने आहेत; दोन माणसांचा न्याय तोडणे हे दान होय; वाहनावर चढतांना हात देणे किंवा सामान उचलावयास लागणे हे दान होय; ज्यासाठीं बक्षीस मिळते असे रसाळ शब्द म्हणजे दान होय; सम्यपणाने विचारणाराला उत्तर देणे हे दान होय; प्रार्थनेला जातांना पुढे टाकिलेले प्रत्येक पाऊल हे दान होय; दगड, कांटे वगैरे माणसांना त्रास देणाऱ्या वस्तु रस्त्यांतून काढून टाकणे हे दान होय.

पैगंबराच्या घरांतील मंडळींनीं एक बकरा मारिला तेव्हां त्याने विचारिले ' त्यापैकीं काय शिल्लक आहे ? ' ते म्हणाले, ' फक्त खांदा; बाकीचा भाग आम्हीं गोरगरीब व शेजारीपाजारी यांकडे पाठवूच

दिला आहे. ' पैगंबर म्हणाला, ' नाही, नाही, खांच्याशिवाय बाकीचा भाग शिल्क आहे असें म्हणा; जें दान केलें तें अक्षय, जें घरांत ठेविलें तें क्षणिक. '

मुकेल्यांना अन्न द्या, रोगांनीं गांजलेल्यांची शुश्रूषा करा, अन्यायानें कैदेत पडलेल्यांची सुटका करा.

५. मुकीं जनावरें

जनावरांच्या बाबतींत ईश्वराचें भय धरा; तीं धडधाकट असतील तेव्हां त्यांच्यावर बसा; तीं दमलीं म्हणजे उतरा.

एकदां एक मनुष्य गालिचा घेऊन पैगंबराकडे आला व म्हणाला, ' पैगंबरमहाराज, मीं रानांतून जात असतां पक्ष्यांच्या पिट्यांचा आवाज ऐकिला; मीं त्यांना पकडिलें व या माझ्या गालिच्यांत घातलें; त्यांची आई फडफड करीत माझ्या भोंवतीं उडूं लागली तेव्हां मीं गालिचा उलगडला व ती त्यांच्याजवळ पडली; मग मीं त्यांना गालिच्यांत गुंडाळिलें; हीं पहा तीं पिलें. ' पैगंबर म्हणाला, ' त्यांना खालीं ठेव. ' त्याबरोबर त्यांची आई त्यांना घेऊन मिळाली. पैगंबर म्हणाला, ' आईची ही पिलांवरील माया पाहून तुम्हांला आश्चर्य वाटतें काय ? ज्यानें मला पाठविलें त्याची शपथ घेऊन मी तुम्हांला सांगतां कीं आई पिलांवर करिते त्यापेक्षां ईश्वर आपल्या भक्तांवर जास्त प्रेम करितो. ज्या ठिकाणाहून हीं पिलें घेऊन आलास तेथें तीं पुन्हां नेऊन ठेव व त्यांची आई त्यांना भेटूं दे. '

खरोखर मुक्या जनावरांवर जो दया करील व त्यांना प्यावयास पाणी देईल त्याला पुण्य लागेल. एका दुराचरणी स्त्रीनें विहिरीजवळ एका कुत्र्याला पाणी दिलें म्हणून ती पापापासून मुक्त झाली. तहानेनें

अगदी मरावयास टेंकलेला तो कुत्रा जीभ बाहेर काढून पडला होता. त्या बाईने आपला जोडा काढिला, तो आपल्या वस्त्राच्या टोंकाला बांधिला, त्यांतून कुत्र्यासाठी पाणी काढिले व ते त्याला दिले. या कृत्याबद्दल ईश्वराने तिला पापमुक्त केले.

६. मरण

मरावयाची इच्छा कोणी धरू नये; सत्कृत्ये करणाराने ती धरू नये; कारण की कदाचित् आयुष्य वाढते तशी त्याची सत्कृत्ये वाढतील; दुराचारी माणसांनी ती धरू नये; कारण की पश्चात्तापाच्या योगाने ईश्वराकडून त्याला क्षमा होईल.

एक प्रेतयात्रा चालली होती तेव्हां पैगंबर उभा राहिला. भोंवतालचे लोक म्हणाले, 'पैगंबरमहाराज, ही प्रेतयात्रा एका यहुदी बाईची आहे, आपण तिला मान देतां उपयोगी नाही.' तेव्हां पैगंबर म्हणाला, 'मरण हे भयंकर आहे; म्हणून जेव्हां जेव्हां प्रेतयात्रा जातांना तुम्हांला दिसेल तेव्हां तेव्हां उभे रहा.'

मृताविषयीं वाईट शब्द काढू नका; जे त्यांनी पुढे पाठविले ते पोंचलेल्या ठिकाणापर्यंत ते जाऊन पोंचले; त्यांना आपल्या कर्मांचे फळ मिळाले आहे; ते चांगले असले तर तुम्ही त्यांना पापी असे म्हणतां कामा नये; ते वाईट असले तर कदाचित् त्यांना क्षमा होईल; पण जर क्षमा झाली नाही तर त्यांचा वाईटपणा तुम्हीं काढल्याचा कांहींच उपयोग नाही.

मदिना शहरांत थडग्यांजवळून जातांना पैगंबर त्यांच्याकडे तोंड वळवून म्हणाला, 'तुमच्या आत्म्यांस शांति असो ! आम्हांस व तुम्हांस ईश्वर क्षमा करो ! तुम्ही आमच्यापुढे गेलां, आम्ही तुमच्या मागून येत आहों !'

७. मार्गदर्शक फक्त एक

‘मी खरोखर धार्मिक आहे की नाही हे ओळखण्याची खूण काय ?’ असें एका मनुष्यानें पैगंबराला विचारिलें. पैगंबर म्हणाला, ‘जीं सत्कृत्यें केलीं असशील त्यांपासून तुला सुख झालें व जीं पापकृत्यें केलीं असशील त्यांबद्दल पश्चात्ताप झाला तर तूं खरा धार्मिक.’ त्या मनुष्यानें विचारिलें, ‘पाप म्हणजे खरोखर काय !’ पैगंबरानें सांगितलें, ‘जेव्हां एकादी गोष्ट विवेकबुद्धीला टोंचीत राहिल असें तुला वाटेल तेव्हां ती सोडून दे.’

कांहीं नित्यनेमाविण । अन्न खाय तोचि श्वान ।

* * *

जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति । देह कष्टवीती उपकारें ।

* * *

असाध्य तें साध्य करितां सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ।

—तुकाराम

आम्ही कोण ?

[शार्दूलविक्रीडित]

आम्ही कोण म्हणून काय पुससी ? आम्ही असूं लाडके—
देवाचे, दिधलें असे जग तयें आम्हांस खेळावया;
विश्वीं या प्रतिभावलें विचरतां चोर्हीकडे लीळया,
दिकालांतुनि आरपार अमुची दृष्टी पहाया शके !
सारेही बडिवार येथिल पहा आम्हांपुढें ते फिके;
पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तुंप्रती द्यावया—
सौंदर्यातिशया, अशी वसतसे जादू करांमाजिं या;
फोलें पाखडितां तुम्ही निवडितों तें सत्त्व आम्ही निकें !
शून्यामाजिं वसाहती वसविल्या कोणीं सुरांच्या बरें ?
स्वर्गाची समता धरेस झटती आणावया कोण ते ?
ते आम्हीच सुधा कृतींमधुनियां ज्यांच्या सदा पाझरे !
ते आम्हीच शरण्य मंगल तुम्हां ज्यांपासुनी लाभतें !
आम्हांला वगळा—गतप्रभ झणीं होतील नारांगणें;
आम्हांला वगळा—विकेल कवडीमोळावरी हें जिणें !

येशूचें पर्वतावरील प्रवचन

आणि मग येशू गॅलिलीमध्ये ईश्वराचा संदेश सांगत फिरूं लागला, व लोकांचे सर्व प्रकारचे रोग तो बरे करूं लागला.

त्याची कीर्ति सिरिआभर पसरली; सर्व प्रकारच्या यातनांनीं पीडिलेले रोगी, भूतबाधा झालेले, वेडपे, व पंडुरोगी यांना घेऊन लोक त्याच्याकडे आले; त्या सर्वांना त्यानें बरें केलें.

गॅलिलींतून, डेकॅपोलीहून, जेरूसलेमहून, ज्यूडिआंतून व जॉर्डन नदीच्या पैलतीरावरून लोकांच्या झुंडी त्याच्यामार्गे चालल्या.

त्या झुंडी पाहून तो पर्वतावर चढला. तेथें बसल्यावर त्याचे शिष्य भोंवतीं जमले. त्यानें आपल्या शिकवणीस आरंभ केला:—

“जे नम्र वृत्तीचे ते धन्य; कारण स्वर्गाच्या राज्याचे ते धनी होतील.

जे दुःखांनीं गांजले ते धन्य; कारण त्यांचें सांत्वन करण्यांत येईल.

जे सहनशील ते धन्य; कारण पृथ्वीचा वारसा त्यांना मिळेल.

जे पुण्यासाठीं भुकेले व तहानेले ते धन्य; कारण त्यांची तहान-भूक शमविण्यांत येईल.

जे दयावंत ते धन्य; कारण त्यांच्यावर ईश्वराचा अनुग्रह होईल.

जे निष्कपट ते धन्य; कारण त्यांना ईश्वराचें दर्शन होईल.

जे शांतता स्थापितात ते धन्य; कारण त्यांना ईश्वराचीं लेंकरें म्हणतील.

जे धर्मासाठीं छळ सोसतात ते धन्य; कारण स्वर्गाच्या राज्याचे ते धनी होतील.

जेव्हां माझे अनुयायी म्हणून लोक तुम्हांला शिव्या देतील, तुमचा छळ करतील, तुमच्यावर हवे ते आळ घेतील तेव्हां तुम्ही धन्य व्हाल.

यांतच आनंद माना; कारण स्वर्गांत याबद्दल तुम्हांला मोठें बक्षीस मिळेल. मार्गे जे ईश्वराचे प्रेषित होऊन गेले त्यांचा असाच छळ लोकांनीं केला.

मीठ जसें स्वयंपाकाचें तसें जगताचें सार तुम्ही आहां; मीठच अळणी झालें तर त्यांत खारटपणा कशानें आणावयाचा ? तें निरुपयोगी होतें. लोक तें फेंकून देतात व पायाखालीं तुडवितात.

तुम्ही जगताचा प्रकाश आहां. पर्वताच्या शिखरावर जें वसलें तें शहर दिसल्याशिवाय कसें राहिल ?

दिवा पेटवून तो कोणी टोपलीखालीं घालून ठेवितात काय ? दिवा उंचावरच ठेवितात व तेथून तो घरच्या लोकांना उजेड देतो.

तुमचा प्रकाश लोकांमध्ये असा पडावा कीं तुमचीं सत्कृत्यें त्यांना दिसावीं, व ईश्वराचें वैभव त्यांना कळावें.

आजपर्यंत चालत आलेला धर्म किंवा गतकालच्या प्रेषितांची जी शिकवण तिच्या विरुद्ध माझी शिकवण नाही; तिचें विवरण मला करावयाचें आहे.

स्वर्ग व पृथ्वी आहेत तोपर्यंत त्या धर्मांत एक रतिभरहि किंवा तिळभरहि फरक होणार नाही, असें माझे तुम्हांला निश्चित सांगणें आहे.

त्या आज्ञापैकीं सर्वांत क्षुल्लुक आज्ञा देखील जो कोणी स्वतः मोडील किंवा इतरांना मोडावयास शिकवील त्याला स्वर्गांत सर्वांत खालची जागा मिळेल; पण जो कोणी त्या आज्ञा स्वतः पाळील व इतरांना पाळावयास शिकवील त्याला स्वर्गांत मान मिळेल.

धर्मोपदेशकांच्या व कर्मठांच्या धर्मशीलतेपेक्षां तुमची धर्मशीलता जास्त होईल तरच तुमचा स्वर्गांत प्रवेश होईल असें माझे म्हणणें आहे.

‘ न हन्यात् ’ अशी प्राचीन धर्माज्ञा तुम्हीं ऐकिली आहे; जो दुसऱ्याचा वध करील त्याला ईश्वरापुढें जाव घावा लागेल.

मी म्हणतोः—जो आपल्या बांधवांवर निष्कारण रागावेल त्याला ईश्वरापुढें जाव घावा लागेल; जो त्याला ‘ भिकारड्या ’ म्हणेल त्याला नरकांत पडावें लागेल.

ईश्वरापुढें नैवेद्य नेला असतां भावाशीं आपलें काहीं वितुष्ट आलेलें तुला आठवेल तर तो नैवेद्य खालीं ठेवून परत जा; त्या भावाशीं प्रथम सल्य कर, व नंतर येऊन नैवेद्य दाखव.

वाटेवर प्रतिस्पर्धी भेटला तर त्याचें म्हणणें झटकन् कबूल कर; नाही तर तो तुला न्यायाधीशापुढें नेईल व तो न्यायाधीश तुला शिपायांच्या स्वाधीन करून तुरुंगांत टाकील.

मी निश्चितपणें म्हणतो कीं पैन् पै दिल्याशिवाय तुला तुरुंगांतून बाहेर पडतां येणार नाहीं.

तुझ्या उजव्या डोळ्यानें पाप केलें तर तो डोळा काढून फेंकून दे; कारण सर्व शरीर नरकांत पडण्यापेक्षां एकाच अवयवाचा नाश झालेला बरा नाहीं काय ?

तुझ्या उजव्या हातानें पाप केलें तर तो हात तोडून फेंकून दे; कारण सर्व शरीर नरकांत पडण्यापेक्षां एकाच अवयवाचा नाश झालेला बरा नाहीं काय ?

‘ खोटी शपथ घेऊं नको, ईश्वराची शपथ घेऊन खरें सांग, ’ अशी प्राचीन धर्माज्ञा तुम्हीं ऐकिली आहे.

पण मी म्हणतोः—कशाचीच शपथ घेऊं नको; स्वर्गाची नको, कारण स्वर्ग म्हणजे ईश्वराचें सिंहासन होय;

पृथ्वीची नको, कारण पृथ्वी ईश्वराची पाय ठेवण्याची तिवई होय; जेरूसलेमची नको, कारण तें महान् राजाधिराजाचें शहर होय; स्वतःच्या डोक्याची नको, कारण त्यावरील एकाहि केंस तुला काळ्याचा पांढरा करितां येत नाहीं.

होय असेल तर होय, नाहीं असेल तर नाहीं एवढेंच म्हणा; यापेक्षां जास्त म्हणणें म्हणजे पाप होईल.

‘डोळ्यास डोळा व दांतास दांत’ हा सुडाचा न्याय तुम्हीं ऐकिला आहे.

पण मी म्हणतो—दुष्टतेचा प्रतिकार करूं नका, तुमच्या उजव्या गालावर कोणीं थप्पड मारिली तर दुसरा गालही पुढें करा.

तुमच्यावर फिर्याद करून तुमचा अंगरखा कोणीं काढून घेतला तर आपली शालहि त्याला देऊन टाका.

एक मैल जो तुम्हांला बळजबरीनें ओढीत नेईल त्याच्या बरोबर दोन मैल जा.

जो तुमच्याकडे कांहीं मागेल तें त्याला देऊन टाका, जो कांहीं उसनें मागावयास येईल त्याला विमुख घालवूं नका.

शेजान्यावर प्रेम करावें व शत्रूचा द्वेष करावा हें तुम्हीं ऐकिलें आहे.

पण मी म्हणतो—शत्रूवर प्रेम करा, जे तुम्हांला शिव्याशाप देतील त्यांचें शुभ चिंतन करा, जे तुमचा द्वेष करितील त्यांचें हित करा, व जे तुम्हांला दुष्टाव्यानें छळतील त्यांना सुख होण्यासाठीं ईश्वराची प्रार्थना करा.

स्वर्गस्थ ईश्वराचीं लेंकरें तुम्ही शोभलां पाहिजे; दुष्टांवर व साधूंचेर तोच सूर्य उगवतो, व दुर्जनांवर व सज्जनांवर तोच पाऊस पडतो, ही ईश्वराची करणी तुम्हांस माहीत नाही काय ?

जे तुमच्यावर प्रेम करितात त्यांच्यावर प्रेम करण्यांत थोरवी काय ? करवसुली करणारे कामगार देखील तसे वागतात.

आपल्या बांधवांनाच नमस्कार करण्यांत इतरांहून तुम्ही जास्त काय करितां ? करवसुली करणारे कामगारही तसे वागतात.

स्वर्गस्थ ईश्वर ज्याप्रमाणें पूर्ण आहे तसे पूर्ण व्हा.

दान द्यावयाचें तें लोकांपुढें प्रदर्शन न होतां दिलें जावें अशी खबरदारी घ्या, नाही तर ईश्वराकडून तुम्हांला बक्षीस मिळणार नाही.

म्हणून जेव्हां दान देशील तेव्हां मनुष्यांच्या स्तुतीला हपापलेल्या भोंदू लोकांप्रमाणें देवळांत व रस्त्यांत वाघें वाजवूं नको. त्यांना पाहिजे असतें तें बक्षीस त्यांना मिळतें यांत संशय नाही.

पण तूं जेव्हां दान करशील तेव्हां उजव्या हाताची गोष्ट डाव्या हाताला सुद्धां कळूं देऊं नको:—

तुझें दान गुप्त राहिलें पाहिजे; आणि मग तुला न कळत तुझीं सर्व कृत्यें पाहणारा ईश्वर तुला सर्वासमक्ष बक्षीस देईल.

जेव्हां तूं प्रार्थना करिशील तेव्हां भोंदू लोकांप्रमाणें वागूं नको. कारण आपल्याकडे सर्व लोकांनीं पहावें म्हणून पुष्कळ रस्ते मिळण्याच्या ठिकाणीं व देवळांत उभे राहून प्रार्थना करण्यांत त्यांना फुशारकी वाटते. त्यांना पाहिजे असतें तें बक्षीस त्यांना मिळतें यांत संशय नाही.

पण जेव्हां तुला प्रार्थना करावयाची असेल तेव्हां आपल्या

खोलींत जाऊन खोलीचें दार बंद कर व अदृश्य अशा ईश्वराची एकांतांत प्रार्थना कर; आणि मग तुला न कळत तुझीं कृत्यें पहाणारा तो ईश्वर तुला सर्वासमक्ष बक्षीस देईल.

प्रार्थना करितांना रानवटांसारखे तेच तेच शब्द उगीच म्हणूं नका; त्यांना वाटत असतें कीं आपण पुष्कळ बडबड केली म्हणजे ती ईश्वराच्या कानापर्यंत जाईल.

तुम्ही त्यांच्याप्रमाणें वागूं नका; तुम्ही मागण्यापूर्वीच तुम्हांला काय पाहिजे आहे हें ईश्वराला माहीत असतें.

म्हणून तुम्ही याप्रमाणें प्रार्थना करीत जाः—

‘ हे स्वर्गस्थ ईश्वरा ! तुझे नांव पावन करणारें आहे.

तुझे राज्य येवो ! स्वर्गांत ज्याप्रमाणें त्याप्रमाणें पृथ्वीवरहि तुझ्या इच्छेनुरूप सर्व होवो !

आज रोजच्याप्रमाणें आम्हांला अन्न दे.

आम्ही आपल्या ऋणकोंना सूट देतों त्याप्रमाणें आमच्या कर्जांतून आम्हांला मुक्त कर.

आम्हांला मोहांत पाडूं नको, तर पापापासून सोडीव; कारण तुझे राज्य, तुझी सत्ता, तुझे वैभव हीं अविनाशी आहेत. तथास्तु. ’

कारण आपल्या बांधवांना त्यांच्या अपराधांबद्दल तुम्ही क्षमा कराल तर स्वर्गस्थ ईश्वरहि तुम्हांला क्षमा करील.

पण आपल्या बांधवांना त्यांच्या अपराधांबद्दल जर तुम्हीं क्षमा केली नाही तर स्वर्गस्थ ईश्वरहि तुम्हांला क्षमा करणार नाही.

जेव्हां उपास कराल तेव्हां भोंदू लोकांप्रमाणें रडवें तोंड करून वसूं नका; कारण आपण उपास करीत आहों हें लोकांना जाहीर

करण्यासाठीं ते तोंड वांकडें करून बसतात. त्यांना पाहिजे असतें तें बक्षीस त्यांना मिळतें यांत संशय नाही.

पण तुला जेव्हां उपास करावयाचा असेल तेव्हां डोक्याला तेल लावून तोंड स्वच्छ धू.

तूं उपास करीत आहेस हें लोकांना कळावयाला नको. अदृश्य ईश्वराला तें कळतें, व तुला न कळत तुझीं कृत्यें पहाणारा तो ईश्वर तुला सर्वासमक्ष बक्षीस देईल.

पृथ्वीवरील मूल्यवान् वस्तूंचा संचय करूं नका. त्यांना कसर लागते, व गंज चढतो आणि चोर येऊन घर फोडून त्या चोरून नेतात.

तर स्वर्गांत मूल्यवान् ठरेल अशाचा संचय करा. त्याला कसर लागत नाही, व गंज चढत नाही आणि चोरांना घर फोडून तें चोरून नेतां येत नाहीं.

जेथें तुमच्या मूल्यवान् वस्तु तेथें तुमचें मन गुंतलेलें असावयाचें.

तुझ्या शरीराचा प्रकाश म्हणजे तुझे डोळे. ते तुझे डोळे जर शुद्ध असतील तर तुझे शरीर प्रकाशमय होईल.

पण तेच तुझे डोळे जर पापी असतील तर तुझे सर्व शरीर अंधकारमय होईल. जें प्रकाशमय असावयाचें तेंच अंधकारमय झालें तर मग तो अंधकार किती भयंकर होईल !

एकाच मनुष्याला दोन धन्यांची नोकरी करितां येणार नाही; कारण एकावर प्रेम केलें तर तो दुसऱ्याचा तिरस्कार करील. ईश्वर आणि लक्ष्मी या दोहोंचीहि आराधना तुम्हांस करितां येणार नाहीं.

म्हणून मी म्हणतो—मी जिवंत कसा राहीन, मला खावयास काय मिळेल, मला प्यावयास काय मिळेल, अंगावर घालण्यास वस्त्रें काय

मिळतील याची काळजी करीत बसूं नका. जीव अन्नापेक्षां व शरीर वस्त्रापेक्षां श्रेष्ठ नाहीं काय ?

आकाशांत उडणाऱ्या पक्ष्यांकडे पहा: ते पेरणी करीत नाहींत, कापणी करीत नाहींत, धान्यानें कोठारें भरीत नाहींत, तरी स्वर्गस्थ ईश्वर त्यांना पोटाला घालतो. त्यांच्यापेक्षां तुमची स्थिति चांगली नाहीं काय ?

काळजी करीत बसून आपली उंची दोन हातांनीं तरी वाढविण्यास तुम्हांपैकीं कोण समर्थ आहे ?

आणि वस्त्रांबद्दल तुम्ही कशाला काळजी करितां ? तळ्यांतील कमळांकडे पहा. तीं कशीं वाढतात ? तीं शेते नांगरीत नाहींत व सूत काढीत नाहींत.

तरी पण ऐश्वर्यांत लोळणाऱ्या बादशहाला तरी अशीं उंची वस्त्रें मिळतात काय ?

हे अश्रद्धांनो ! आज आहे तर उद्यां जाळून टाकलें जाणार अशा गवताला सुद्धां जर ईश्वर प्रावरणांनीं नटवितो तर तुम्हांला तो जास्तच नटविणार नाहीं काय ?

म्हणून आम्हांला खावयास काय मिळेल, प्यावयास काय मिळेल, अंगावर घालण्यास काय मिळेल याची काळजी करीत बसूं नका.

(जे यहुदी नाहींत ते लोक या गोष्टींचा हव्यास धरितात.) कारण तुम्हांला या गोष्टी लागतात हें ईश्वराला माहीत आहे.

पण प्रथम तुम्ही ईश्वराचें राज्य व पुण्य यांवर निष्ठा ठेवा; ऐहिक सुखांचा तुम्हांवर वर्षाव होईल.

म्हणून उद्यांची काळजी सोडा; उद्यांचें उद्यां. आजचें पाप आजच्या दिवसाला पुरेसें आहे !

दुसऱ्यांच्या अपराधांची चौकशी करूं नका; कारण मग तुमच्या अपराधाची चौकशी होईल.

ज्या रीतीनें तुम्ही चौकशी कराल त्या रीतीनें तुमची चौकशी होईल; ज्या मापानें तुम्ही घाल त्याच मापानें तुम्हांला मिळेल.

आणि आपल्या भावाच्या डोळ्यांतलें कुसळ तुला दिसतें; पण स्वतःच्या डोळ्यांतील मुसळ कसें दिसत नाही ?

भावला कोणत्या तोंडानें तूं म्हणशील ' माझ्या डोळ्यांत मुसळ आहे खरें, पण तुझ्या डोळ्यांतील कुसळ मला काढूं दे. '

अरे भोंदू मनुष्या ! आधीं आपल्या डोळ्यांतील मुसळ काढून टाक, म्हणजे आपल्या भावाच्या डोळ्यांतील कुसळ काढून टाकण्याइतकें स्पष्ट तुझ्या डोळ्यांना दिसूं लागेल.

जें पवित्र तें कुत्र्यांपुढें टाकूं नको, किंवा मोल्यें डुकरांपुढें पसरूं नको. मोल्यें पायाखालीं चुरडून टाकून तीं उलटतील व तुला फाडून खातील.

माग म्हणजे मिळेल; शोध कर म्हणजे सांपडेल; ठोठाव म्हणजे उघडेल.

जो मागतो त्याला मिळतें; जो शोध करितो त्याला सांपडतें; जो ठोठावतो त्याच्यासाठीं दार उघडतें.

मुलांनं खाऊ मागितला असतां त्याच्या हातांत दगड ठेवील असा कोण मनुष्य तुम्हांमध्ये आहे ?

पापी अशा तुम्हांला देखील आपल्या मुलांना चांगले चांगले पदार्थ द्यावयाचें समजतें, तर जे मागावयास येतील त्यांना चांगल्या वस्तु स्वर्गस्थ ईश्वर दिल्याशिवाय राहिल काय ?

दुसऱ्यांनीं आपल्याशीं जसें वागावें असें तुम्हांस वाटतें तसें तुम्ही त्यांच्याशीं वागा. हीच धर्माज्ञा, हीच प्रेषितांची शिकवण.

अरुंद दरवाजांतून शिरा. कारण नाशाकडे जाणारा रस्ता व रस्त्याच्या कडेचा दरवाजा रुंद आहे, त्यांतून जाणारे पुष्कळ आहेत.

जीविताकडे जाणारा रस्ता व रस्त्याच्या कडेचा दरवाजा अरुंद आहे; तो ज्यांना सांपडतो असे लोक थोडे आहेत.

खोऱ्या प्रेषितांच्या नादीं लागूं नका. त्यांचा वेष मेंढरांचा पण कृति खादाड लांडग्यांची असते.

त्यांच्या कृतीच्या परिणामांवरून त्यांची पारख करा. बाभळीवर द्राक्षें व निवडुंगावर अंजिरे कोणास सांपडलीं आहेत काय ?

चांगल्या झाडाला चांगलीं फळे येतात व कुजक्या झाडाला नासकीं फळे येतात.

चांगल्या झाडाला वाईट फळे यावयाचीं नाहींत, व कुजक्या झाडाला चांगलीं फळे यावयाचीं नाहींत.

ज्या झाडाला चांगलीं फळे येत नाहींत तें तोडून जाळून टाकितात. म्हणून फळावरून झाडाची परीक्षा तुम्हीं केली पाहिजे.

महाराज, महाराज म्हणून माझ्यापुढें जो करील त्या प्रत्येकाला स्वर्गाच्या राज्यांत प्रवेश मिळेल असें नाहीं; तर जो ईश्वराची आज्ञा पाळील त्याचाच तेथें प्रवेश होईल.

प्रलयाच्या दिवशीं “ महाराज तुमच्या नांवानें आम्हीं भविष्यें वर्तविलीं नाहींत काय ? भूतवाधा नाहींशा केल्या नाहींत काय ? नानाप्रकारचे चमत्कार करून दाखविले नाहींत काय ? ” असें पुष्कळजण मला म्हणतील.

मग मी त्यांना उत्तर देईन, ' तुमची व माझी मुळींच ओळख नाही. पापे करणारे असे जे तुम्ही ते येथून चालते व्हा. '

जो माझी वचने ऐकेल व त्याप्रमाणे कृति करील त्याला मी खडकाच्या भक्कम पायावर घर उभारणाऱ्या शहाण्या माणसाची उपमा देईन.

पाऊस कोसळला व पूर आला, वारा तुफान सुटला व घरावर बडवू लागला; पण ते ढासळले नाही, कारण ते खडकावर बांधले होते.

जो माझी वचने ऐकितो, पण त्याप्रमाणे कृति करित नाही, त्याची स्थिति वाळूवर घर उभारणाऱ्या मूर्ख मनुष्यासारखी होईल.

पाऊस कोसळला व पूर आला, वारा तुफान सुटला व घरावर बडवू लागला तेव्हां ते घर पडले. काय ते धाडकन् कोसळणें ! ”

येशूचे प्रवचन संपले तेव्हां सर्व लोक आश्चर्याने थक्क झाले.

कारण इतर धर्मोपदेशकांप्रमाणे नव्हे, तर कोणी तरी अधिकारी पुरुष अशा रीतीने तो बोले.

तो पर्वतावरून खाली उतरला तेव्हां लोकांच्या झुंडी त्याच्या मागून चालल्या.

उत्तरगोग्रहण

- मत्स्यपुरोत्तरभागीं प्रातःकाळींच ये सुयोधन, हो !
'ज्यासि जयप्राप्ति' मनीं म्हणती भीष्मादिही सुयोध, 'न हो.' १
- सहसा व्रजांत गांटुनि, बहु ताडुनि, करुनि बद्धभुज, गवळी
षष्टिसहस्र सुगोधन तो कुरुकुळचंदनदुभुजग वळी. २
- गोपाध्यक्ष रथावरि बैसुनि धांवे नृपास सांगाया;
चित्तीं म्हणे, 'बुडाय़ा कुर्वधमा ! धेनु हरिसि कां गा ! या ?' ३
- तो राजगृहीं जाउनि रायाच्या उत्तराख्य तनयातें
नमुनि म्हणे, 'हो ! नेतो दुर्योधन धेनु करुनि अनयातें.' ४
- उत्तर म्हणे, 'असें जरि मी एकाकी लहान, परि सवतें
यश जोडितोंचि असता सारथि तरि, कथन मज न परिसवतें. ५
- कर्णादिकांसि देता समरीं वैराटिकेसरी करिता;
जिष्णुपुढें असुरजनीं कोणी वैरा टिके सरी करिता ?' ६
- ऐसें बहुतचि बोले तो बालिश बोल बायकांमार्जीं.
चित्रपटकटकसें शिशुभाषण येईल काय कामा जी ? ७
- तें परिसुनि एकांतीं पार्थ म्हणे, 'देवि ! कृष्णसखि ! जावें
उत्तरसारथि होउनि म्यां, त्वां मजवरि कदापि न खिजावें.' ८
- कृष्णा म्हणे, 'बहु बरें; व्हा मारुत, हो पळाल खळबळ तें
मद्दृदय न अरिसैन्यें, तुमच्या दैन्येंचि फार खळबळतें.' ९

- त्या उत्तरासि सांगे, 'सारथ्य बृहन्नडा करिल; यातें
सूत करुनि विजयानें नेले बहु खांडवीं अरि लयातें. १०
- भगिनीमुखेंचि विनवा, तन्मातिला उत्तराचि बळवील
अतिसहवासिबच मना, कतक कलुषिता वना निवळवील.' ११
- उत्तर म्हणे, 'कुरुकटक न पशूस, यशासहि, स्वसे ! नेतें;
अवकाश पळहि नाहीं कळवाया वृत्त हें स्वसेनेतें. १२
- माझें सारथ्य करो तुझिया वचनें बृहन्नडा; गमला
हाचि सदुपाय; वत्से ! लागो अपकीर्तिचा न डाग मला.' १३
- ती धांवत जाय, म्हणे, 'गानादिक हें बृहन्नडे ! राहो;
समयीं सारथ्यगुण न उघडूनि कदर्युचा न डेरा हो.' १४
- उठल्या उत्साहाच्या त्या शांत श्रीमदुधिवरि लहरी;
धरितां हनु, 'ननु' म्हणतां, प्रणताचें कां न सुदधि वरिल हरी? १५
- उत्तर म्हणे, 'बहु बरें, देउनि वचनास मान आलीस.'
बोले बृहन्नडा स्मितपूर्वक, 'विटवील कोण आलीस?' १६
- वैराटि म्हणे, 'नर्तन हो, कीं वादक, तथैव गायन हो,
सारथि हो या समयीं. एकहि वश कौरवांस गाय न हो.' १७
- ऐसें वदे, कवच दे त्या श्रितकुशलावहास ल्यायाला;
तद्धारणीं चुके तों कन्या पाहोनि हांसल्या याला. १८
- लेवविलें राजसुतें, जाणों ल्याला कधीं न तो कवच,
सच्चरित अप्रगल्भहि हृदयहर जसें स्वधीन तोकवच. १९
- होउनि सिद्ध रथावरि चढतांचि, सहोत्तरा तिच्या आली
म्हणती, 'बृहन्नडे ! तुज वीरश्री गौरवावया आली.' २०

- सत्वर बृहन्नडा नृपसुतरथ नेऊनि जाय बाहेर
 त्यासि म्हणे, “ ‘हेरावें’ म्हणासि ‘कुरुकटक काय?’ बा ! हेर.” २१
- कुरुकटकासि पहातां तो उत्तर वाळ फार गडबडला,
 स्वपरवळावळ नेणुनि बालिश बहु वायकांत बडबडला. २२
- बोले, ‘ बृहन्नडे ! हें कुरुवळ कल्पांत-सिंधुसैं गमतें;
 ने रथ पुरांत; माझें मन, नयनहि पाहतां बहु भ्रमतें. २३
- दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण, कृप, द्रोण, भीष्म ज्या कटकीं
 त्यांत मरेनचि शिरतां; कांठ्यांवरि घालितां चिरे पट कीं. २४
- एकाकी मी, रिपु बहु, या ऐशा कीर्ति काय हो ! मरणीं ?
 पश्वर्थें केंवि करूं सर्व पुमर्थद-सुकाय-होम रणीं ? २५
- आज्ञा नसतां आळों, रागें न भरेल काय हो ! तात ?
 रोमांच, घर्म, कंप प्रकट, व्यापूनि काय, होतात. ’ २६
- पार्थ म्हणे, ‘ राजसुता ! आतां वदतोसि हें अहा ! काय ?
 शय्येवरि न पडाया योग्य रणक्षितिवरीच हा काय. २७
- तेव्हां स्त्रियांत तैसें बोलुनि, आतां असें कसें वदसी ?
 एकाहि बाण न सुटला, नाहीं अद्यापि झळकला संदसी. २८
- चाल, उगाचि अपयशें न तुझें मुखचंद्रमंडळ मळावें;
 होतों बळाब्धिपारद, पारदतुल्य न तुवां डळमळावें. ’ २९
- ऐसें पार्थ वदे तों भिउनि कटकबागुलासि पोर पळे;
 शत्रुप्रताप-दाव-ज्वाळांनीं तो कुरंग होरपळे. ३०
- कातर रथी पळाला, या अयशःसागरीं तरायाळा;
 मानी अर्जुन सारथि त्यामार्गें धांवला धरायाळा. ३१

- उत्तर म्हणे, ' नको गे ! पायां पडतों बृहन्नडे ! सोड;
जोड दिली, दुखवुं नको; केवळ पितृकरतळस्थ हा फोड.' ३२
- जों जों वैराटि रडे, तों तों तो पार्थ सदय, परि साचा
खळसा हांसे, लोहा निंघ नव्हे ग्रावभाव परिसाचा. ३३
- कुरवाळ्ळनि म्हणे, ' गा राजसुता ! योग्य तूं न कांपाला.
मृदुलत्व, म्लानत्व स्वीकारुनि जाहलास कां पाला ? ३४
- तुज उत्साह नसे तरि करितों घेउनि धनूस मी रण हो;
मज दहनासि कुरुवर्नी जायासि सहाय तूं समीरण हो. ३५
- घे रश्मि करीं, सारथि हो, हूं चालीव आजि हे वाजी.
मी मथितों कुरुपृतना करिते क्षुब्धाब्धिर्सीहि हेवा जी. ३६
- सत्य अगा वैराटे ! जो अर्जुन तोचि मी असें जाण;
जो कंक तोचि राजा धर्म, नव्हे अनृत, हे तुझी आण; ३७
- बल्लव भीम, ग्रंथिक तोचि नकुळ, तंतिपाळ सहदेव,
सैरंध्री ती जीचा कैवारी वृष्णिमूर्तमहदेव.' ३८
- धृतरश्मि कुमार म्हणे, ' दारुक कीं आज मातली लाजो;
दंड करावा या कुरुसेनेला योग्य मातलीला जो.' ३९
- जातां कुरुकटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त दर,
तो होय जनां, जैसा कल्पांतीं रुद्रदेव दत्तदर. ४०
- भ्याला उत्तर, त्यातें जिष्णु म्हणे, ' पावलासि कांप दरे !
अद्यापि बांधिलेंसे तुझिया मतिनें अधैर्य कां पदरे ? ' ४१
- तो वैराटि म्हणे, ' गा ! कोणाचाही असा न दर वाजे
वा ! लागले असावे अमरपुरीचेहि आजि दरवाजे. ४२

भ्याली बहुधा विद्युत्, कांपतसे याचियाचि निःस्वानें.
मी किति ? ज्याला भी श्री, त्याला भ्यावें कसें न निःस्वानें ?" ४३
हांसोनि म्हणे हरिसख, ' हो गाढासन, विकंपधी, धीट;
न धरीं बा ! दर, हा दर सादर दे वाजवूं पुन्हां नीट.' ४४
द्रोण म्हणे, " सैनिक हो ! हा आला कीशकेतु अर्जुन हो !
कोण सुहृन्न म्हणे, 'ख्यात जर्गी विजय, विजय अर्जुन, हो ? ४५
हे दोन बाण माझ्या चरणांवरि उतरले, पहा, नमना;
या गौरवें मजपरिस गमला कनकाद्रिही लहान मना. ४६
हे अर्जुननामांकित शर मत्कर्णद्वयास लागोनी
पडले पहा, अहा ! रण न करीं, आज्ञा मला न मागोनी. ४७
झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु यासम हा !
यास महादेवा ! दे जय, पाहिन कधिं धनंजया समहा ?" ४८
पार्थ म्हणे, " वैराटे ! रथ कुरुकटकासमीप राहों दे.
गोधन हरावयास्तव भट आले कोण कोण पाहों दे. ४९
तो गुरु, तो गुरुनंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पितामह रे !
यांहीं धेनु वळाव्या ? शिव ! शिव ! गोपाळकृष्ण ! राम ! हरे ! ५०
रे उत्तरा ! शकुनिचा या व्यूहांत न दिसे मला भाचा;
त्यावांचुनि यांसीं जो करणें संग्राम तो न लाभाचा. ५१
हें कटक सोड, तिकडे चाल; तुझ्या हरुनि गोधना खळ तो
प्राणत्राणपरायण जिकडे निरपत्रपाग्रणी पळतो. " ५२
उत्तर निजतुरगांतें, द्याया अरुणास कौतुक, पिटाळी;
तों गर्जोनि कुरुकटककर्णीं बसवी ध्वजस्थ कपि टाळी. ५३

गांठुनि पार्थ म्हणे, “ रे ! आलों मी, अनुज भीमसेनाचा,
ज्याच्या शरांसि म्हणती सुर ‘ असुरवळांत भीमसे नाचा.’ ५४
कोठें जाल ? उभे रे ! मत्स्येश्वरधेनुपश्यतोहर हो !
सोडा गोधन; नाही तरि वधिन तुम्हांसि, वश्य तो हर हो.” ५५
शरपटळानें झांकी कुरुकटकाळाचि तो, न वासवि; त्या
खचर म्हणति, ‘ तेजस्वी लोपविता भेटला नवा सवित्या !’ ५६
खळबळजळनिधिमग्रा धेनु उसळल्या, अलाबु जाल्या हो.
हांसुनि विजय मनिं म्हणे, ‘ कां गोपसरुया मला बुजाल्या हो?’ ५७
गेल्या पळोनि गाई पृष्ठावरि पुच्छभार वाहोनी.
राहोनि निश्चल क्षण विजय निवे त्यांकडेचि पाहोनी. ५८
अंगावरि गोरज तें श्रीगोपाळांघ्रिचेंचि भावुनि घे.
जाया सुयोधनावरि भीमाचा भीमशक्ति भावु निघे. ५९
पाहुनि बीभत्सु म्हणे, ‘ आला दुर्योधनावना कर्ण,
म्यां ऋण परिग्रहाचें वारावें आजि, जेविं नाकर्ण. ’ ६०
तत्काळ उत्तरें तो नेला कर्णाकडेचि रथ, वातें
घन गिरिकडे, सुवैद्यें स्वौषध रुग्णाकडेचि अथवा तें. ६१
भंगुनि सहाय, मारुनि बंधु, हराया समस्त तन्मद हा
पार्थ शरांनीं झांकी; देखोनि म्हणे तदीयजन्मद ‘ हा !’ ६२
दंव जेविं तृणावरणा, वृष भस्म करी महाशरावरणा.
पार्थ म्हणे, ‘ करितो गिरिशकमंडलुसीं पहा शराव रणा. ’ ६३
कर्णहि इधुंनीं झांकी मग त्या मोक्षेच्छुमानसाध्वसखा
रुग्णानळा म्हणे जो, ‘ खांडव, सोडूनि सर्व साध्वस, खा. ’ ६४

- तें किति वर्णावें म्यां ? पाहत होते विचित्र समरा जे
कर्णाच्या अपयानावधि ते गमलेचि चित्रसम राजे. ६५
- कर्णापयानकोपें झालीं सैन्यें समस्त एकवट
त्यांत धनंजयरथ तो, जैसा प्रलयार्णवांत एक वट. ६६
- प्रथम गुरुच्या रथासीं रथ भिडवी क्षिप्र, मग अकोपार्थ
शिर चरणांसी प्रार्थुनि, 'करुणेसि,' म्हणे, 'त्यजूं नको' पार्थ. ६७
- 'गुरुजी ! करा प्रहार प्रथम, तुम्ही गुरु, अविप्र हा; रामीं
शांतनवसा, करीन, प्रमुदित व्हाया कवि, प्रहारा मी.' ६८
- सच्छिष्यावरि सद्गुरु आर्धीं प्रेमेंकरुनि आशींची
मग वृष्टि बहिःकोपें सुबहु करी बहुविधेपुराशींची. ६९
- गुरुला विविध शरांची वाहे तो रागराशि लाखोळी;
भेटे अस्रतति तया, जसि पाहों सागरा शिला खोळी. ७०
- करिती सूर्यास्तोदय एक मुहूर्तांत एक शतदा ते;
त्यांत न एकासमही होती मेघांअसेहि शत दाते. ७१
- द्रोणार्जुन तुल्यक्रिय बिंबप्रतिबिंबसेचि ते गमती;
किति कुरुकटकें, प्रेक्षक वृत्रघाचींहि लोचनें भ्रमती. ७२
- केला शीघ्रास्त्रबळें शिष्यें परिभूत सत्त्वराशि कवी;
याचि सुयशोऽर्थ बहुधा न शिके, हा गुरुहि न त्वरा शिकवी. ७३
- अश्वत्यामा धांवे रक्षाया संकटांत जनकास
जन कासया विते सुत, कसिते न करावया भजन कास ? ७४
- इंद्रोपेंद्र तसे ते गुरुबंधु सखे कृपीपृथातनय,
धन यज्ञ ज्यांचें, त्यांतहि उठवी वैरासि शकुनिचा अनय. ७५

- तो उत्तमर्णसा गुरु सोडुनि, पुत्राकडे हरिसख वळे.
 स्वपितृप्रतापहरणें द्रौणिहि हतमणिफणीपरिस खवळे. ७६
- सांघर्तिक मेघांच्या लाजाव्या द्रौणिसायकां धारा.
 सत्ताताहुनि होइल सुत, म्हणवायासि 'हाय !' कां धारा ? ७७
- बहु कल्पना सुकविसा, विजयहि बहु शरपरंपरा व्याळा;
 भंगूं पाहे समरीं गुरुपुत्रासहि, जसें पराव्याला. ७८
- आचार्यसुतें केली छिन्ना, सोडुनि खरशरा, ज्या; तें
 पाहुनि मुनिहि म्हणति, 'हा ! पावेल अजातरिपु न राज्यातें.' ७९
- हांसे नारायणसख तें सज्ज पुन्हां करून कोदंड,
 जें काळासि म्हणे, 'गा ! झांक, मजपुढें करूं नको दंड.' ८०
- करितां तुमुलतर समर, शर सरले; गुरुसुतीं उणें होतें
 पूर्णत्व पांडवीं हें एकें हरिदासतागुणें हो ! तें ८१
- झाले भाते समरीं आणाया गुरुसुता उणीव रिते;
 देती सामग्री जय, तरि कां सन्नीतिला गुणी वरिते ? ८२
- भंगे अश्वत्थामा, अश्वत्था मा कचित्, सदा हरिला,
 तसि इतरांसि जयश्री, नित्य हरिजनासि; तो तिणें वरिला. ८३
- भीष्मावरि जातां धृतिमान केला जेविं वज्रकवचांनीं
 श्रांत, भ्रांतस्वांत, स्वांतत्रासार्त उत्तर वचांनीं. ८४
- कुरुगुरुपितामहासीं जिष्णु करायासि जाय कलहातें,
 कीं साधुच्याहि साधुहि पावे दुःसंगभंगफळ हातें. ८५
- द्रोणाद्यखिल पळवितां भीष्मप्रभु कार्मुकासि आकर्षीं,
 केतुस्थ वानराला ताडी, तों खिन्न होय नाकर्षीं. ८६

- नर तच्छत्रं छेदी, लाजे पुणेंदु पांडुरा ज्यातें.
 सत्सुतकृतनिजपूर्वजलंघनही श्लाघ्य पांडुराजातें. ८७
- चित्तीं भीष्म म्हणे, 'मजवर कर शस्त्रास्त्रवृष्टि वत्सा ! हूं;
 आम्ही पुण्ययशोऽर्थ स्वशरीरीं दिव्यवृष्टिवत् साहूं.' ८८
- नरहि म्हणे, 'ज्यासि दिले स्वमुखींचे त्वां पितामहा ! घांस
 तो हा तुसीं झगडतो, होउनियां स्थापिता महाघांस.' ८९
- पांडुरविलें स्वयें प्रिय पौत्राला शस्त्रवस्त्र शांतनवें.
 तत्काळ योजिलें हो ! पहिलें होतांचि अस्त्र शांत, नवें ९०
- योजी आज्ञावरि शरपटल, करुनि चाप सज्ज, नातू तें
 पाहुनि कुलज कवि म्हणति, 'हें परम श्लाघ्य सज्जना ! तूतें.' ९१
- त्यांचा श्रम शमवाया बहु शीतल मंद गंधवह वाहे.
 शक्र स्वयेंहि त्यांवरि पुष्पें प्रेमाश्रुबिंदुसह वाहे. ९२
- साहुनि पितामहाचे, त्याच्या पार्शींच तो असुख रचिते
 हाणी सत्वर खरशर दश; अमराचेहि ते असु खरचिते. ९३
- त्या खरशरप्रहारें जों पावे मोह आपगेय महा,
 देवी गंगेसि म्हणति, 'नातु नव्हे, बाइ आपगे ! यम हा.' ९४
- पडतां मूर्च्छित नेला माघारा भीष्म जाणत्या सूतें;
 ईशप्रहिता देइल, दुःख न ज्या दिव्य बाण, त्या सू तें ९५
- झाले कर्णकृपगुरुप्रभृति महावीर भंग नउ ठावे,
 स्वबळहि; तरि कुरूप उठे, जरि शिक म्हणे 'कदापि न उठावें.' ९६
- हाणी भल्ल ललाटीं, त्यासि म्हणे पार्थ 'हाण, चवताळ,
 धृष्टा ! दुष्टा ! भ्रष्टा ! तुझिया वृत्तीं नसेचि चव ताळ.' ९७

- हांसे तो भटतल्लज, भल्लज पीढा न तल्लळाटांत;
हेतींत पोहणारा, सिंधूच्या जेविं मल्ल लाटांत. ९८
- होय कुरूप नरशरपरिवृत दववृत जेविं कुंज रानीं कीं;
शिरला शरणपंचानन त्या कुरुकटककुंजरानीकीं ९९
- धांवे विकर्ण सत्वर कीं तो निष्फळ असो नरायास.
प्राणव्यसनीं सोडिल केंविं, भ्राता असोन, रायास ? १००
- खळतत्सहायभंगाचि निजसद्व्रत हें मनांत आणून.
प्रथम विकर्ण पळविला मग नृप तदुरांत बाण हाणून. १०१
- कुरूप म्हणे, 'बा सूता ! दे मज असुदान, हांक हांक हरी.'
प्राकृत न म्हणतिल कसे, 'कां खवळविला नहाक हा कहरी? १०२
- पळतां सुयोधनातें पार्थ म्हणे करुनि बाहुशब्द, "अरे !
कोठें जाशिल ? नाशिल तुज दहना मद्गनुःसदब्द अरे ! १०३
- केले होते कीं त्वां गुरुपार्शीं क्षत्रधर्म मुखपाठ ?
देती वृद्धचि उष्णा कीं दहना व्हावयासि सुख पाठ ? १०४
- कांपसि भयें ? रणसमय, हेमंतसमय नव्हे, तुझी आण;
मी सत्य धनंजय, परि पार्थ, नव्हे असितपथ खरें जाण. १०५
- यशचि यशोभिरता बहुमत नामचि एक जेविं नामरता,
अपयशचि कुजन सेवी, जाणुनिही पथ्य जेविना मरता. १०६
- मान विसरलां कीं तो सरला ? रुसलां अहो सुयोधन हो ?
प्राणरहित हो, परि पळभरि मानरहित कधीं सुयोध न हो." १०७
- इत्यादि नर वदे जें, झालें त्या कुंजरासि अंकुश तें;
सद्वचनें दुखवे खळहृदय, जसें तप्तलोहशंकुशतें. १०८

- परते पर पार्थावरि पदपीडितपुच्छभाग तक्षकसा;
 न उगारेल गरुडसा त्यावरि तो दुष्टनाशदक्ष कसा ? १०९
- तेव्हां नृप रक्षाया सावध होता नदीज त्यामागें,
 कर्णेहि वामपार्श्वी रक्षियला, निधि जसा महानागें. ११०
- त्याच्या दक्षिणपार्श्वी अश्वत्थामा, पुढें कृप-द्रोण,
 दुःशासनादि बहु खळ होते; आर्यांत योजितो कोण ? १११
- ते लागले समस्तहि शस्त्रांहीं एकदाचि वर्षाया;
 हांसत म्हणे धनंजय, 'या हो ! या, एकदाचि वर्षा, या.' ११२
- प्रथम परास्त्रें वारी, द्रुत मग संमोहनास्त्र नर योजी
 चित्तांत म्हणे 'गुरुजी ! मनिं बाणासुरसहाय हर यो जी !' ११३
- संमोहनास्त्र, चापप्रवर, प्रोहाम देवदत्तदर,
 मोहिति परा; नर तसा होय, जसा वामदेव दत्तदर. ११४
- कुरुकटकान्तूनि निघे घनघनपटलामधूनि जेविं रवि;
 हरिजनतेज न वदवे, षडरींसहि, अरि वधूनि, जें विरवी. ११५
- परतों लागे जेव्हां कुरुबळ सोडूनि हुरूप दीन मनें
 विजय करी पाडुनि शर भीष्मद्रोणादिगुरुपदीं नमनं. ११६
- मग कुरूपतिचें भेदुनि मुकुट विखरिला धुळींत मणिगण कीं;
 भीमीं भक्ति, बहु दया त्याही तज्जन्मपत्रकरगणकीं. ११७

मोठ्या अधिकाराच्या जागा

मोठ्या अधिकारांवरचे लोक तिघांचे नोकर असतात:—सरकारचे, कीर्तीचे व कामाचे. म्हणून त्यांची स्वतःच्या शरीरावर, कृतींवर किंवा वेळावर मुळींच सत्ता नसते. सत्ता मिळवावयाची व स्वतंत्रता घालवावयाची, किंवा दुसऱ्यावर हुकमत चालवावयाची व स्वतःच्या मनावरची हुकमत नाहीशी करावयाची ही लालसा चमत्कारिक तर खरीच ! अधिकाराच्या जागेवर चढणे हे महाप्रयासांचे काम आहे; या प्रयासांचे फळ जास्त मोठ्या प्रयासांच्या रूपाने मनुष्यांना मिळते. कधीकधी उच्च पद नीचपणाने मिळते; म्हणजे अपमान सोसून मनुष्यांना मान मिळतो. मोठी जागा म्हणजे निसरडे; पाय घसरणे म्हणजे अधःपात किंवा निदान दुःसह असा महत्त्वलोप;

नष्टे तु गौरवे कोऽर्थस्तृणवज्जीवने भुवि ।

(जे महत्त्व होते ते नाहीसे झाल्यावर जगांत जगावयाचे कशाळा ?) शिवाय जेव्हा इच्छा असते तेव्हा लोकांना काम सोडतां येत नाही; जेव्हा सोडावयास पाहिजे तेव्हा ते सोडीत नाहीत; म्हातारपणांत व आजारीपणांत जेव्हा विश्रांति पाहिजे तेव्हा सुद्धा घरी बसणे त्यांना नकोसे होते. वृद्धत्व उपहासास्पद होऊं लागले तरी रस्त्यावरील दरवाजांत बसणाऱ्या गांवकऱ्यांसारखेच हे. खरोखर स्वतःला सुखी मानावयाचे झाले तर मोठ्या लोकांनी दुसऱ्यांचे मत प्रमाण धरिले पाहिजे; कारण स्वतःच्या अनुभवावरून ते पाहतील तर त्यांना सुख सांपडत नाही; पण दुसऱ्यांना आपल्याविषयी काय

वाटते, व आपल्या स्थितीत असणें त्यांना आवडतें असा विचार जर त्यांनीं केला तर मात्र ते सुखी होतील; स्वतःच्या मनाची साक्ष निराळी व लोकवार्तेची निराळी; कारण स्वतःचे दोष जरी त्यांना कांहीं केल्या दिसत नाहीत तरी स्वतःचीं दुःखें त्यांना सर्वांच्या अगोदर कळतात.

पण इतरांचें कल्याण करण्याची सत्ता हें योग्य महत्त्वाकांक्षेचें अंतिम साध्य होय. कारण सद्विचार हे ईश्वराकडे रुजू होत असले तरी ते कृतींत उतरले नाहीत तोंपर्यंत समाजाच्या दृष्टीनें त्यांची किंमत चांगल्या स्वप्नाइतकीच; व ते कृतींत उतरावयाचे म्हणजे भडिमार करावयाला ज्याप्रमाणें मोर्चे व मान्याच्या जागा त्याप्रमाणें सत्ता व अधिकाराची जागा पाहिजे. सत्कृत्ये करणें हीच मानवी जीविताची इतिकर्तव्यता, तीं केल्याची जाणीव हेंच मनाचें खरें समाधान. तुमच्याच जागेवर असतांना ज्या मागील अधिकाऱ्यांनीं आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केला असेल त्यांच्या उदाहरणांकडे दुर्लक्ष करूं नका; त्यांचीं वाईट कृत्ये पुनः पुनः उगाळून त्यांचा बदलौकिक करण्यासाठीं नव्हे, तर आपण काय टाळावयाचें तें लक्षांत येण्यासाठीं. म्हणून सुधारणा करावयाची ती दिमाख न मिरवितां किंवा जुन्या काळाची व भाणसांची निंदा न करितां करा. तरी पण मागच्या चांगल्या उदाहरणांचें अनुकरण करावयाचें हें जसें तसेंच पुढच्यासाठीं चांगलीं उदाहरणें घालून ठेवावयाचीं हेंहि आपलें काम समजा. प्रत्येक चालीचें मूळारंभीं काय स्वरूप होते तें शोधून काढा आणि कोणकोणत्या बाबतींत व कशीकशी ती बिघडत गेली तें पहा. पण विचार करावयाचा तो दोन्ही काळांचा करा;

काय सर्वांत उत्तम तें ठरविण्यासाठीं प्राचीन काळाचा, काय सर्वांत योग्य तें ठरविण्यासाठीं वर्तमानकाळाचा. तुमचा कामाचा क्रम नियमित असूं द्या; अशासाठीं कीं पुढें काय होणार याची अटकळ लोकांना अगाऊ करितां यावी; पण नियमांचें वाजवीपेक्षां जास्त स्तोम माजवूं नका. जेव्हां नेहेमींचा क्रम सोडून वागणें भाग पडेल तेव्हां त्याचीं कारणें नीट खुलासेवार सांगा. स्वतःच्या जागेचे आपले हक्क सांभाळा, पण आपल्या अधिकारक्षेत्रासंबंधानें वाद उपस्थित करूं नका. आपला अधिकार आहेच असें गृहीत धरून मुकाट्यानें चाला, हक्क सागत आणि आव्हान देत बसूं नका. हाताखालील नोकरांच्या हक्कांनाहि जपा, आणि सर्व कामें आपणच करण्याची हांव न धरितां नुसतीं त्यांचीं सूत्रें चालवावयाचीं हाच खरा बहुमान समजा. आपल्या जागेचीं कामें करितांना दुसऱ्यांची घेण्यासारखी मदत व सल्ला घ्या. जे आपण होऊन येऊन तुम्हांस माहिती सांगतील त्यांना लुडबुडे म्हणून घालवून देऊं नका, तर तिच्यांतला चांगला भाग तेवढा घ्या.

अधिकारामुळें जडणाऱ्या दोषांपैकीं मुख्य चार दोष म्हणजे दीर्घ-सूत्रीपणा, लांचलुचपत, उद्दामपणा, व भीड मानणें. काम तुंबून पडूं नये यासाठीं लोकांना भेटण्याला मुक्तद्वार ठेवा, कामाच्या वेळा ठरवून टाका, हातांत असेल तें काम अगोदर संपवा, आणि अगदींच जरूर पडल्याशिवाय कामांची गुंतागुंत करूं नका. लांचलुचपत होऊं नये यासाठीं स्वतःचे व हाताखालच्या नोकरांचे हात लांच घेण्यानें विटाळूं देऊं नका. एवढेंच नव्हे तर काम घेऊन येणाऱ्या लोकांनीं देखील लांच देऊं करण्यानें आपले हात विटाळूं नये असें करा. कारण नेकीनें वागलें तर पहिली गोष्ट साधते, पण नेकीचा बोल-

बाला केला व लांचेबद्दलचा तिरस्कार उघडउघड दाखविला म्हणजे दुसरी साधेल. लांच घ्यावयाची तर नाहीच, पण तसा संशय घेण्याला सुद्धा जागा देऊं नका. जो मनाचा चंचल असतो व उघडउघड कारणाशिवाय उघडपणें आपलें मन बदलतो त्याच्याविषयीं ' हा लांच घेत असावा ' अशा संशयाला जागा मिळते. म्हणून जेव्हां जेव्हां तुम्हांवर आपलें मत किंवा धोरण बदलण्याची पाळी येईल तेव्हां तेव्हां असा बदल झाल्याचें स्पष्ट बोलून दाखवा, व ज्यांमुळें हा बदल तुम्हांला करावा लागला तीं कारणेंहि सांगा; हळूच कोणाला न कळत बदल करण्याचें मनांत सुद्धां आणूं नका. नोकर किंवा प्यार यांचा थेटपर्यंत प्रवेश आहे, व या मर्जीला उघड कारण तर नाही असें असलें म्हणजे हा लपंपळपं लांचेचा प्रकार आहे असें लोक समजतात. उद्दामपणानें निष्कारण असंतोष पसरतो. कडकपणानें दहशत बसते, पण उद्दामपणानें द्वेष उत्पन्न होतो. अधिकाऱ्यांना दुसऱ्यांची कान-उघाडणी करण्याचा प्रसंग आला तरी ती भारदस्तपणानें करावी, मर्म-भेदक शब्दांनीं करूं नये. भीड मानणें हें तर लांच खाण्यापेक्षां वाईट; कारण लांच खाण्याचे प्रसंग अधूनमधून येतात; पण दुसऱ्याचा शब्द मोडावयाचा नाही किंवा त्याला मान द्यावयाचा म्हटलें कीं अशा शब्दांना कधींहि वाण पडणार नाही. सालोमन राजानें म्हटलें आहे, "लोकांची भीड मानणें बरोबर नाही; कारण असा मनुष्य भाकरीच्या एका तुकड्यासाठीं धर्माचें उलंघन करील. "

अधिकाराच्या जागेवर माणसाचें खरें स्वरूप प्रकट होतें, असें प्राचीन काळच्या विद्वानांनीं म्हटलें आहे, तें अगदीं खरें आहे. कांहीं चांगले, तर कांहीं वाईट ठरतात. टॅसिटस या रोमन इतिहासकारानें

गाल्त्राबद्दल म्हटलें आहे—‘ तो जर राज्यावर आला नसता, तर तो चादशहाच्या जागेला लायक असें सर्वांना वाटलें असतें; ’ पण व्हेस्पॅ-शिअनबद्दल तो म्हणतो—‘ राज्यावर आल्यानें सुधारला असा हा एकच बादशहा. ’ पहिलें विधान कर्तबगारीसंबंधानें, दुसरें चालचलणूक व प्रेमळपणा यासंबंधानें आहे. मानाची जागा मिळाल्यानें सुधारणें ही थोर व उदार स्वभावाची अचूक खूण होय. कारण मानाची जागा सद्गुणांचें आगर असते, निदान असली पाहिजे. ज्याप्रमाणें सृष्टींत आपल्या जागेकडे जातांना पदार्थांची गति झपाट्याची असते व ते आपल्या जागीं असतांना स्थिरावते; त्याप्रमाणें आरोहिष्णु मनुष्याचे सद्गुण प्रखर, पण प्राप्ताधिकार मनुष्याचे सद्गुण सौम्य असतात.

मोठ्या जागेवर चढावयाचा मार्ग वांकड्या जिन्यासारखा आहे. जेव्हां भांडखोर पक्ष असतील तेव्हां चढेपर्यंत एका पक्षाला धरून असावें, पण चढल्यावर समतोल वृत्ति धरावी हें श्रेयस्कर होय. आपल्या मागील अधिकाऱ्यांविषयीं निष्पक्षपातानें व मायेनें बोला. कारण तुम्हीं जर असें केलें नाहीं तर तुम्ही अधिकारावरून गेल्या-चर त्याचा वचपा निघेलच निघेल. तुमचे सहकारी असतील त्यांचा बरोबर मान ठेवा; आपल्याला बोलावणें येईल अशी आशा धरण्यास त्यांना कारण असतें तेव्हां त्यांना बोलवावयाचें नाहीं असें न करितां जेव्हां त्यांची अपेक्षा नसेल तेव्हांहि त्यांना बोलवा. सहज बोलतांना किंवा तुमच्यापुढें काम असणाऱ्यांना खासगी उत्तरे देतांना आपण मोठे अधिकारी ही जाणीव वाजवीपेक्षां जास्त प्रबळ होऊं देऊं नका; तर लोकांनीं असें म्हणावें कीं ‘ अधिकाराच्या जागेवर गेला कीं हा मनुष्य अगदीं निराळाच होतो ! ’

अधिकारप्रशंसा

(आर्या)

कीं आश्रयास ज्याच्या असती सद्विप्र, मित्र, बांधवही
त्याचेंच सफल जीवित ! तोटा उदरंभरां जर्गी नाहीं. १

तोच जिवंत खरा जो सहज अनेकांस आसरा देतो.
अपुलेंच पोट केवळ चोंचेनें कावळा भरूं शकतो. २

असतां सर्व मनुष्यें सम, लज्जाकर अतीव दास्य असे;
दासांतहि मुख्य न जो त्यास गणावें जर्नीं जिवंत कसें ? ३

तैं हें राज्य !

‘ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ’ या दृढ बुद्धीनें शरीरास्था न पाहतां केवळ अमानुष पराक्रम जे आजपर्यंत कोणीहि केले नाहीत, व पुढे कोणाच्यानें मनेंहि कल्पवेना असे (छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं) स्वांगें केले. मनुष्यपरीक्षेनें नूतनच सेवक नवे नेमून योग्यतेनुसार भार वाढवून महत्कार्योपयोगी करून दाखविले. एकास एक असाध्य असतांहि स्वसामर्थ्यें सकळांवर दया करून एकाचा एकापासून उपमर्द होऊं न देतां एकरूपतेनें वर्तवून त्यांच्या त्यांच्या हातून स्वामिकार्यें घेतलीं. दक्षिणप्रांतीं इदिलशाही, कुतुबशाही, निजामशाही हीं पराक्रमी, महान् सकलार्थें समृद्धिमंत संस्थानें, तसेंच मोंगल एक एक सुभा लक्ष लक्ष स्वारांचा. यांवरिहित शामल, फिरंगी, इंग्रज, वलेंदेज, रामनगरकर, पाळेंगार, सौंदे बिदनूर म्हैसूरवाले, त्रिचनापल्ली आदिकरून संस्थानिक, तसेंच जागजागां पुंड, चंदरराव शिरके, सावंत, दळवी, वरघांटे निंबाळकर, घाटगे आदिकरून देशमुख व काटक सकलहि पराक्रमी सज्ज तें सामान पुरें असतांहि बुद्धिवैभवपराक्रमें कोणाची गणना न करितां, कोणावर चाळून जाऊन, तुंबळ युद्ध करून रणाशीं आणिले, कोणावर छापे घातले, कोणास परस्परें कलह लावून दिले, कोणाचे मित्रभेद केले, कोणाच्या डेऱ्यांत शिरून मारामार केली, कोणाशीं एकांगी करून पराभविलें, कोणाशीं स्नेह केले, कोणाच्या दर्शनास आपण होऊन गेले, कोणास दर्शनास आणिलें, कोणास परस्परें दगे करविले, कोणी इतर प्रयत्नें न कळत त्यांच्या

देशांत जबरदस्तीनें स्थळें बांधून अनुक्रमें आकळिले, जलदुर्गसहित होते त्यांस नूतनच जलदुर्ग निर्माण करून पराभविलें. दुर्घट स्थळें नौकामार्गें प्रवेशिलीं. असें ज्या ज्या उपायें जो जो शत्रु आकळावा त्या त्या उपायें तो तो शत्रु पादाक्रांत करून सालेरी अहिवंतापासून चंजी कावेरीतीरापर्यंत निष्कंटक राज्य, शतावधि किल्ले तसेच जलदुर्ग, कितीएक विशाल स्थळें, चाळीस हजार पागा व साठसत्तर हजार शिलेदार, दोन लक्ष पदाति, कोट्यवधि खजिना, तसेंच उत्तम जवाहीर, सकळ वस्तुजात संपादिलें. शाण्णव कुळींचे मराठे यांचा उद्धार केला. सिंहासनारूढ होऊन छत्र धरून छत्रपति म्हणविलें. धर्मोद्धार करून देव ब्राह्मण संस्थांनीं स्थापून यजनयाजनादि षट्कर्में वर्णविभागें चालविलीं. तस्करादि अन्यायी यांचें नांव राज्यांत नाहींसें केले. देशदुर्गादि सैन्यादि बंद नवेच निर्माण करून एकरूप अव्याहत शासन चालविलें. केवळ नूतन सृष्टिच निर्माण केली. औरंगझेबा-सारिखा महान् शत्रु परितापसागरीं निमग्न करून दिगंत विख्यात कीर्ति संपादिली ते हैं राज्य !

शिव कल्याणराजा

निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनांसी आथारू ।
अखंड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ॥ १ ॥
परोपकाराचिया राशी । उदंड घडती जयासी ।
तयाचे गुणमहत्वासी । तुळणा केंची ॥ २ ॥
यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा ॥ ३ ॥
आचारशीळ विचारशीळ । दानशीळ धर्मशीळ ।
सर्वज्ञपणें सुशीळ । सकळां ठायीं ॥ ४ ॥
धीर उदार गंभीर । शूर क्रियेसी तत्पर ।
सावधपणें नृपवर । तुच्छ केले ॥ ५ ॥
तीर्थक्षेत्रें मोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट झालीं ।
सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ ६ ॥
देव धर्म गो ब्राह्मण । करावया संरक्षण ।
हृदयस्थ झाला नारायण । प्रेरणा केली ॥ ७ ॥
या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं ।
महाराष्ट्रधर्म राहिला कांहीं । तुम्हांकरितां ॥ ८ ॥
कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकांस धाक सुटले ।
कित्येकांस आश्रय झाले । शिव कल्याणराजा ॥ ९ ॥
सर्वज्ञ मंडळी धर्ममूर्ति । सांगणें काय तुम्हांप्रती ।
धर्मस्थापनेची कीर्ति । सांभाळिली पाहिजे ॥ १० ॥

असें असेल कां ?

[खालील वर्णन अवरंगजेबाविरुद्ध वीस वर्षे युद्ध खेळणारे व 'अमात्यनीती'चे कर्ते रामचंद्रपंत यांना जुळत असावे असें कोणास वाटणार नाही ? पण त्यांचें वर्णन किंवा चित्र मुळींच उपलब्ध नसल्याने कांहींच निश्चित म्हणतां येत नाही. कदाचित् आपल्या देशांत लक्ष्मी आणि सरस्वती यांची फारकत आहे त्याप्रमाणेंच शरीरबल व बुद्धिबल यांचाहि संयोग दाखवावयाचा नाही असा ईश्वरी संकल्प असण्याचा संभव आहे.]

[आर्या]

- मुद्रा धीरगभीरा धारण करुनी अमात्यवर जेव्हां
उठला राज्याचा तो आधारस्तंभ भासला तेव्हां. १
- रेषा विचारितेच्या भालावरती विशाल कोरियल्या
जनहितचित्तेच्याही. आली होती जरी ग्रहदशा त्या,—२
- झळके तरी मुग्धावरि अप्रतिहत राजतेज जें सहज.
पाहुनि तया परिणतप्रज्ञा सुरगुरुहि पावता लाज. ३
- स्कंध प्रचंड त्याचे तसे जसे भीमकाय भीमाचे
घडले वाहाया जणुं विराटसाम्राज्यभार ते साचे. ४
- दृष्टिक्षेप अवहित श्रोत्रसमार्जीं तयें जर्धीं केला,
होय स्तब्ध सभागृह; झाली जणुं मध्यरात्रिची वेळा. ५

सततोद्योगाचा व महत्त्वाकांक्षेचा महिमा

[साकी]

आपणाहुनी कनिष्ठ त्यांचा विचार जेव्हां करितो,
तेव्हां ' किति मी श्रेष्ठ ! ' नर अशी प्रौढी मारूं जातो.
वरती परि जें श्रेष्ठ त्यांकडे दृष्टी त्याची वळते
तेव्हां ' मी हा क्षुद्र कुणिकडे ! ' साक्ष त्यास पटते. १

[आर्या]

आलस्यीं जो रमला, दैवावरि भार टाकुनी बसला,
उद्योगशून्य झाला, भीरू जो साहसांतही खचला,— २
त्या दुबळ्या मूढाला लक्ष्मी लोटोनियां दुरी देते;
इच्छी न जशी बाला अविवेकी वृद्ध वर वरायातें. ३

[शार्दूलविक्रीडित]

आलस्यें भरला, स्त्रियांत रमला, रोगांहि वा पीडिला,
अंधमेमवर्शें स्वदेश न जयें कालत्रयीं सोडिला,
भीरू जो, धन अल्पसेंहि मिळतां संतोष जो पावला,
जाणा साहिजणांस या सहज कीं उत्कर्ष दूरावला. ४

[आर्या]

कैसे तरि कोठुनि तरि धन मिळतां अल्पसेंहि जो कोणी
 ' ऐश्वर्यलाभ केवळ झाला मजला ! ' असें मनीं मानी-५
 दैव न अधिक तया धन दे; जणुं कीं दैव बोलतें हंसुनी
 ' कर्तव्य संपलें मम सर्वेच्छा पूर्ण याचिया करुनी. ' ६
 उत्साह नसे अल्पहि, नाही उल्हास ज्यास तो टावा,
 जो सुलभ जिंकण्यातें म्हणुनी आनंद अरिस वाटावा,-७
 ऐशा माता देते जन्म जधीं दुर्बलासि पुत्रासी
 जाणा निःसंशय कीं माता ती व्यर्थ शीण तो सोशी. ८
 जें न प्राप्त जहालें, मिळवाया सज्ज कास हो कसुनी;
 जें मिळविशील, त्याचें रक्षण करिं दक्ष पूर्ण राहोनी; ९
 जें राखिशील ऐसें, घालीं बा तूं सदैव भर त्यांत;
 जें धन अपार सांचे, करिं त्याचा व्यय सुपात्र-दानांत. १०
 कालें संपुनि जाई काजळ थोडेंच रोज खर्चून,
 वारुळ वाढत जाई माती थोडीच रोज जोडून,- ११
 हें पाहुनि जरि मनुजा ! प्रतिदिवशीं अल्पस्वल्प करिशील
 दाना, विद्याभ्यासा, सत्कर्मा, पुण्य कां न सांचेळ ? १२
 एकेक थेंब पडुनी पाण्यानें पूर्ण घट पहा भरतो;
 विद्या-धर्म-धनाच्या वृद्धिस दृष्टांत कीं समर्पक तो. १३
 कंठी दिवस कसे तरि दान न करितां विलासिं वा रमतां
 नर न जिवंत; परी तो श्वासोच्छ्वासें गमे मला भाता. १४

[शार्दूलविक्रीडित]

मोठा भार न कोणताहि गमतो सामर्थ्यवंतांस तो.
 दीर्घोद्योगि नरां पदार्थ न जर्गी दुःसाध्यसा भासतो.
 विद्यावन्त जनां विदेश न असा भूमंडळीं होतसे.
 जे कीं बोलति गोड त्यांस परका कोणी जर्गी या नसे. १५
 विद्या, विक्रम, कीर्ति यांहिं खचुनी जें जाहलें उज्ज्वल
 संपे जीवित तें जरी विधिवशात् एका क्षणें केवळ,
 वाटे सुज्ञ जनांस जीवित खरें कीं तेंच पृथ्वीवर;
 पिंडा भक्षुनि काउळें जगतसे वर्षें न कां शंभर ? १६
 पुत्राळा, गुरुळा, स्वसेवकजनां, आप्तांसही आपुल्या,
 दीनांना न कधीं समर्थ करण्या साहाय्य जो जाहला,
 येवोनी फळ काय होय नर तो जन्मास पृथ्वीवर ?
 पिंडा भक्षुनि काउळें जगतसे वर्षें न कां शंभर ? १७

अन्तःशुद्धि

जाऊनियां तीर्था काय तुंवां केलें । चर्म प्रक्षाळिलें वरीवरी ॥
 अंतरींचें शुद्ध कासयानें झालें । भूषण त्वां केलें आपणया ॥
 वृंदावन फळ घोळिलें साकरा । भीतरील थारा मोडेचि ना ॥
 तुका म्हणे नाहीं शांति क्षमा दया । तोंवरि कासया फुंदा तुम्ही ॥

गोफण केली छान !

[दोहा]

स्वहृदय फाडुनि निज नखरीं,
चिवट तयाचे दोर
काडुनि, गोफण वळितों ही
सत्वाचा मी चोर !

१

त्वेषाचा त्या दोराला
घट भरुनियां पीळ
गांठ मारितों वैराची
जी न पीळ दवडील !

२

वैर तयांला वसती जे
स्तिमितचि आलस्यांत !
वैर तयांला पोकळ जे
बडबडती तोच्यांत !

३

वैर तयांला वैरी जे
त्यांच्या पायधुळींत
लोलुनि कृतार्थ होती जे
प्राप्त तूपपोळींत !

४

वैर तयांला पूर्वीच्या
 आर्यांचा बडिवार
 गाउन जे निज पढ्त्वा
 मात्र दाविती फार !

५

वैर तयांला थप्पड वसतां
 चोळिति जे गालांस !
 वैर तयांला जे गरिबी
 शिकवितात बालांस !

६

गांठ मारुनी वैराची
 गोफण केली छान;
 कठिण शब्द या धोंड्यांनीं
 करितों हाणाहाण !

७

पश्चात्ताप !

[चंद्रकान्त]

उत्तम जन्मा येउनि रामा ! गेलों मी वायां;
दुष्ट पातकी शरणचि आलों सत्वर तव पायां.
पुराण परिसुनि सादर झालों यश न तुझे गाया;
स्वस्थपणें कधि नाहिं फावलें तुजला पूजाया;
आर्जविलें बहु लवणभंजनें व्याह्या जांवाया;
क्षुधित अतिथि कधि नाहिं घेतला प्रेमें जेवाया;
उदार कर कधि केला नाहीं पैसा एक द्याया;
नाम फुकटचें तेंहि न आलें स्वामी ! वदना या;
नित्य सजविली वसनभूषणें निंद्या ही काया;
सिद्ध ठेविली सदाहि रसना सज्जन निंदाया;
वटवट निशिदिनिं केलि चहुंकडे मन हें रमवाया;
क्षणहि न केला साधुसमागम भवदव निववाया;
नाहीं विद्या, कला, कुशलता तुजला रिझवाया;
शुद्ध मधुर वाणीही नाहीं तुजला विनवाया;
बुद्धिहि नाहीं, न कळे कांहीं शरणागत व्हाया;
थकलि मजल सर्वथा दयाळा स्वहित आचराया;
'हरि कनवाळ् करि दीनावरि करुणेची छाया,'
निगमनगारा गर्जे ऐसा निखिलां कळवाया,
यावरि विश्वासुनियां आलों जवळिं तुझ्या पाया
शुद्ध दगड हा पंत विठ्ठल स्वामी रघुराया !

पानिपतचा घनघोर संग्राम

सूर्योदय झाला. ते दिवशीं प्रातःकाळीं स्वारी तयार केली. भालदार, चोपदार व कारकून जागां जागां सरदारांचे गोटास पाठविले कीं, “ लौकर स्वार होऊन निशाणापाशीं यावें. ” याप्रमाणें सर्वत्रांस ताकीद करून खासा आपण व विश्वासराव अंबारींत स्वार झाले. सौभाग्यवती पार्वतीबाई अंबारींत व नाना फडनवीस यांची मातुःश्री व स्त्री अशा एक अंबारींत, पार्वतीबाईंचे नजीक होती. आणि तोफखाना (व) इब्राहिमखान गाडदी [पुढें.] उजवे बाजूस शिंदे होळकर होते. डावे बाजूस दमाजी गायकवाड व यशवंतराव पवार व अंताजी माणकेश्वर व विठ्ठलराव शिवदेव व समशेर बहादर आणखी लहान थोर पथके डावे बाजूस होते. मध्यें आपण खांसे व हुजुरात होती. कितीएक पथके पिछाडीस बुणगे मध्यें घाडून होते. याप्रमाणें नेमणूक करून, गोलाचा गोल, सात आठ घटका दिवस आल्यावर निशाणें हत्तीवर देऊन, नौबत चौघडा सुरू करून, भाराचा भार चालिले. दीड कोसावर जाऊन उभे राहिले. आणि तोफखान्यापैकीं मातबर मातबर तोफा निवड करून पुढें गिलचियाचे तोंडावर घातल्या. बाकीच्या हलक्या तोफा सभोंत्या देऊन त्यांचे मार्गें गारदी यांचा रिसाला नेमून दिला. त्यांचे मार्गें सड्या फौजा, त्यांचे मार्गें बुणगे, त्यांचे मार्गें कांहीं सड्या फौजा, असे जिकडे तिकडे बंदोबस्त यथास्थित राखिले. आणि तळ सोडून दीडकोसावर जमाव सुद्धां आले. मार्गें तळावरील गाडे व छकडे आणि कितीएक सरंजाम न चाले, तो जाग्यावरीच टाकिला.

तिकडे मोंगल आपले तळावरी तयार होऊन जमाव सुद्धा आं-
 वून उभा राहिला. तों भाऊसाहेब यांणीं मसलत केली कीं, “आपण
 नीट चालून जावें. आम्हांस गिलच्यानें वाट देऊन एकीकडे बगल
 मारून जाहला तरी यासी आपलें लढाईचें प्रयोजन नाहीं. आणि
 मार्ग मोकळा करीत नाहीं तरी मधीच घोडे घालून मारामार करीत
 उधळून, मार देत, नीट निघून जावें.” अशी मसलत केली. रात्रीं
 मनसबा केला होता तो राहिला आणि पुढें होणार “विनाशकारीं
 विपरीतबुद्धी” निर्माण झाली. ते समयीं सर्वत्रांस सांगून, आराबा
 अवघा मार्गें टाकून, निशाणें सोडून, फौजा पुढें चालिल्या. तेव्हां
 फौज जमूनहि नव्हती. मुजय्यास धारसा धरावा तैसा फरा बांधून
 फौज उभी राहिली. ते समयीं इब्राहिमखान गाडदी याणें हें पाहून
 चित्तांत विचारणा केली कीं, “रात्री भाऊसाहेब यांणीं मनसबा
 केला काय ? आणि कर्तव्य हें केलें काय ? असो. आतां मसलतीस
 धक्का पुरता बसला. उपाय अवघाच राहिला. भाऊसाहेबांच्या बोल-
 ण्याची शाश्वती पुरती समजली. असो. आम्ही भाऊसाहेब यांस
 इमान दिलें आहे. त्यापेक्षां आतां मार्गें पुढें पहावें तरी आपले पूर्व-
 जांस बोल लागेल. भाऊसाहेब जें करितील त्यास सादर न होतां
 गत तर नाहीं. दैवीं असेल तैसें घडेल. परंतु रणांत विन्मुख व्हाव-
 याचें नाहीं. असो. आपले आयुष्याची सीमा होऊन शंभर वर्षे आतांच
 पूर्ण भरलीं, हें खरें. आतां आपले बळें घालावी कास, कोणाची न
 धरावी आस, तैसें घडलें.” इब्राहिमखान गाडदी याणें आराबा
 सोडून तोहि डावे बाजूस आला. बुणगे व तोफखाना झाडून मार्गें
 मोकळा राहिला.

इकडे झाडून मोंगल तयार होऊन तोहि युद्धास उभा राहिला. ते समयां अबदूल अलीकडील वर्काल भाऊंकडे आले. “ आजचे दिवस झुंजास तहकुबी करावी, सल्ल्याचें बोलून ठीक करितों. उतावळी न करणें. ” म्हणून बोलले. भाऊसाहेबीं त्यास धिक्कार करून माघारीं लाविलें. परस्परें गोळागोळीस तोंड लागलें. त्याजकडील तीनशें तोफा व गनिमांकडील दोनशें तोफा एकदांच सरबत्ती झाली. शिवाय धाकटीं यंत्रें हस्तनाला व सुरतनाला व जेजाला व बंदुका व रेकले यांस गणित नाहीं. मोठीशी गर्दी होऊन गेली. धुराचे गर्दीनें सूर्यबिंब आच्छादिलें. कोणाची खबर कोणास नाहींशी झाली. त्यांत शूर होते त्यांस वीरश्रिया आल्या. भ्याड होते त्यांस ऐसें झालें कीं, “ धरणी माय दे ठाय ” तैसें झालें. धडाकियाखालीं घोडे मनुष्यें धुंद झालीं. रणतुरें व रणभेरी व आराबियाचीं वाद्यें यांचा एकदां कळोळ झाला. उभय दळें मिळतीं झालीं. तों हुजरातीची फौज, बहूत दिवसांचे खानदान लोक होते त्यांणीं कृतसंकल्प केला कीं, “ बहुत दिवस यांचें अन्न भक्षिलें आहे. त्याची उत्तीर्णता आज आहे. ” म्हणून त्यांजवरी हुजरातीनें कडनिकड करून घोडे घातले. झुंजास तोंड लावून घाव केला, क्षणभर हुतुतूसारिखे त्यांस मोडूनहि घालविलें. एक वेळ यांसही मोडून ते माघारे घालवीत. अशा पांचसात हिरहिऱ्या झाल्या. तों चिठ्ठल शिवदेव व यशवंतराव पवार कांहींसे पुढें वाडून गेले. त्यांजवर झुंज पडलें. तेव्हां हे कच खाऊन माघारे तोफखान्यांत येऊन उभे राहिले. दमाजी गायकवाड यांजवर गिलच्यांनीं येऊन नेट बसविला. तेहि माघारे येऊन उभे राहिले. मुकामीं गोटाचा गोट येऊन उभा

राहिला होता, त्याप्रमाणे पथकें उभी होती. त्यांजवर खांसा अबदुल अली त्या झुंजावरी डावे बाजूस होता. त्यानें झुंज भारी केले. कुल भाऊसाहेब यांजकडील पथकें माघारीं फिरविलीं. हलके बहुत जाले. इब्राहिम गाडदी यांजवर खांसा दुराणी व रोहिला यांणीं चालून वेतले. यांची एक रंजक उडाली. दुराणीकडील लोक बहुत पडले. परंतु जाग्यावरून हलले नाहीत. तैसेंच नेट धरून मारीत आले. आणि इब्राहिमखान गाडदी याजवर चालून आले. इब्राहिमखान गाडदी याजवरीच पडले. कुमक कोणींच केली नाही. तथापि संभाळून येऊन हुजुरातीचे लोक व आपण एक होऊन संघान साधिलें. तोफाहि सुटत होत्या. लढाई मना झाली नव्हती. मातबर एक प्रहरपर्यंत लढाई केली.

इकडे उजवे बाजूस शिंदे होळकर होते. यांजवरि मुजाउद्दौला वगैरे यांणीं येऊन झुंज दिलें. झुंज मातबर होऊं लागले. मध्ये भाऊसाहेब व विश्वासरावसाहेब अंबारींत होते. ते उतरून घोडियांवर स्वार जाले. चडूंकडून संभाळून होते. झुंजाचें तोंड भारी लागले. मारामारी होतच आहे. मातबरच खांसे हुजुरांतीतील पडू लागले. ते समयां विश्वासराव हुजुरातीच्या लोकांत येऊन त्यांनीं घोडे घातले आणि घाव केला. तो ईश्वरी क्षोभ झाला. एकाएकींच छातीमध्ये गोळी लागून विश्वासराव ठार झाले. नानासाहेबांचें निधान हरपलें. लोकांनीं कडनिकड करून मुर्दा अंबारींत घातला, आणि वरती शालजोडी घातली. हें वर्तमान भाऊसाहेबांनीं पाहून अवसान सोडिलें. बहुतसा विलाप करूं लागले. मग त्या त्वेषाने भाऊसाहेबांनीं निश्चय केला कीं याउपरि गिलचा खाशानिशीं मारीन. म्हणोन लोकांस

ताकीद केली. आणि झुंज केलें. ' हाणा, हाणा ' असें मुखें बोलून बरोबर समशेरबहादर घेऊन पुढें जाले. आणि तीन वेळ हत्यार केलें. त्या इरेनें लोकांनीं हिंमत धरून, भाऊसाहेबांबरोबर पुढें सरसावून, शिपायगिरी बहुत केली. दुराणी व रोहिला माघारां फिरविला. अब्दुल अली पळोन नदीतीरास गेला. शर्थ झाली.

पुढें [असें जालें.] विठ्ठलराव शिवदेव यांणीं पेशजी गिलचे चाकर ठेविले होते. ते दोन हजार होते. त्या समयीं त्यांस इशारतीस भगवा पटका दिला होता. तो डोईस बांधून फिरत होते. ते समयीं विश्वासराव पडले ही खबर बुणगियांत आली. त्याजमुळें बुणगे व लष्कर गडबडलेंच होतें. गिलचे चाकर यांनीं भगवा पटका टाकून दिला, आणि बुणगियांत आवई घातली आणि लुटूं लागले. बुणग्यानें पळ काढिला. बुणगे पळतें हें पाहून विठ्ठल शिवदेव यांणींहि पळ काढिला. आधींच विश्वासराव यांचें वर्तमान ऐकून दहशत खादली होती. कोणी दम धरून बुणग्यांत राहीनासें झालें. [गिलचे चाकर यांणीं] लुटीची आवई घातली आणि धुमाळी मांडिली.

इकडे भाऊसाहेबांकडे युद्ध होतच होतें. भाऊसाहेब यांची स्त्री पार्वतीबाई तैथें अंबारींत होती. अंबारीस अंबारी तटली होती. युद्धाचे धुंदांत घाबरी होऊन अवघें लक्ष पुढेंच होतें. तों एकाएकींच मुर्दा अंबारींत पाहिला. आणि बाईनें माहातास पुसलें कीं "मुर्दा कोणाचा आहे?" त्याणें उत्तर केलें कीं, "विश्वासरावसाहेब ठार जाले!" खवासखान्यांत खिजमतगार होता, त्यास सांगून तोंड उघडून पाहिलें. तों रावसाहेब मृत्यु पावले हें देखिलें. पार्वतीबाईंनीं पाहून ऊर कपाळ बडविलें आणि बोलती जाली कीं, " ईश्वरा ! आम्हांस एवढें

निर्वाण कां दाखविलें ? रावसाहेबांसारखें रत्न हरपून गेलें ! ” म्हणोन बहुतच शोक करिती जाली. तों जवळ नाना फडणीस यांची मातुःश्री होती तिणें शांत केली कीं, “ बाई ! रडें ईश्वरें ओढूनच आणिलें आहे. एवढ्यावरच मुक्त झालां असा अर्थ नाही. अजूनहि सर्वत्र महा अनर्थापात आहे. यांत ईश्वर पार पाडील तर बरें, नाही तर रडें लागलेंच आहे. तों पावेतो दम खावा. ” म्हणून शांत केली.

इकडे हुजरातीनें व इब्राहिमखान गाडदी याणें कडनिकड करून एक वेळ दुराणीस मोडून त्याचे जाग्यापावेतो तुडवीत तुडवीत गेले. ते समयीं अबदुलअली दुराणी केवळ नामर्द, यमुनातीरानें दोन कोस पळाले. हें नजीबखान याणें ऐकून व पाहून दांतानें ओठ चावून हवदियांतून पायउतारा झाला. तैसाच दुंदेखान रोहिला व अहमदखान लंगडा असे पायउतारा झाले. आणि शिंदेहोळकर हे उजवे बाजूस आहेत ऐशी बातमी आणून त्यांस सोडून डावे बाजूस चालून घेतलें. आधीं तोंड समशेरबहादर याजवर बसविलें. ते समयीं समशेरबहादर याणें मारामारी बहुत केली. तों फौजेनें हातच सोडिले. आंगें पाहिजे तितकी केली. आंगावर जखमाहि बहुत चढल्या. परंतु फौज फुटून गेली. तैसेच अनुक्रमें दमाजी गायकवाड यांजवरी तोंड बसविलें. त्याणींहि क्षणभर मारामारी केली. परंतु तेहि बाजूस निघाले. तैसेच विठ्ठल शिवदेव व अंताजी माणकेश्वर व यशवंतराव पवार यांजवरी येऊन वर्षले. तेव्हां त्याणींहि करावयाची तितकी बहुतच केली. परंतु फौज जमून नाही. यास्तव सर्वांचेच उपाय राहिले. पवार यांचें मुंडमोचन करून इब्राहिमखान गाडदी याजवर तोंड लाविलें.

इकडे भाऊसाहेबांकडे लढाई होतच होती. होतां होतां मारामारी खणाखणी जाहाली. ये समयीं विश्वासरावसाहेब यांचें वर्तमान ऐकून जनकोजी शिंदे व तुकोजी शिंदे मारामारी करीत भाऊसाहेबांपाशीं आले. तों इब्राहिमखान गाडदी याजवरि (रोहिले) येऊन पडले. त्याणें जिवाचा निघडा करून तटून उभा राहिला. शिपायगिरी म्हणावी तैशी केली. कितेक गाडदी खेतास आले. परंतु कुमक कोणाची झाली नाही. मग एके क्षणांत पांच हजार गाडदी ठार झाले. होते कीं नव्हते असे केले. हुजरातीचे लोक जवळ होते ते पळूं लागले. गाडदी ठार झाल्यामुळें तोफखाना बंद झाला. जाती-निशीं शिकस्त त्याणें पुरती केली. जाऊन गिलच्याच्या लष्करांत मिसळला. आणि दहापांच नामांकित सरदार दुराणीचे मारून ठार केले. इतरांची गणतीच नाही. भोंवतालीं वेढा गिलचे यांचा पडला. इब्राहिमखान याचे आंगावरी जखमा भारी चढल्या. दुराणी पळून गेले होते ते माघारे आले. गाडदी यांचे मुर्द्यांचे ढीग पडले. इब्राहिमखान गाडदीहि रणांत घायाळ झाला. असें असतां लढतच होता. यत्न चालेना तेव्हां हत्यार राहिलें. मग दुराणी यांनीं धरून नेला.

हे वर्तमान भाऊसाहेबांस कळलें. चोहोंकडून प्रळय एकदांच झाला. मोठी धुंदी झाली. यशवंतराव पवारहि ठार झाले. कोणास कोणी पुसेनासें झालें. जाग्यावरच इब्राहिमखान गाडदी होता कीं नव्हता असें जाहलें. इकडे महारराव होळकर यांचे बाजूनें झुंज मातवर झालें. रेटत नाहीसें झालें तेव्हां तेहि बाजू सोडून निघाले. मग केवळ तोंड हुजरातीवर बसविलें. ते समयीं हुजरातीनें जितकी शर्थ करावी तितकी केली. जेथून मराठियांचें राज्य झालें ते दिवसा-

पासून झुंजे होत आली; परंतु याप्रमाणे मराठे कधी झुंजले नव्हते. भाऊसाहेब यांणीं नांवनिशीवार असामी हटकून घालविल्या. आणि आपणहि खांसा अगोदरच घोडियावर स्वार झाले होते. विश्वासराव ठार झाले त्यापेक्षां आतां नानासाहेबांस तोंड काय दाखवावे ? म्हणून शोकांतच होते. तो अवघा मार भाऊसाहेबांवर येऊन पडला. तर-वारींची खणाखणी झाली. डुकर खळीस येतो तैसा प्रकार झाला. भाऊसाहेब लोकांत गर्द झाल्यावर घोडीं मनुष्यांनीं खंदक भरला. माणसें दिशाभूल झालीं. कोणीकडे पळावयाचें हें सुचेनासें झालें. तो तिसरा प्रहर जाला.

उपरांतिक चार घटकांपर्यंत भाऊसाहेबांनीं हुजरातीनिशीं मारामार केली. परंतु डावे बाजूनें हातच सोडिले. आभाळ फाटलें. तेथें ठिगळ कोठवर लावावे ? मग भाऊसाहेब घोडियावरून पायउतारा झाले. भाऊसाहेब यांचे तोंडास ' हाणा, हाणा ' हेंच करीत असतां खरस आली. जातीनिशीं मोठा हिया करून बहुत झुंजले तें कोठवर लिहावे ? सरकारचे मुत्सद्दी मातवर तमाम एकीकडे कुल पळून गेले. ते समयीं सोनजी भापकर यांस भाऊसाहेब बोलिले कीं, " सोनजीबाबा, या समयीं निघावयाचें नव्हतें. तुमचा भरंवसा बहुत धरिला होता " तेव्हां बोलिले कीं " लोक पळतात त्यांस माघारे फिरवितों. साहेबांस टाकून आम्हीं कोठें जावे ? " असें बोलून लोक फिरवावयास म्हणून गेले ते तिकडेच गेले ! तेव्हां तुकोजी शिंदे म्हणूं लागले कीं, " महाराज, क्षत्रधर्माची शर्थ झाली. चोहोंकडून आभाळ फाटलें. याउपरि निघावे यांत उत्तम आहे". तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, " तुकोजी बाबा, आतां कोणीकडे जावे ? काय तोंड नाना-

साहेब यांस दाखवावें ? रावसाहेबांची गत काय झाली ती पाहावी. आणि इब्राहिमखान गाडदी यास इमान दिलें तें काय ?” असें ऐकून मागुती तुकोजी शिंदे यांणीं उत्तर केलें कीं “ भाऊसाहेब, तुम्ही वांचलां तरि अवध्यांचा सूड घ्याल. नाहीं तर तुमचे मागें अवध्याच गोष्टी आटोपल्या. ” असें ऐकून मागती भाऊसाहेब बोलिले कीं “ पुण्यांत नानासाहेबांस तोंड काय म्हणून दाखवावें ? निघावें अशी गोष्ट घडणार नाहीं. रणाचे ठायीं ईश्वरसत्तेकरून जें घडणार असेल तें घडेल. परंतु कदापि नामोहरम व्हावयाचें नाहीं. ” असें म्हणतांच तुकोजी शिंदे यांणीं घोडियावरून उडी टाकिली, आणि जातीनिशीं हत्यार केलें. तेथें मोठी मातबर मरदोमी करून मराठी धर्माची शर्थ करून खस्त केली. तेव्हां अकस्मात गोळी लागून ठार झाले. जरि-पटकियाचे निशाणावर आधींच दाटी झाली होती. तेव्हां हत्तीवरून उतरून घोडियावर घेतलें. निशाण गुंडाळून झाडून पळूं लागले. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं शाहाजणें वाजविण्यास आज्ञा दिली. फत्ते झाली, शाहाजणें वाजतात याजमुळें तरी लोक माघारे फिरतील, या अर्थीं शाहाजणें वाजतात असें करूं लागले. परंतु ज्यांनीं पळ काढिला त्यांपैकीं कोणीं माघारे फिरले नाहींत. भाऊसाहेब यांचे तोंडास खरस आली. ‘ हाणा, मारा ’ म्हणावयाचे राहिले. तोंडापुढें कोणी ओळख्या आला तरि तोंडानें मात्र हुंकार देऊन मानेचे संज्ञेनें दाखवूं लागले. अंगावरी ब्रह्मांड घेऊन कोसळलें. परंतु हिंमत हरली नाहीं. भाऊसाहेब यांजप्रमाणें पराक्रमी दुसरा होणें हे असाध्य गोष्ट. जाग्यावरी हजार बाराशें मात्र उभे राहिले. चोहोंकडे एकदांच आभाळ पांढरें झालें. जिकडील तिकडे पळून गेले. भाऊसाहेब यांजपाशीं जनकोजी शिंदे व रावसाहेब यांचे

मुर्घांचे हत्तीपार्शी शेंपन्नास लोक उभे होते तेवढे मात्र बाकी राहिले. सभोवती वेढा पुरा पडला. युद्ध बहुत केले. पूर्वी युद्धांत अतिरथी महारथी झुंजले त्याप्रमाणे भाऊसाहेबांनी विरथीपणे शर्थ केली. पुढे कांहीं इलाज चालेनासा झाला. दुराणी व नजीबखान रोहिला असे चाळीस हजार फौजेतून दहाबारा हजार फौजेनिशी भाऊसाहेब यांजवर येऊन वर्षेले. ते समयीं मारामार अशी झाली कीं न भूतो न भविष्यति. एकदांच भोवतालीं वेष्टून उभे राहिले. आंत रंवदळारंवदळ क्षणभर बहुतच केली. त्यांत भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे यांची गत कैशी झाली न कळे. उभयतां खांसे कोणीं दृष्टीनें पाहिले नाहींत. गयफ झाले किंवा अस्मानांत गेले कीं पृथ्वींत गेले हें ईश्वरी कौतुक ब्रह्मादिकांस न कळे. तेथे मानवियांस काय कळेल ?

प्रातःकाळच्या प्रहर दिवसानंतर झुंजास तोंड लागले होते तें तीन प्रहर 'हाणा, हाणा, मारा, मारा' असेंच जाहले. पृथ्वीनें बहुत अशुद्ध प्राशन केले. हिंदूंमध्ये मार्गे याप्रमाणे युद्ध होऊन कत्तल जाहली नाहीं, यापुढेहि होणार नाहीं. तथापि भगवंताची करणी, कुल पृथ्वीतील लोक नेऊन त्या स्थानीं मारावे हें कौतुक निर्माण झालें. उत्तम प्रकारें गांठ पडली तरि झुंज द्यावें, नाहीं तरि पळून जावें. हा मराठी धर्म पुरातन चालत आहे. तेणेंकरूनच पृथ्वीस पालाण घातले होते. तें सोडून अविध धर्माचा अवलंब केला. तेणेंकरूनच समस्त पृथ्वीचे, दक्षिण प्रांतींचे बहुत लोक व बायका अमूप गैब झाल्या. ईश्वरसत्ता प्रमाण. नानासाहेब व भाऊसाहेब ईश्वरी अंश; अवतार धरून कलियुगीं यांणीं चरित्र केले. झुंज होतां होतां रात्र झाली. झुंज बंद झालें. हत्यारें राहिलीं.

पानिपतचा कहर

[फटका]

सन सतराशें एकसष्ट अति नष्ट वर्ष या देशाला;
हर्ष मरे, उत्कर्ष उरे ना, सकळां आली प्रेतकळा.
फुटे बांगडी दीड लाख ती; राख जहाली तरुणांची;
आग पाखडी दैव अम्हांवर; मूर्ति अवतरे करुणाची;
घरोघरीं आकांत परोपरि; खरोखरीचा प्रलय दिसे;
भरोभरीं रक्ताच्या अश्रू अबला गालिति शोकरसें.
'दोन हरवलीं मोतिं, मोहरा गेल्या सत्तावीस तशा,
रुपये खुर्दा न ये मोजितां'—वचना वदती वृद्ध अशा.
घोर वृत्त हें दूतमुखानें कानीं पडलें नानाच्या;
'भाऊ भाऊ' करितां जाई भेटिस भाऊरायाच्या !
उघडा पडला देश त्यातें हें नव संकट कां यावें ?
दुःख एकटें कधिं न येत, परि दुःखामागुनि दुःख नवें.
धक्का बसला आर्ययशाला; तेथुनि जाई राज्य लया;
रघुनाथाचें धैर्य धरपलें; जोड उरेना हिमालया.
'नाथ ! चाललां सोडुनि, अबला पाहुं कुणाच्या मुखाकडे ?'
'बाळा ! कैसा जासी लोडुनि दुःखाचे मजवरति कडे ?'
जिकडे तिकडे हंबरडे यापरी परिसती जन फिरतां;
कोणिकडेही तरुण दिसेना; सेनासागर होय रिता.

उडे दरारा; पडे पसारा राज्याचा; बळ घेत रजा;
 उघडें पडलें मडें हत्तिचें कोल्हे त्यावरि करिति मजा !
 भलतेसलते पुढें सरकले; खरे बुडाले नीचकरीं;
 मालक पडतां नीट बैसले पाटावरती वारकरी.
 नडे आमुची करणी आम्हां; खडे चारिले यवनांनीं;
 तडे पडोनी यशपात्राला रडे सदोदित भूरमणी.
 गंजीफांचा डाव संपला, दिल्ली अखेरी यवनांतें.
 स्वातंत्र्यासह सर्वस्वातें दूर लोटिलें निजहातें.
 रूमशामला धूम ठोकितां पुणें हातिंचें घालविलें;
 दुग्धासाठीं जातां मार्गी पात्र ठेवुनी घरिं आले !
 करि माधव नव उपाय पुढतीं, परि ते पडती सर्व फर्शी;
 परिटघडी उघडिल्या एकदां वसेल कैशी पुन्हां तशी ?
 जसा नदाचा ओघ फिरावा पार्त्रीं पडतां गिरिशिखरें,
 पानपताच्या पर्वतपातें इतिहासाचा ओघ फिरे.
 इतिहासाचें पान येथचें काळें झालें दैवबळें;
 या देशावर अपमानाची स्वारी दुःखासहित वळे.
 सर्वस्वाचा नाश जयानें, वर्णुं तयातें अतां किती ?
 व्यास वर्णितां थकेल यातें, मग मी कोठें अल्पमती ?

निशाणाची प्रशंसा

(दोहा)

- तुज जरि करिती दोरीला बांधुनियां पटखंड,
तरि तुजमध्ये वसत असे बा सामर्थ्य उदंड. १
- कोण नेतसे समरास सांग बरें रणधीर
माराया कीं मरावया कृतनिश्चय ते वीर. २
- शूरशिरांवरि धीटपणें युद्धाच्या गर्दीत
कोण नाचतें फडकत रे स्फुरण त्यांस आणीत ? ३
- तारूं पसरुनि अवजारें भेदित सिंधू जाय,
तच्छिखरीं तत्साहस तूं मूर्त न दिससी काय ? ४
- उंच उंच देवायतनें, भव्य राजवाडे,
तुंग दुर्गही शिरीं तुला धरिताती कोडे ! ५
- भक्ति जिथें, दिव्यत्व जिथें, उत्सव जेथें फार,
तेथें तेथें दिसे तुझा प्रोत्साहक आकार. ६
- वीर्य जिथें, ऐश्वर्य जिथें, जेथें जयजयकार
उंचावर तेथें तेथें दिसे तुझा आकार ! ७
- म्हणूनि मानवचित्ताची उंचावर जी धांव,
तीचें चिह्नचि तूं; तुजला निशाण सार्थचि नांव. ८

तीन प्रश्न

प्रत्येक काम सुरू करण्याची योग्य वेळ कोणती; ज्यांचें ऐकणें योग्य व ज्यांना टाळणें योग्य असे लोक कोणते; आणि विशेषतः सर्वांत महत्त्वाचें काम कोणतें; हें जर आपल्याला नेहमीं कळेल तर आपल्याला कोणत्याहि कामांत अपयश यावयाचें नाहीं असा विचार एकदां एका राजाच्या मनांत आला.

आणि असा विचार मनांत आल्यावर त्यानें द्वाही फिरविली:—
“ प्रत्येक कामाची योग्य वेळ कोणती, सर्वांत जास्त महत्त्वाचे लोक कोणते, सर्वांत महत्त्वाचें काम कोणतें, हें शोधून कसें काढावयाचें हें जो मला समजावून देईल त्याला मोठें बक्षीस मिळेल. ”

आणि मग विद्वान् लोक त्या राजाच्या दरबारीं आले; पण त्यांपैकीं प्रत्येकाचें उत्तर निराळें असा प्रकार झाला.

पहिल्या प्रश्नावर कांहींचें मत असें पडलें कीं “ प्रत्येक कामाला योग्य वेळ ठरविण्यासाठीं कोणत्या दिवशीं, कोणत्या महिन्यांत व कोणत्या वर्षांत काय करावयाचें हें अगाऊ ठरवून त्याचें कोष्टक तयार करावें व त्यावरहुकूम वागावें; म्हणजेच योग्य वेळीं सर्व कामें पार पडतील.” पण दुसरे म्हणाले, “छे छे, प्रत्येक कामाची योग्य वेळ ठरविणें अशक्य आहे, परंतु आळसाच्या खेळांत न रमतां जें काय चाललें असेल त्याकडे लक्ष ठेवावें आणि मग जें जरूर तें करावें. ” यावरहि दुसरे कांहीं लोक म्हणाले, “ राजेसाहेबांनीं वाटेल तेवढें लक्ष ठेविलें तरी एकद्वया माणसाला प्रत्येक कामाची वेळ ठरवितां येणार नाहीं. तर विद्वान् लोकांचें एक मंडळ नेमावें

म्हणजे ते प्रत्येक कामाची योग्य वेळ ठरविण्याला मदत करतील. ”
 पण यावर इतरांनीं शंका काढिली, “ कांहीं कामें इतकीं महत्त्वाचीं
 असतात कीं तीं मंडळापुढें ठेवण्याइतकी फुरसत कोठें असते ?
 हातीं ध्यावयाचीं कीं नाहीं याचा तडकाफडकी निकाल करावयाचा
 असतो. पण हें ठरविण्यासाठीं काय पुढें होणार हें आपल्याला अगाऊ
 माहीत असलें पाहिजे. हें ज्योतिषीच सांगूं शकतील; आणि म्हणून
 प्रत्येक कामाची योग्य वेळ कोणती हें माहीत करून ध्यावयाचें
 असेल तर ज्योतिष्यांचा सल्ला ध्यावयास पाहिजे. ”

दुसऱ्या प्रश्नालाहि अशींच नानाप्रकारचीं उत्तरे मिळालीं. कांहींनीं
 उत्तर दिलें, ‘ सर्वांत महत्त्वाचे लोक म्हणजे मंत्री ’! कांहीं म्हणाले,
 ‘ वैद्य; ’ कांहीं म्हणाले ‘ शिपाई. ’

‘ सर्वांत जास्त महत्त्वाचें काम कोणतें ’ या तिसऱ्या प्रश्नाला
 कांहींनीं उत्तर दिलें, ‘ भौतिक शास्त्रांचें महत्त्व सर्वांत जास्त. ’ दुसरे
 म्हणाले, ‘ लढाईच्या कामांत कुशलता. ’ इतर कांहीं म्हणाले, ‘ देवपूजा. ’

अशीं निरनिराळीं उत्तरे आलीं व राजाला एकहि पसंत पडलें नाहीं,
 व म्हणून त्यानें बक्षीस कोणालाच दिलें नाहीं. तरी पण आपल्या प्रश्नांना
 बरोबर उत्तरे मिळावीं ही त्याची इच्छा कायम राहून त्यानें शहाणपणा-
 बदल प्रसिद्ध असलेल्या एका संन्याशाला याविषयीं विचारण्याचें ठरविलें.

* तो संन्यासी एका रानांत रहात होता. त्या रानाच्या बाहेर तो कधीं
 पडला नव्हता. साध्या गरीबगुरीव लोकांशिवाय इतरांना तो भेटत
 नसे. तेव्हां राजानें साधा पोषाख केला, संन्याशाच्या गुहेपासून कांहीं
 अंतरावर असतांनाच तो घोड्यावरून उतरला, व आपल्याबरोबरच्या
 शिपायांना तेथें उभे रहावयास सांगून तो एकटाच पुढें गेला.

राजा आला तेव्हां संन्यासी आपल्या झोंपडीपुढची जमीन खणीत होता. राजा आलेला पाहिला तेव्हां संन्याशानें त्याचें स्वागत केलें व आपलें खणण्याचें काम पुढें चालविलें. संन्यासी अतिशय अशक्त होता त्यामुळें कुदळ जमीनींत मारिली व थोडी माती बाजूला केली कीं त्याला दम लागत होता.

राजा त्याच्या जवळ जाऊन म्हणाला, “स्वामीमहाराज, मी आपणांकडे तीन प्रश्न विचारण्यासाठीं आलों आहे. ‘योग्य वेळीं योग्य काम करावयाचें’ हें मला कसें शिकतां येईल ? मला सर्वांत उपयोगी असे लोक कोणते कीं ज्यांना मी इतरापेक्षां जास्त जवळ करावें ? कोणतीं कामें सर्वांत महत्त्वाचीं कीं ज्यांकडे मी अगोदर लक्ष द्यावें ?”

संन्याशानें राजाचें बोलणें ऐकून घेतलें, पण उत्तर दिलें नाहीं; हाताला थोडीशी माती लाविली व पुनः खणावयास आरंभ केला.

राजा म्हणाला, “तुम्ही दमलां आहां. ती कुदळ माझ्याकडे द्या म्हणजे मी थोडा वेळ खणीन. ”

“वरें आहे, मी तुझा आभारी आहे ” असें म्हणून संन्याशानें राजाच्या हातांत कुदळ दिली व तो जमिनीवर बसला.

दोन खळगे खणावयाचे होते ते खणून झाल्यावर राजा थांबला व आपले प्रश्न त्यानें पुनः विचारिले. संन्याशानें यावेळींहि कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. उठून कुदळ घेण्यासाठीं त्यानें हात पुढें केला व म्हटलें “आतां थोडा वेळ विश्रांति घे, तोंपर्यंत मी खणतो. ”

पण राजानें त्याला कुदळ दिली नाहीं व खणावयाचें काम चालू ठेविलें. एक तास गेला, दुसरा गेला. सूर्य झाडांच्या आड दिसेनासा झाला. शेवटीं राजानें कुदळ जमीनींत रोवून ठेविली, व तो म्हणाला,

“ स्वामीमहाराज, मी आपल्या प्रश्नांचीं उत्तरें तुमच्याकडून घेण्यासाठीं आलों. तीं देतां येण्यासारखीं नसलीं तर मला तसें सांगा म्हणजे मी परत जाईन. ”

संन्यासी म्हणाला, “ हें पळत पळत कोण इकडे आलें ? चल, आपण पाहूं. ”

राजानें मागें वळून पाहिलें. एक दाढीवाला मनुष्य रानांतून पळत जात होता. त्यानें दोन्ही हातांनीं आपलें पोट दाबून धरिलें होतें व त्यांखाळून रक्त वहात होतें. राजाजवळ तो पोंचला तेव्हां त्याला घेरी येऊन तो जमिनीवर पडला व हलकेंच कण्ठूं लागला. राजा व संन्यासी या दोघांनीं मिळून त्याचे कपडे सैल केले. त्याच्या पोटावर मोठी जखम झाली होती. धुतां आली तितकी स्वच्छ ती जखम राजानें धुतली व स्वतःच्या जवळचा हातरुमाल व त्या संन्याशाजवळचा पंचा यांनीं ती बांधली. पण रक्त वहावयाचें थांबेना व पुनः पुनः गरम रक्तानें भरलेलीं फडकीं काढून ती जखम धुवून राजाला बांधावी लागली. शेवटीं रक्त वहावयाचें थांबलें तेव्हां तो सावध झाला व ‘ थोडें पाणी प्यावयास द्या ’ असें म्हणाला. राजानें पाणी आणून त्याला दिलें. या वेळीं सूर्यास्त होऊन हवेंत गारवा आला होता. तेव्हां राजानें संन्याशाच्या मदतीनें त्या जखमी मनुष्याला झोंपडींत नेऊन अंधरुणावर ठेविलें. अंधरुणावर ठेविल्याबरोबर त्यानें डोळे झांकले व तो स्वस्थ पडून राहिला; पण चालण्यानें व खणावें लागल्यानें राजा इतका दमला होता कीं उंबन्याजवळ जमीनीला पाठ टेंकल्याबरोबर त्याला गाढ झोंप लागली. सकाळीं तो उठला तेव्हां आपण कोठें आहों व आपल्याकडे इतक्या उत्सुकतेनें टक लावून

पहाणारा जवळच्या अंथरुणावर बसलेला दाढीवाला मनुष्य कोण हे आठविण्याला त्याला बराच वेळ लागला.

राजा उठून आपल्याकडे पहात आहे असे दाढीवाल्याला दिसले तेव्हां तो अत्यंत खोल आवाजाने म्हणाला, “मला क्षमा करा.”

राजा म्हणाला, “तू कोण हे मला माहित नाही, तुला क्षमा कशाबद्दल करावयाची ?”

“तुम्ही मला ओळखित नाही, पण मी तुम्हांला ओळखितो. माझ्या भावाला तुम्ही देहान्त शासन केले व त्याची मालमत्ता जप्त केली; म्हणून तुमच्यावर सूड घेण्याची ज्याने शपथ घेतली तोच मी तुमचा हाडवैरी. या संन्याशाला भेटण्यासाठी तुम्ही एकटे आलां हे मला समजले व तुम्ही परत जातांना वाटेवर तुमचा खून करावयाचा असा मी निश्चय केला. पण सूर्यास्त झाला तरी तुम्ही परतलां नाही. म्हणून तुम्हांला शोधण्यासाठी मी लपले होते तेथून बाहेर पडलो, तेव्हां तुमच्या शिपायांना मी दिसलो. त्यांनी मला ओळखिले व जखमी केले. मी त्यांच्या तडाक्यांतून निसटलो, पण तुम्ही माझी जखम धुवून बांधली नसती तर रक्तस्राव चालू राहून मी मेलो असतो. तुम्हांला ठार मारावयाच्या इच्छेने मी आलो; तुम्ही माझा जीव वांचविला. आतां मी जर यांतून जगलो वांचलो, व तुमची मर्जी असली तर मी इमाने इतबारें तुमची नोकरी करीन व माझ्या मुलांनाहि तसेच करावयास सांगेन. मला क्षमा करा.”

इतक्या सहजासहजीं आपल्या शत्रूंचे समाधान झाले व तो आपल्याशीं सख्य करावयास तयार झाला असे पाहून राजाला आनंद झाला. त्याने त्याला क्षमा केली, एवढेच नव्हे तर त्याला वचन दिले,

“ तुझी शुश्रूषा करण्यासाठीं मी आपले नोकर व राजवैद्य तुझ्याकडे पाठवितों व तुला तुझी मालमत्ता परत देतो. ”

त्या जखमी माणसाचा निरोप घेतल्यानंतर राजा दरवाजाबाहेर आला व संन्यासी कोठें आहे तें पाहूं लागला. जाण्यापूर्वी पुनः एकदां विचारून आपल्या प्रश्नांचीं उत्तरे मिळालीं तर पहावीं असा त्याचा विचार होता. तो संन्यासी बाहेर होता; जमीनीवर गुडघे टेंकून तो बसला होता व आदले दिवशीं खणून तयार केलेल्या वाफ्यांत बीं पेरीत होता.

राजा त्याच्याजवळ येऊन म्हणाला, “ स्वामीमहाराज, माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरे द्यावीं असें मी आपल्याला शेवटचें विनवितों. ”

संन्यासी गुडघे टेंकून बसला होता तसाच बसून राहिला, पण पुढें येऊन उभा राहिलेल्या राजाकडे त्यानें मान वर करून बघितलें व म्हटलें, “ तुझ्या प्रश्नांचीं उत्तरे मीं केव्हांच देऊन टाकिलीं आहेत ! ”

राजा म्हणाला, “ काय ? उत्तरे दिलीं ! केव्हां ? ”

संन्यासी म्हणाला, “ अजून तुझ्या लक्षांत आलें नाहीं का ? माझ्या अशक्तपणाची दया येऊन जर माझ्यासाठीं तूं वाफे तयार न करितां आल्यासारखा गेला असतास तर त्या मनुष्यानें तुझ्यावर हल्ला केला असता, व माझ्या झोंपडींत न राहिल्याबद्दल तुला पश्चात्ताप झाला असता. म्हणून तूं वाफे तयार करण्यासाठीं जमीन खणीत होतास ती सर्वांत महत्त्वाची वेळ होती; मी सर्वांत महत्त्वाचा मनुष्य होतो; व माझ्या उपयोगीं पडणें हें तुझे सर्वांत महत्त्वाचें कर्तव्य होतें. नंतर जेव्हां तो मनुष्य धांवत येथें आला तेव्हां तूं

त्याची शुश्रूषा करीत होतास ती सर्वांत महत्त्वाची वेळ होती; कारण जर त्याची जखम तूं ताबडतोब बांधली नसतीस तर तुझे व त्याचें वैर न संपतांच तो मेला असता. म्हणून तो सर्वांत महत्त्वाचा मनुष्य होता, व तूं त्याच्यासाठीं जी खटपट केलीस तें तुजें सर्वांत महत्त्वाचें कर्तव्य होतें. तेव्हां लक्षांत ठेव. सर्वांत महत्त्वाची वेळ एकच व ती म्हणजे **आतां !** ही सर्वांत महत्त्वाची वेळ कां तर एवढ्याच वेळेवर आपली थोडीफार सत्ता असते. आपल्याजवळ वेळेला असेल तो सर्वांत महत्त्वाचा मनुष्य, कारण त्याचा दुसऱ्या कोणार्शी संबंध येईल कां नाहीं हें कोणालाहि खात्रीनें सांगतां येणार नाहीं, आणि सर्वांत महत्त्वाचें कर्तव्य म्हणजे त्याच्या उपयोगीं पडणें, कारण मनुष्याला ईश्वर जो जन्माला घालतो तो एवढ्याचसाठीं ! ”

*

*

*

“ प्राप्तकाल हा विशाल भूधर
सुंदर लेणीं तयांत खोदा
निजनामें त्यावरती नोंदा. ”

—केशवसुत.

दंवाचे थेंव

—३३—

“ कोठुनि हे आले येथें ?
काल संध्याकाळीं नव्हते !—”
हिमकण पाहुनि ते वेली-
वरि पडले आज सकाळीं,
आईला बाळ्या वदला
कुतुकानें उत्सुकलेला—
“ दिसती हे गोजिरवाणे
मोत्यांचे जैसे दाणे !
आई ग ! तर वद मातें
कोठुनि हे आले येथें ?
सूर्याच्या या किरणांत
कसे पहा चकमकतात !
मौज मला भारी वाटे !
होते हे तर वद कोठें.”
चुंबुनियां त्या तनयातें
वर करुनी बोट वदे ते-
“ चंद्र आणि नक्षत्रें तीं
शोभलीं जेथ वा रातीं,

उजेडही जेथुनि येतो,
पाउसही जेथुनि पडतो,
तेथुनि हे आले येथें
तेथुनीच तूं आम्हांतें.”
“ राहतील येथें कां ते ?
मिळतिल कां खेळायातें ?
मज गंमत वाटे, आई,
घेउनि दे मजला कांहीं.”
“ नाहीं रे ते स्वकरांत
येणार गड्या नाहींत.
कौतुक कर बघुनी त्यातें
असति ते जोंवरि येथें;
सूर्य त्यांस अपुल्या किरणीं
नेईलचि लौकर गगनीं !”
“ जातिल ते लौकर गगनीं”
वदतां गहिंवरली जननी,
गत बालें तिजला स्मरलीं;
डोळ्यांत आंसवें आळीं !

“ देवा रे, ” मग ती स्फुंदे,
 “ एवढा तरी लाभूंदे ! ”
 म्हणुनि तिनें त्या बाळासी
 धरिलें दृढ निज हृदयाशीं !
 पाहुनि त्या देखाव्याला

कळवळा कवीला आळा;
 वेडावुनि तयाच नादें
 “ खरेंच ! ” तो पुसतो खेदें,
 “ होते हिमबिंदु सकाळीं,
 कोठें ते सायंकाळीं ? ”

राजहंस माझा निजला !

(पतिनिधनानंतर अल्पावधीतच बापडीवर एकुलत्या एक मुलाचें निधन पाहण्याचा प्रसंग आल्यावर असा भ्रम कां होणार नाही !)

[चाल: उद्धवा शांतवन कर जा]

* * * *

“ करुं नका गलबला अगदीं, लागली झोंप मम बाळा.
आधींच झोंप त्या नाहीं, खेळाचा एकच चाळा.
जागतांच वाऱ्यासरसा, खेळाचा घेईल आळा.

वाजवूं नका पाऊल,
लागेल तया चाहूल,
झोंपचा हलका फूल,

मग झोंपायाचा कुठला ? राजहंस माझा निजला !

* * * *

कां असलें भलतेंसलतें बोलतां अपंगळ त्याला ?
छबकड्यावरुनि माइश या ओंवाळुनि टाकिन सकलां.
घेतें मां पदराखालीं, पाहूंच नका लडिवाळा.

मी गरीब कितिही अपलें,
जरि कपाळ माझे फुटलें,
बोलणें तरी हें असलें,

खपणार नाहिं हो मजला, राजहंस माझा निजला !

* * * *

हे काळे कुरळे केश खेळतात डोक्यावरती.
ही दृष्टि पहा मम वदनीं नेद्रीं अशी ही असती.
हें तेज अशा रत्नांवे झालें कां आहे कमती ?

कानांत नाचती झूल,
तोंडावर हंसरें फूल,
जीवाची घालूनि झूल,

मी असाच झांकिन याला, राजहंस माझा निजला !

* * * *

जरि होउं नये तें झालें तरि सोडणार या नाहीं.
पाळणाहि रूततो ज्याला प्रेभें जरि निजवी आई—
तो देह खांचदगटांत—छेः ! नको नकोग बाई !

हृदयाची खणुनी खांच,
झांकिन मी बाळ असाच,
दुःखांचे फत्तर साच !

जा, जाउनि सांगा काळा, राजहंस माझा निजला. ”

* * * *

सांगुनी असें सकलांशीं, मृत बाळ उराशीं धरुनी,
तन्मुखीं स्वमुख ठेवोनी, चुंबिलें एकदां फिरुनी;
पाहिलें नीट निरखोनी, झणिं तीही गेली निजुनी !

मग पुन्हां कधीं ती उठली,
जाणीव कुणा ही कुठली ?
परि मति या प्रश्नें हटली—

‘ बोलेल कोण या बोला, राजहंस माझा निजला ! ’

वॉरन हेस्टिंग्सच्या कृत्यांची चौकशी

ठरल्याप्रमाणें १३ फेब्रुअरी १७८८ रोजी कोर्टाची पहिली बैठक झाली. डोळे दिपविणारे, हिरेमाणकें व जरीचे कपडे यांनीं झळकणारे, वय झालें तरी बालिश राहतात अशांना आकर्षक, असे दुसरे समारंभ पुष्कळ झाले असतील. पण सुसंस्कृत, विचारी, कल्पनाप्रिय मनाला या समारंभापेक्षां जास्त आल्हादक समारंभ कधींही झाला नसेल. जवळचे व दूरचे, गतकाळचे व वर्तमानकाळचे संबंध आल्यानें सर्व वर्गांचीं मनुष्ये एका स्थळीं व एका काळीं जमलीं होतीं. स्वतंत्रता व संस्कृति यांमुळें वृद्धिंगत होत जाणारे सर्व गुण व कला प्रदर्शनार्थच जणूं काय तेथें मांडिल्या होत्या. चौकशीचें काम सुरू असतां, इंग्लिश राज्यघटनेचा पाया घातला जात होता त्या अनेक शतकांपूर्वीच्या धामधुमीच्या काळाची मनाला कधीं आठवण येई, तर कधीं सप्त समुद्रांपलीकडे राहणाऱ्या काळ्यासांवळ्या लोकांचें चित्र मनापुढें उभें राही. काशीक्षेत्राच्या राजावर व अयोध्येच्या बेगमांवर जुलूम केल्याबद्दल, प्लँटजेनेट राजघराण्याच्या वेळेपासून परंपरेनें चालत आलेल्या नियमांप्रमाणें, एका इंग्रजाची पार्लमेंट चौकशी करणार होती.

अशा प्रसंगाला साजेशीच ती जागा होती. जेथें तीस राजांना प्रचंड जयघोषांत राज्याभिषेक झाला, जेथें बेकनला न्याय्य शिक्षा सांगण्यांत आली व सॉमर्स निर्दोषी म्हणून न्याय्य रीतीनें सुटला, जेथें पुण्यप्रकोपानें संतप्त अशा विरुद्ध बाजूच्या लोकांनाहि स्ट्रॅफर्डच्या

जोरदार वक्तृत्वाने क्षणमात्र चकित केले, जेथे चार्ल्स १. ने हाय-कोर्टापुढे इतके धीरोदात्त वर्तन केले की त्याचे अर्धे अपराध लोक विसरले, त्याच मोठ्या दिवाणखान्यांत ही चौकशी होणार होती. लष्करी किंवा दिवाणी थाटांत कमी म्हणून काहीं नव्हते. रस्त्यांवर दुतर्फा पायदळांतील शिपाई उभे होते. घोडेस्वार गर्दी मोडून रस्ते मोकळे ठेवात होते. जरीचे झगे व मऊ पांढऱ्या केंसांचे झुबके अंगावर चढवून सर्व उमराव ओळीने उभे राहिले होते. कायद्यांचे मुद्दे उद्भवतील त्यांसंबंधाने सल्ला देण्यासाठी दरवारी पोषाख घालून न्यायाधीश तेथे आले होते. त्या वेळेच्या उमरावसभेचे तीनचतुर्थांश म्हणजे सुमारे १७० उमराव आपल्या नेहेमीच्या जागेपासून चौकशीच्या जागेपर्यंत मोठ्या थाटाची मिरवणूक काढून गेले. फ्रान्स व स्पेन यांच्या सैन्यांना व आरमारांना दाद न देतां जिब्रॉल्टरचा बचाव केल्याबद्दल ज्याला नुकतेच उमराव काण्यांत आले होते तो लॉर्ड हीथफील्ड या मिरवणुकींत सर्वांच्या पुढे होता. नॉर्फोल्कचा ड्यूक, मोठमोठे धर्माध्यक्ष, आणि राजाचे मुलगे व भाऊ हे मिरवणुकीच्या मार्गे होते. उमदी आकृति व चालचलणूक यांनी गर्दीतहि सहज ओळखूं येणारा युवराज हा सर्वांत शेवटी होता. दिवाणखान्याच्या जुनाट बेरंगी भिंतीवर किरमिजी पडदे सोडिले होते. ज्यापुढे भयभीत होऊन वक्त्याने गांगरून तरी जावे किंवा आपल्या कर्तबगारीची कमाल तरी करावी असा श्रोतृसमाज गॅलरीमध्ये चिकार भरला होता. त्या ठिकाणी एका महान्, स्वातंत्र्यप्रिय, संस्कृत व वैभवशाली साम्राज्याच्या सर्व भागांतून आलेले अनेक दिलदार पुरुष व लावण्यवती स्त्रिया, बुद्धिमान् व विद्वान् लोक, प्रत्येक शास्त्राचे व प्रत्येक

कलेचे प्रतिनिधि जमले होते. त्या ठिकाणीं राणीच्या भोंवतीं ब्रंझिक राजघराण्यांतील सुवर्णकेशधारी तरुण राजकन्या बसल्या होत्या. त्या ठिकाणीं इतर देशांतून कधींहि दृष्टीस न पडणारा हा देवाचा कौतुकानें पाहण्यासाठीं परराष्ट्रांचे वर्काल आले होते. त्या ठिकाणीं रंगभूमीवरील थाटाला मागें पाडणारा थाट पाहून तारुण्याच्या ऐन भरांत अमलेली मिडन्स ही प्रख्यात नटां विस्मयस्तिमित झालीं होती. त्या ठिकाणीं मिसिलीमध्ये अमानुष अन्याचार करणाऱ्या व्हेगिमविरुद्ध सिसरो भाषण करीत होता किंवा सेनेटच्या स्वातंत्र्याचा पूर्ण नायनाट झाला नव्हता अशा वेळीं आफ्रिकेमध्ये जुलूम करणाऱ्या मेरिअस प्रिस्कसविरुद्ध टॉसिटस गर्जत होता त्या दिवसांचा विचार करीत रोमन साम्राज्याचा इतिहास लिहिणारा गिब्रन बसला होता. त्या ठिकाणीं त्या काळचा सर्वांत माठा चित्रकार व सर्वांत मोठा पंडित हे शंजारी शंजारी बसलेले दिसले. अनेक प्रख्यात लेखकांची व मुत्सद्द्यांची विचाराक्रांत कपाळें व थोर वत्सल गृहिणींचे हंसरं चेहेरे ज्याच्या कलमानें आपल्यासाठीं जतन करून ठेविले आहेत त्या रेनॉल्ड्सलाहि आपलें काम सांडून अशा प्रसंगाला हजर राहण्याचा मोह पडला होता. ज्यानें आपल्या मनाच्या खाणींतून अनेक मूल्यवान्, वजनदार, व तेजानें लखलखणाऱ्या चित्रा काढिल्या होत्या त्या पंडितश्रेष्ठ पारचीट्टि तेथें येण्याची मर्जी लागली होती. जिला गुप्तपणें लग्न करण्याचें युवराजानें वचन दिलें होतें ती विलासिनी स्त्रीहि त्या ठिकाणीं दिसत होती.

भालदारांची ललकारी झाली. हेस्टिंग्स आरोपीच्या पिंजऱ्याजवळ गेला, व गुडघे टेंकून उभा राहिला. त्या थोर समाजापुढें उभें राह-

ण्याची योग्यता आरंभीच्या ठिकाणी नव्हती असे कोणापहि म्हणतां येणार नाही. एका माठ्या लोकसंख्येच्या व विस्तृत देशावर त्याने अंमल गाजविला होता, कायदे व तऱ्हे केले होते, निरनिराळ्या प्रांतातून सैन्ये पाठविली होती, राज्यांची उलथापालथ करून दाखविली होती आणि या उच्च पदावर असतांना त्याने असे वतन ठेविले होते कीं सर्वांना त्याचा दररा वाटावा, पुष्कळांनी त्याच्यावर प्रेम व रावे, व जे त्याचे हाडवरी असतील त्यांनाहि हा पुण्यशील नसला तरी मोठा पुण्य आहे असे कबूल करणे भाग पडावे. तो नीच पुरुषासारखा नव्हे, तर थोर पुरुषासारखा दिसत होता. सडपातळ बांधा, कोर्टाचा मान रक्षावा, पण आपला धीरोदात्तपणाहि दिसावा अशा तऱ्हेची प्रौढ चालचलणूक, भव्य बुद्धिमत्तादर्शक कपाळ, दुर्मुंबलेपणा नव्हे तर विचारीपणा दाखविणाऱ्या भुवया, अदृळ निश्चय दाखविणारे ओंठ, फिकट व चिंताक्रांत पण गंभीर मुद्रा (तिच्यावर जणू काय ' सुखदुःखे समे कृत्वा ' असे ब्रीःवाक्य लिहिलेले स्पष्ट दिसत होते !); असा तो मांठा गव्हर्नर-जनरल न्यायाधीशांच्या पुढे उभा राहिला.

त्याचे वकील त्याच्याबरोबर होते. हे सर्व पुढे आपल्या विद्वत्तेच्या व कर्तव्यगारीच्या जोरावर न्यायखात्यांत मोठ्या उच्च पदाला चढले.

पण आरोगी व त्याचे वकील यांच्यापेक्षां फिर्यादी जे होते त्यांच्या कडे सर्वांचे लक्ष लागले होते. झगझगीत तांबडे पडदे तिकडे तिकडे सोडिलेल्या त्या दिवणखान्यांत हिरवीं कोचे व मेजे लोकसभेच्या सभासदांसाठी एका भागांत मांडून ठेविली होती. बर्क पुढे व त्याच्यामागे इतर अशा तऱ्हेने दरबारी पोषाख घालून ते फिर्यादी तेंथे आले.

रिकाम्या गप्पा हाच ज्यांचा उद्योग अशा मंडळींनी 'अरे ! आज गवाळ्या फॉक्सने कमरेला तलवार लटकविली ती या प्रख्यात न्यायाधीशांचा मान राखण्यासाठी की काय ?' अशी टीका केली. पिटने फिर्यादी होण्याचें नाकारिलें होतें; आणि म्हणून त्याच्या, छाप पाडणाऱ्या, शब्दप्रवाह अखंड वाहणाऱ्या, गोड खणखणीत आवाजाच्या वक्तृत्वाची जोड फिर्यादीपक्षाला मिळाली नव्हती. म्हातारपणामुळें व दृष्टि नाशाबूद झाल्यामुळें लॉर्ड नॉर्थच्या हातून फिर्यादीतर्फे काम होणें शक्य नव्हतें; आणि म्हणून त्याचा समंजसपणा, त्याची वागण्याची खुबी, त्याची दरबारी चालचलणूक यांचा फायदा फिर्यादीपक्षांतील त्याच्या मित्रांना घेतां आला नाहीं. पण लोकसभेचे हे दोन विख्यात सभासद जरी नव्हते तरी फिर्यादीपक्षांत असे मोठमोठे वक्ते एका वेळीं व एका ठिकाणीं जमले होते कीं याला तोड पाहण्यास आपल्याला प्राचीन अथेन्सकडेच जावयास पाहिजे. त्या ठिकाणीं इंग्लंडचा डेमास्थिनीस फॉक्स व इंग्लंडचा हायपेराइडीस शेरीडॅन हे दिसत होते. त्या ठिकाणीं, आपल्या श्रोत्यांना काय रुचेल व काय पटेल हें न समजणारा किंवा याकडे दुर्लक्ष करणारा, परंतु ग्राहकशक्तीचा सर्वगामीपणा व कल्पनाशक्तीचें वैभव या बाबतींत प्राचीन व अर्वाचीन वक्त्यांत पहिला असा बर्क दिसत होता. त्या ठिकाणीं, मर्दानी व्यायामानें शरीर कमाविलेला, तरतरीत व पाणीदार चेहेरा असलेला डुषार, दिलदार, थोर मनाचा विंड्‌हॅम अत्यंत आदरभावानें बर्ककडे डोळे लावून बसलेला दिसत होता. अशा बड्या मंडळींमध्येहि वयानें सर्वांत लहान अशा फिर्यादीकडे लोकांचें लक्ष गेल्याशिवाय राहिलें नाहीं. पुढील आयुष्यांत प्रसिद्धि पावलेले लोक ज्या वयांत कॉलेजांत ब्रक्षिसें

व शिष्यवृत्त्या मिळविण्यासाठी चढाओढ करीत असतात त्या वयांत लॉर्ड ग्रेने पार्लमेंट सभेत महनीय पद मिळविले होते. त्याचे उज्वल गुण व त्याचे निष्कलंक वर्तन यांचे तेज वाढविण्याला संपत्तीची व नात्यांची पूर्ण अनुकूलता होती. त्याला या वेळी फक्त तेविसावे वर्ष असूनहि इंग्लिश लोकसभेतील कसलेल्या मुत्सद्यांच्या बरोबरीने फिर्यादी-कमिशनमध्ये जागा मिळाली होती. त्याच्याशिवाय करून त्या न्यायमहालांत हजर असलेले सर्व—आरोपी, वकील, फिर्यादी,—इहलोक सोडून गेले आहेत.* तारुण्याच्या ऐन उमेदीत असलेल्या मंडळींना होऊन गेलेल्या पिढीच्या मोठेपणाची कल्पना आणून देण्यास तोच काय तो एकटा शिल्पक आहे. गेल्या दहा वर्षांमध्ये उदात्त विचारांनी परिप्लुत व आवेशाने युक्त अशीं ग्रेची, सूर्याचीं किरणे उमरावसभेच्या दिवाणखान्यांत पडेपर्यंत चाळलेलीं, भाषणे ज्यांनी ऐकिलीं असतील त्यांना गत पिढींतील वक्त्यांच्या असामान्य शक्तीची थोडीफार कल्पना करितां येण्यासारखी आहे; कारण ग्रे हासुद्धां कांहीं त्यांच्यामध्ये अग्रेसर नव्हता.

प्रथम आरोप व हेस्टिंग्सचीं त्यावर उत्तरे हीं वाचून दाखविलीं. या समारंभाला पूर्ण दोन दिवस लागले. हा समारंभ झाला त्याहूनहि कंटाळवाणा झाला असता; परंतु कोर्टाचा कारकून कूपर याचा रुग््यासारखा खणखणीत आवाज व ठेकेदार उच्चार यांमुळे लोक तितके कंटाळले नाहीत. तिसऱ्या दिवशीं भाषणासाठीं बर्क उभा राहिला. सर्व आरोपांचे साधारण स्वरूप कळावे म्हणून त्यानें जें प्रास्ताविक भाषण केले तें संपण्यापूर्वीं कोर्टाच्या चार बैठकी झाल्या. हिंदी लोकांच्या स्वभावाचे व समाजपद्धतीचे वर्णन करितांना,

* वॉरन हेस्टिंग्सवरचा निबंध मेकॉलेने १८४१ त लिहिला आहे.

इंग्लंडला हिंदुस्थानचे सार्वभौमत्व कोणत्या परिस्थितीत मिळाले ते समजावून देतांना, कंपनीची व इलाख्यांची घटना विवरून सांगतांना त्याने असे कांहीं विचारांचे वैभव व भाषेची संपत्ति प्रकटविली की ती अपेक्षेबाहेरची करामत पाहून सर्व श्रोते विस्मयाने स्तिमित झाले. त्याला स्वतःला पौर्वात्य समाजाची जितकी स्पष्ट कल्पना होती तितकी स्पष्ट कल्पना श्रोत्यांना आणून देण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर नीतीचे नियम व राज्याचे कायदे राजरोसपणे वाढ्यावर बसवून हेस्टिंग्सने कारभार कसा हांकिला या मुद्याकडे तो वळला. या संबंधीचे त्याचे भाषण इतके आवंशाने पूर्ण व करुणरमाने ओथंबवले होते की कठोर व विरुद्ध बाजूकडे कळ असलेल्या चॅन्सलरने सुद्धा त्याची प्रशंसा केली; एवढेच काय पण आरोपीचे वज्रासारखे कठिण हृदयहि क्षणमात्र विद्ध झाले. गॅलगीत बसलेल्या स्त्रियांच्या हृदयांत विलक्षण खळबळ उडून गेली. असे असामान्य वक्तृत्व त्यांनी पूर्वी कधी न ऐकिलेले; त्या समारंभाचा गंभीरपणाचा धाट पाहून त्यांच्या चित्तवृत्ति बाबरलेल्या; कदाचित् आपली रसिकता व सहृदयता व्यक्त करण्याची त्यांना इच्छा झालेली. मग काय ! हातरुमाल डोळ्यांजवळ गेले, मूर्च्छा न यावी म्हणून हुंगतात त्या बाटल्या भोंवतालीं फिरू लागल्या, हुंदके व किंकाळ्या ऐकू येऊ लागल्या, व शेरिडॅनची बायको तर मूर्च्छा येऊन पडल्यामुळे तिला बाहेर न्यावे लागले. शेवटीं वक्त्याने आपले भाषण संपविले. तो भव्य कमानांचा दिवाणखाना दणदणून जावा इतका आवाज चढवून बर्क म्हणाला, “ म्हणून लोकसभेने असा ठराव केला आहे की, लहान-मोठ्या अपराधांबद्दल वॉरन हेस्टिंग्स विरुद्ध मी फिर्यादीचे काम चाल-

वावें. त्याच्यावर टाकिलेल्या जिच्या विश्वासाचा त्याने घात केला त्या लोकसभेच्या वतीने मी त्याच्यावर ही फिर्याद करित आहे. ज्याचे शुभ्र यश त्याने मळविले त्या इंग्लिश राष्ट्राच्या वतीने मी त्याच्यावर ही फिर्याद करित आहे. ज्याचे हक्क त्याने पायाखाली तुडविले व ज्यांच्या देशावर श्मशानाची कळा त्याने आणिली त्या हिंदी लोकांच्या वतीने मी त्याच्यावर ही फिर्याद करित आहे. शेवटी मनुष्यस्वभावाच्या, स्त्रीपुरुषांच्या, सर्व वर्गांच्या व सर्व दर्जांच्या लोकांच्या वतीने सर्वांचा शत्रु असलेल्या व सर्वांवर जुद्धम करणाऱ्या या वॉरन हेस्टिंग्सवर मी ही फिर्याद करित आहे. ”

या भाषणामुळे उसळलेल्या अनेक प्रकारच्या भावनांची खळबळ थंड झाल्यानंतर फिर्यादीचे काम कोणत्या पद्धतीने चालवावयाचे यासंबंधी भाषण करण्याकरिता फॉक्स उभा राहिला. एका आरोपाची चौकशी पुरी करावी व नंतर दुसरा आरोप पुढे आणावा अशी फिर्यादीमंडळाची इच्छा होती सर्व आरोप एकदम मांडावे व सर्व पुरावा पुढे आल्यानंतर आरोपीला आपल्या बाजूचे समर्थन करू द्यावे अशी हेस्टिंग्सची व त्याच्या वकिलांची इच्छा होती. या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी उमराव एकांतांत गेले. चॅन्सलरने हेस्टिंग्सची बाजू घेतली. लोबरो सरकारविरोधी पक्षांत असल्यामुळे त्याने फिर्यादी मंडळाची बाजू घेतली. या प्रश्नावर जीं मते पडलीं त्यांवरून कोर्टाचा कळ कोणीकडे होता ते कळून आले. तीनचतुर्थांश इतक्या बहुमताने या मुद्यावर हेस्टिंग्सच्या बाजूने निकाल मिळाला.

पुनः कोर्टाची बैठक सुरू झाली तेव्हां प्रेला मदतीस घेऊन फॉक्सने चेतसिंगाच्या संबंधीचा आरोप पुढे आणिला. कागदपत्र

वाचण्यांत व साक्षीदारांच्या जबाब्या घेण्यांत बरेच दिवस गेले. पुढचा आरोप अशोध्येच्या बेगमांसंबंधी होता. हें काम शेरिडॅनवर सोंपविण्यांत आलें होतें. त्याचें भाषण ऐकण्यासंबंधी लोकांना अत्यंत उत्कंठा लागून राहिली होती. त्याचें चटकदार व अलंकारांनीं सजविल्लें भाषण दोन दिवस चाल्लें होतें, तरी पण हा सर्व वेळ दिवाणखाना अगदीं चिकार भरलेला होता. तिकितांचा दर पन्नास गिनीपर्यंत चढला. भाषणाच्या शेवटीं शेरिडॅननें असा खुबीदार अभिनय केला कीं शेरिडॅनचा बाप जो प्रख्यात नट त्यालाहि आपल्या मुलाच्या अभिनयकौशल्याचा हेवा वाटावा. या नीच कृत्यांसंबंधानें आपल्या अंगीं एक शब्दहि आतां बोलण्याची ताकद राहिली नाहीं, असें दाखवून अगदीं दमून गेल्याप्रमाणें बर्कच्या हातांवर तो पडला. गुणग्राही बर्कनें आनंदानें त्याची पाठ थोपटिली.

कोर्टाची पहिली बैठक झाली तेव्हां लोकांना बरीच उत्सुकता होती, व शेरिडॅनचें बेगमांसंबंधीं भाषण झालें तेव्हां ती कळसास पोचली. त्या वेळेपासून तिला ओहोटी लागली. समारंभांतील नावांच्याची मौज निघून गेली. जें काम मागें राहिलें होतें तें विशेष आकर्षक असें नव्हतें. तपासण्या आणि फेरतपासण्या उरल्या होत्या. हिशेबाचे आंकडे उरले होते. लाख व कोटी, जमीनदार व अंमलदार, सनदा व परवाने, जहागिरी व नजराणे इत्यादि इंग्लिश माणसांना दुर्बोध अशा शब्दांनीं भरलेल्या कागदपत्रांचें वाचन उरलें होतें. फिर्यादीमंडळ व आरोपीचे वकील यांच्यामधील, विशेषतः बर्क व लॉ यांमधील शिवीगाळ व्हावयाची उरली होती. चौकशीचा दिवाणखाना व नेहेमींचें सभागृह या दोन ठिकाणांमध्ये उमरावांच्या

असंख्य येरझारा व्हावयाच्या उरल्या होत्या; कारण जेव्हां जेव्हां काय-द्याचा वादग्रस्त मुद्दा निघे तेव्हां तेव्हां त्याचा खल करण्यासाठीं उमराव एकांतांत जात; आणि याचा परिणाम असा झाला कीं एका कोटिबाज उमरावानें म्हटल्याप्रमाणें, ' न्यायाधीश चालत व चौकशी जागच्या जागीं उभी राही. '

१७८८ त सुरू झालेली ही चौकशी सात वर्षेपर्यंत रेंगाळली. त्या वर्षी नावीन्याची मौज होती व दुसरें विशेष महत्त्वाचें काम नव्हतें तरी उमरावसभेनें वर्षांत फक्त पसतीस दिवस चौकशीचें काम केलें. १७८९ त ही संख्या सतरा दिवसांवर आली. खालील कोटांत पुराव्याचे जे नियम असतात त्यांवरहुकूमच ही चौकशी चालावयाची असें उमरावांनीं ठरविल्या क्षणापासून निकाल काय होणार हें कळून चुकलें. महत्त्वाच्या खासगी व्यवहारांत कोणत्याहि समंजस मनुष्याचें वर्तन ठरविण्यास पुरेशी होणारी माहिती या नियमांमुळे पुढें येऊं शकत नाही, हें सर्वश्रुत आहे. न्यायाधीश, पंच व प्रेक्षक या सर्वांची गुन्हेगारांच्या अपराधित्वाबद्दल खात्री असूनहि या नियमांमुळें किती तरी गुन्हेगार निर्दोषी म्हणून सुटतात; पण हे नियम जेव्हां कांटेतोल रीतीनें अनेक वर्षांपूर्वीं हजारों मैल अंतरावर केलेल्या गुन्द्यांना लावावयाचें ठरलें तेव्हां हेस्टिंग्स दोषी ठरण्याची शक्यताच नाहीशी झाली. निर्दोषी म्हणून सुटका होण्यासाठीं अशी कायदेशीर पळवाट काढिल्याबद्दल हेस्टिंग्सला व त्याच्या वकिलांना दोष देतां येत नाही हें खरें; परंतु अशा निर्दोषित्वाची इतिहासाच्या न्यायासनापुढें काडीचीहि किंमत नाही.

हेस्टिंग्सच्या मित्रांनीं चौकशी बंद व्हावी म्हणून हरतन्हेचे प्रयत्न

केले. १७८९ त नंदकुमाराचा वय आणि हेस्टिंग्स व इंपी यांच्यामधील संबंध यांविषयी बर्कने जी बेकाम भाषा वापरली होती ती बदल निंदाव्यंजक ठराव लोकसभेत मांडून त्यांनी मंजूर करून घेतला. या मंडळींची अशी कल्पना होती की, यामुळे विटून जाऊन फिर्यादीमंडळ आपल्या कामाचा राजीनामा देईल. बर्कला ती गोष्ट फार लागली, पण न्यायाचा व अनाथांचा पक्ष म्हणून जो त्याने घेतला होता त्या-विषयीचा त्याचा उत्साह हा वैयक्तिक दुःखापेक्षां प्रबळ ठरला. लोकसभेच्या नापसंतीस तो शांतपणे सादर झाला व म्हणाला, “व्यक्तिशः माझा कितीहि अपमान झाला तरी जे पवित्र कार्य मी अंगावर घेतले आहे त्यापासून मी कधीहि डळणार नाही.”

पुढील वर्षी पार्लमेंट बरखास्त झाली तेव्हां हेस्टिंग्सच्या मित्रांना अशी आशा वाटली की नवी लोकसभा कांहीं चौकशीचे काम पुढे चालविण्यास तयार होणार नाही. पार्लमेंट बरखास्त झाल्याने चौकशीचाहि निकाल लागला असे प्रतिपादन करण्यास त्यांनी आरंभ केला. या मुद्द्यावर त्यांचा पराभव झाला तेव्हां चौकशीचे काम बंद करावे असा प्रत्यक्ष ठराव त्यांनी पुढे मांडिला, तो नामंजूर झाला. तथापि चौकशी लौकर आटोपावी म्हणून पुष्कळसे आरोप परत घ्यावे असे ठरले. अशी कांहीं तरी तोड काढिली नसतो तर आरोपी मेल्यानंतरहि ही चौकशी चालू राहिली असती !

शेवटी १७९५ त म्हणजे लोकसभेच्या भालदाराने उमरावसभेच्या न्यायासनापुढे हेस्टिंग्सला आरोपी म्हणून आणिले त्याला जवळजवळ आठ वर्षे झाली तेव्हां निकाल देण्यांत आला. या शेवटच्या दिवशी मध्यंतरी लय पावलेले कुतूहल पुनः उद्भवले. निकालविषयी धाकधूक

कोणासच वाटत नव्हती; कारण आरोपीच्या बाजूला फार मोठे बहुमत आहे हें सर्वांना पक्कें माहित झालेलें होतें; तरी पण तो देखावा पाहण्याची हौस पुष्कळांस होती, व पहिल्या दिवसा इतकाच दिवाणखाना चिकार भरला; पण जे पहिल्या दिवशीं हजर असून या दिवशींदि काम करण्यास हजर होते असे फार थोडे लोक होते व हेहि पार स्थित्यंतर पावले होते.

हेस्टिंग्सने स्वतः म्हटल्याप्रमाणें चौकशीची सुनावणी एका पिढी-पुढें झाली व निकाल दुसऱ्या पिढीनें दिला. न्यायासनांकडे, उमरावांच्या तांबड्या कोचांकडे किंवा लोकसभेंतील सभासदांच्या हिरव्या आसनांकडे कोठेहि नजर टाकिली तरी प्रेक्षकाला सर्व मानवी गोष्टीची क्षणभंगुरता, सत्ता, कीर्ति व जीवित यांची क्षणभंगुरता व त्याहीपेक्षां शोचनीय अशी मैत्रीची क्षणभंगुरता आठवल्याशिवाय राहूं नये अशी स्थिति होती. चौकशीच्या आरंभीं जो पिढ्याच्या प्रधानमंडळाचा भयंकर वैरी होता तो लॉर्ड लोबरो आतां पिढ्याच्या प्रधानमंडळांत लॉर्ड चॅन्सलरच्या पदावर आरूढ झाला होता; तर जो थर्ले पहिल्या बैठकीच्या वेळीं लॉर्ड चॅन्सलर होता तो जुन्या दोस्तांतून फुटून निघाल्यामुळें तरुण उमरावांच्या जवळ रागानें वांकडें तोंड करून बसला होता. पहिल्या दिवशींच्या मिरवणुकींत जे सुमारे एकशेंसाठ उमराव चालत गेले त्यांपैकीं साठ आज थडग्यांत निरंतरची विश्रांति घेत होते. त्याहीपेक्षां फिर्यादी मंडळाची जास्त करुणास्पद स्थिति झाली होती. सार्वजनिक व खासगी हितसंबंधांनीं गुंफिलेली आणि सर्व गुणांच्या व विद्यांच्या तेजामुळें लकाकणारी ती रमणीय मैत्री आज कोठें होती ? मरणाहून दुःसह अशा आपत्तींनीं तिचा धुव्वा उडाला होता.

फिर्यादीमंडळांतील ते थोर सभासद जिवंत होते, व त्यांच्या मानसिक शक्तिहि सर्व शाबूद होत्या; पण त्यांच्या मैत्रीचा शेवट झाला होता. अश्रु टाळून व एकमेकांची निर्भत्सना करून त्या मैत्रीचे धागे सर्वांसमक्ष त्यांनी तडातड तोडून टाकिले होते. एके काळीं परस्परांस प्राणाहून प्रिय असलेले ते लोक फिर्यादीचें काम चालविण्यासाठीं एकत्र आले तर ते सार्वजनिक कामामुळें एकत्र येणें भाग पडलेल्या अनोळखी माणसांप्रमाणें एकत्र येत, व एकमेकांशीं अपरिचय व तुटकपणा दाखविणाऱ्या सभ्यपणानें वागत. बर्कच्या भोंवऱ्यांत विंड्‌हॅम सांपडला होता; शेरिडॅन व ग्रे हे फॉक्सचे अनुयायी झाले होते.

फक्त एकोणतीस उमरावांनीं मत दिलें. यांपैकीं फक्त सहांनीं हेस्टिंग्सला चेतसिंग व बेगमांसंबंधींच्या आरोपांवर दोषी ठरविलें. इतर आरोपांवर तर हेस्टिंग्सला याहूनहि मोठें बहुमत अनुकूल होतें. कांहींवर तो एकमतानें निर्दोषी ठरला. मग त्याला न्यायासनापुढें बोलाविलें व ' उमरावसभेनें तुम्हांस निर्दोषी ठरविलें आहे ' असें सांगून रीतसर सोडून दिलें.

आदर्शभूत राजा

(रघुवंशः सर्ग १, श्लोक १२-३०)

[अनुष्टुम्]

त्या मनूच्या कुळा शुद्ध विशुद्धतर लाभला दिलीप राजेंदु, जसा इंदु तो क्षीरसागरा.	१
भव्यवक्ष, वृषस्कंध, शालोन्नत, महाभुज, क्षात्रधर्म वरी देहा योग्य कार्या जणों निज.	२
मार्गें सर्वा बळें टाकी, तेजें सर्वा पराभवी; पृथ्वीव्यापी जसा मेरु उच्चत्वे सर्व लाजवी.	३
देहास साजती बुद्धि, ज्ञान बुद्धिस साजतें, ज्ञानास साजतें कर्म, कर्मास फळ साजतें.	४
कान्तभीम गुणीं झाला अभिगम्य, अधृष्य तो; रत्नें जलचरें यांहीं जैसा सागर वाटतो.	५
मार्गापासोनि न ढळे मनूपासोनि आंखिल्या— तिळमात्र प्रजा त्याची; वानावें राज्यकौशला.	६
कल्याणार्थ प्रजेच्याच तो तीपासुनि घे करः सहस्रपट द्यायातें शोषितो जल भास्कर.	७
शोभेस्तव असे सेना, साधाया अर्थ दोन हीं— शास्त्रीं अकुंठिता बुद्धि, केलें सज्ज धनुष्यही.	८

- गुप्त मंत्र, निर्विकार मुद्रा लपवि हृद्गताः
फलावरोनि जाणावे त्याचे उद्योग सर्वथा. ९
- अभीत देह सांभाळी, अरोगी धर्म सेवितो,
अलोभ द्रव्य तो घेई, भोगी सुख असक्त तो. १०
- ज्ञान, मौन; क्षमा, शक्ति; दान, स्तुतिनिवृत्ति ती;—
साहचर्ये विरोधी हे गुण सोदर भासती. ११
- तनूसुखी उदासीना, विद्यापारंगतास त्या
वृद्धाचें ज्ञान धर्मिष्ठा प्राप्त होय, न जीर्णता. १२
- करी शिक्षण लोकांचें, जो कीं, रक्षण, पोषण
तो पिता; आइवापें तीं जन्मा केवळ कारण. १३
- यज्ञार्थ भूमि तो दोही, नभ धान्यार्थ स्वर्पति;
संपद्विनिमयानें ते लोक दोनहि पोषिती. १४
- स्पर्धाया कीर्तिशीं त्याच्या कोणी शक्त न जाहळा;
परस्वा पारखी चोरी; शब्द केवळ राहिला. १५
- भळा आदरि शत्रूही औषधा आर्त कीं जसा;
दुष्टा त्यागी प्रियाळाही सर्पदष्टांगुली तसा. १६
- विधात्यानें महाभूतीं तयातें सत्य निर्मिलें:
सर्वही गुण त्याचे कीं परार्थीं मात्र लागले. १७
- तट जिला अब्धितोर, समुद्र परिखा जिला
शासी ती भूमि तो एका नगरीसम एकला. १८

फुकट दवडिलेला तास

यंत्रां कालनिदर्शनीं खणखणा ठोके पडूं लागले,
तो माझ्याजवळनि कोणि उठलें ऐसें मला वाटलें;
मी तें कोण म्हणून जों निरखण्या वेगें उभा राहतों,
दारांतूनि पदें सरोष निघुनी जातां तथीं ऐकतों. १

न्याहाळनि विलोकितां मजपुढें आकार आभासला,
पाठीला फिरवूनि तो मजकडे होता झणीं चालला.
मी, पाठीवर त्याचिया 'फुकट जो घालीवला तास तो !'
ज्वाळांहीं लिहिलें, असें निरखितां तो गुप्तता पावतो ! २

'धिङ् माम्' बोलत अश्रु टाळित, पदें मागें जरा गाळित
पश्चात्ताप अधोमुखें मजमध्ये तो जाय संचारत;
तो कोणीं मधुर स्वरें मज हळू संबोधिलें ऐकतां,
किंचित् नेत्र धरूनियां उचलुनी मी जाहलों पाहताः ३

आशा आणि तिची बहीण कविता या घेउनी पातला
तो मी 'तास नवा' बघूनि जवळीं मोदें नमस्कारिला;
'आतां व्यर्थ रडूनि काय फळ रे ?' आशा असें बोलली,
'बा कांहींतरि गा नवीन !' कविता आज्ञापिती जाहली ! ४

उत्तेजनाचे दोन शब्द

[दोहा]

जोर मनगटांतला पुरा
घाल घाल खर्ची;
हाण टोमणा, चळ न जरा
अचुक मार बर्ची.

१

दे टोले जोंवरी असे
तप्त लाल लोखंड;
थेडल आकारास कसें
झाल्यावर तें थंड ?

२

उंच घाट हा चढूनियां
जाणें अवघड फार;
परि धीर मनीं धरूनियां
न हो कधीं बेजार.

३

यत्न निश्चयें करुनि तूं
पाउल चढतें ठेव;
मग शिखराला पांचुनि तूं
दिसशिल जगासि देव!

४

ढळं कधींही देउं नको
 हृदयाचा निर्धार;
 मग भय तुजला मुळीं नको
 सिद्धि खास येणार.

५

झटणें हें या जगण्याचें
 तच्च मनीं तूं जाण;
 म्हणून उद्यम सोडुं नको
 जोंवरि देहीं प्राण.

६

ग्लॅडस्टनचें वक्तृत्व

वाण्येका समलं करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते—

[भर्तृहरि]

ग्लॅडस्टनच्या प्रसिद्ध झालेल्या भाषणांवरून जो पाहूं जाईल त्याच्या त्याच्या अलौकिक वक्तृत्वशक्तीची बरोबर कल्पना येणार नाही. वाङ्मय या दृष्टीने त्या भाषणांची किंमत बेताचीच आहे. त्यांत नवीन गहन विचार किंवा कल्पनेची चमक सांपडावयाची नाही. बर्कच्या भाषणांत ज्याप्रमाणें विचारपरिप्लुत व भाषाशैलीच्या दृष्टीने अव्यंग असे उतारे आढळतात तसे ग्लॅडस्टनच्या भाषणांतून दृष्टीस पडत नाहीत. बर्क व ग्लॅडस्टन यांच्यांत मोठा चमत्कारिक विरोध दिसून येतो. राजकीय प्रश्नांसंबंधानें मुत्सद्यांची वृत्ति साधारणपणें बेफिकीरीची असते; पण या दोघांची वृत्ति उत्कट भावनांनीं अगदीं खळबळून जात असे. ज्ञानाची विविधता व अष्टपैलूपणा या बाबतींत त्यांना समकालीन पुरुषांत प्रतिस्पर्धी असा नव्हता; पण लक्षावधि लोकांच्या मनोवृत्ति हलवून सोडणें, पार्लमेंटमध्ये वादविवादावर आपली छाप पाडणें, पुढें असलेल्या श्रोत्यांना काय पटण्यासारखें आहे तें ओळखून आपलें भाषण सजविणें, व तात्पुरतें तरी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें वागण्यास त्यांना प्रवृत्त करणें या गोष्टींत ग्लॅडस्टन बर्कपेक्षां शतपटींनीं श्रेष्ठ होता. तथापि ग्लॅडस्टनमध्ये बुद्धीचा खोलपणा नव्हता. शब्दांचा कीस काढण्यांत तो जें नैपुण्य दाखवीत असे तें वादविवादांत हात-

चलाखी करण्यासाठींच होय. त्याचीं तीं लांबलचक गुंतागुंतीचीं वाक्ये व त्याचें तें निरर्थक शब्दांचें अवडंबर वाचकाला केवळ असह्य वाटतें; पण तींच जेव्हां त्याच्या गोड खणखणीत आवाजानें, स्पष्ट रीतीनें, योग्य ठिकाणीं जोर देऊन, उच्चारिलीं जात तेव्हां तीं अत्यंत परिणामकारक वाटत असत. एकादा साधा विचार प्रदर्शित करण्याला, किंबहुना अस्पष्ट करण्याला शब्दांची भरती कशी करितां येते हें दाखविण्याचा त्याचा प्रयत्न चालला आहे कीं काय असें कधीं कधीं वाटे. त्याचीं जमाखर्चासंबंधीं भाषणें सोडून दिलीं तर त्याच्या परिणामकारक म्हणून ठरलेल्या भाषणांत सुद्धां नवीन कांहीं शिकण्यासारखें सांपडणार नाहीं. वक्ता म्हणून सुद्धां त्याला पहिली जागा मिळणार नाही. त्याच्या वेळचा प्रख्यात वक्ता जो ब्राइट त्याचीं उत्तमोत्तम भाषणें ग्लॅडस्टनच्या भाषणांपेक्षां फारच उच्च दर्जाचीं आहेत, असें बहुतेक सर्व तज्ज्ञांचें मत आहे.

पण ब्राइटच्या एका चांगल्या भाषणाला ग्लॅडस्टनचीं पन्नास चांगलीं भाषणें होत. नटाप्रमाणेंच वक्त्यालाहि कांहीं गोष्टीं जन्मतःच प्राप्त झालेल्या असाव्या लागतात. या गोष्टी ग्लॅडस्टनच्या अंगीं असल्यामुळे त्याच्या वक्तृत्वाचा श्रोत्यांवर फार विलक्षण परिणाम होई. पिट, फॉक्स व बर्क या वक्त्यांच्या तसबिरी इंग्लंडांतील सर्वश्रेष्ठ अशा चित्रकारांनीं काढिल्या आहेत; पण त्यांपुढें उभें राहिलें असतां आपण अलौकिक शक्तीच्या पुरुषांपुढें उभे आहों असें वाटणार नाहीं. तेंच ग्लॅडस्टनच्या तसबिरीकडे पहा. हा कोणी तरी असाधारण पुरुष आहे, अशी तुमची खात्री क्षणार्धांत पटते;— आणि हेंहि केव्हां तर कितीहि मोठा चित्रकार झाला तरी त्याला

त्या क्षणोक्षणी बदलणाऱ्या व मनांतील विचारविकार स्पष्टपणें दाखविणाऱ्या मुद्रेचें एकाच प्रसंगीचें चित्र काढतां येणार अशा स्थितींत ! मुद्रेवर विकार उत्कट रीतीनें उमटावयाचे यामुळें त्याचीं भाषणें विशेष परिणामकारक होत असत. उत्साह, कारुण्य, गाढ निराशा, आत्मविश्वासाचें सामर्थ्य, आत्यंतिक तुच्छता दर्शवितां येण्यास योग्य अशी त्याची मुद्रा होती. कधीं तिच्यावर अत्यंत धूर्तता खेळे तर कधीं बेफाम क्रोधाचा आविर्भाव तिच्यावर होई. कांहीं न करितां ग्लॅडस्टन स्वस्थ बसलेला असे तेव्हां ती इतकी चांगली दिसत नसे. ते घट्ट दाबून धरिलेले ओंठ, व ती भीतिजनक विमनस्कतादर्शक दृष्टि यांवरून हा मनुष्य अतिशय निश्चयी एवढेंच नव्हे तर मोठा खुनशी असावा असें वाटे. त्याचे डोळे विलक्षण होते. हिंस्र पक्ष्याच्या डोळ्यांप्रमाणें ते भयप्रद व तेजस्वी असून एकसारखे इकडून तिकडे फिरत असत. त्याच्या एका मित्रानें म्हटलें आहे, “मतभेदाच्या प्रसंगीं तो प्रतिस्पर्ध्याकडे अशा रीतीनें पाही कीं जणूं काय त्याच्या उरांत खंजीर खुपसावयासच तो निघाला आहे ! ” त्याला वेड लागण्याचा संभव आहे, असें त्याच्या डोळ्यांच्या एकंदर ठेवणीवरून तज्ज्ञांचें मत झालें होतें त्याच्या भेदक कटाक्षानीं त्याच्या वक्तृत्वाला रंग चढे व इतरांना आकर्षण करून घेण्याची त्याच्यांत जी शक्ति होती तिच्या अनेक कारणांपैकीं हें एक होतें. एकदां ग्लॅडस्टनचा व एका स्कॉच प्रोफेसरचा निकराचा वाद चालला असतां रागानें उत्तर देण्यासाठीं म्हणून तो प्रोफेसर मेजाजवळून उठला. पण ग्लॅडस्टनची दृष्टि त्याच्या दृष्टीशीं भिडल्याबरोबर तो भिऊन किंवा मोहित होऊन एकदम थांबला. त्यावेळीं हिंस्र पक्ष्याप्रमाणें ग्लॅडस्टनच्या डोळ्यांतील

बुबुळ मोठे होत गेले व पापण्या आकुंचित होत गेल्या. हें वर्णन त्या वेळीं हजर असलेल्या बोहम नांवाच्या शिल्पज्ञानें केले आहे.

या निसर्गदत्त देणग्यांमुळे नेहेर्मीच्या बोलण्यांत काय किंवा सभांतून भाषण करितांना काय त्याची छाप एकदम पडे. हळू, शब्दांवर जोर देऊन तो बोले त्यामुळे तो सहज बोलत असतांना सुद्धां सभेंतील भाषण चालले आहे कीं काय असा भास कधीं कधीं होई. विचार, ज्ञान, किंबहुना भाषाहि या बाबतींत अगदीं मध्यम प्रतीचें वाक्य योग्य रीतीनें चेहेरा बदलून, हातवारे करून, शब्दांवर जोर देऊन त्या वेळेपुरतें परिणामकारक करण्याचें त्याचें सामर्थ्य अद्वितीय होतें.

वक्तृत्वाच्या सर्व प्रकारांत त्याचा हातखंडा होता. श्रोत्यांच्या उदात्ततम भावना जागृत करणारी भाषणें तो उत्तम वठवीत असे. त्याच्या राजकीय किंबहुना स्वपक्षमंडनार्थ केलेल्या भाषणांचा सुद्धां शेवट देव, कर्तव्य, ब्रीद, न्याय, नैतिक जबाबदारी, ईश्वराचें साहाय्य इत्यादि शब्दांनीं व्हावयाचा. इंग्रजांची ज्याला म्हणून माहिती आहे त्याला या भाषणपद्धतीमुळे त्यांच्या दृढमूल भावना कशा प्रज्वलित होत असतील याची सहज कल्पना करितां येईल. अलंकारिक भाषणांत तर त्याची सर कोणालाच यावयाची नाही. एकाद्या थोर मनुष्याची स्तुति करितांना, इहलोक सोडून गेलेल्या मुत्सद्यांचे गुण वर्णितांना, मोठ्या समारंभाच्या प्रसंगी, झालेलीं त्यांचीं भाषणें निर्दोष असत. जें बोलावयाला पाहिजे तेवढेंच तो बोले व सदभिरुचीची सीमा तो कधींहि ओलांडीत नसे. संभावित किंवा भले मनुष्य ज्यांना आपण म्हणतों अशांपैकीं ग्लॅडस्टन हा होता. सार्वजनिक कामांत तो पुष्कळ अरेरावी करी व कोणीं विरोध केल्याबरोबर त्याच्यावर खवळून

उठे; तरी शिष्टाईचें उल्लंघन किंवा उखाळ्यापाखाळ्या काढणें हें त्यानें कधीं केलें नाहीं. बोलण्यांत व एकंदर वागण्यांत लोकसभेच्या इभ्रतीची चाड त्यानें कधींच सोडिली नाहीं. भोजनोत्तर किंवा अशासारख्या इतर भाषणांत मात्र त्याचें एवढें तेज पडत नसे. विनोदी कोट्या लढवीत शिष्टजनसंमत अशा रीतीनें चेष्टा करीत बोलणें हें त्याला विशेष साधत नसे; पण फारसा गंभीरपणा धारण करण्याची जरूर नसे, अशा प्रसंगीं भाषणें करितांना कांहीं वेळां व बोलण्यामध्ये पुष्कळ वेळां तो आपल्या पूर्ववयांतील आठवणी आत्मप्रौढी मुळींच वाटूं न देतां फार खुबीदार रीतीनें सांगत असे. त्या कौशल्याची बरोबरी करणें अशक्य आहे.

मोठ्या विकट विषयांचें व विशेषतः जमाखर्चाच्या बाबींचें विवरण करण्यांत त्यानें सर्व समकालीनांना मार्गें टाकिलें होतें. धाकटा पिट व पील यांचीं जमाखर्चासंबंधींचीं भाषणें फार विशद असत हें खरें; पण गुंतागुंतीच्या अनेक गोष्टींची नीट जुळणी करून मांडणें, यथोचित ऐतिहासिक आख्यायिका मधून मधून सांगून जमाखर्चासंबंधींचे बारीकसारीक मुद्देहि नीट समजतील असें करणें, अंदाजपत्रकांतील किरकोळ बाबींचें विवरण चाललें असतां हिश्रोत्यांना कंटाळा येऊं न देणें, याला जी कळा लागते ती ग्लॅंडस्टनइतकी कोणाला साधली असेल असें वाटत नाहीं. विलक्षण कर्तवगार फडणीस अशी जी त्याची ख्याति झाली ती त्यानें बरोबर भविष्यें वर्तविल्यामुळें नव्हे (कारण ही पुष्कळ वेळां चुकीचीं ठरलीं); किंवा आर्थिक बाबतींत मोठ्या शहाणपणाच्या योजना सुचविल्यामुळें नव्हे (कारण यांचा शहाणपणा पुष्कळ वेळां खात्री पटण्यासारखा नसे); तर अशा प्रसंगीं तो जें असामान्य वक्तृत्व प्रकट करी त्यामुळें होय.

वादविवादांतहि त्याचा हातखंडा होता. ऑक्सफर्डमधून नुकताच बाहेर पडून लोकसभेचा सभासद तो झाला त्या क्षणापासूनच त्यानें तेंथें आपली छाप पाडिली, असें म्हणावयास हरकत नाही. त्याला पहिल्या जागेचा मान पुष्कळ वर्षेपर्यंत मिळाला नाही, हें खरें. हा मान लॉर्ड स्टॅन्लीलाच योग्य होय हें मेकॉलेचें निश्चित मत होतें, व फॉक्समध्ये वादविवादाला पाहिजेत त्यांपैकीं काहीं गुण इतक्या मोठ्या प्रमाणांत होते कीं ' ऐसा पुढें होणें नाही ' असेंच म्हणणें भाग व्हावें; पण वेंचक शब्द स्वयंस्फूर्तीनें धांवत येत आहेत असें भाषाप्रभुत्व, नुकतेंच केलें गेलेल्या भाषणांतील एकूणएक मुद्दे लक्षांत ठेवण्याची व कोणत्याहि विरुद्ध म्हणून आणिलेल्या मुद्द्यांचें तत्काळ खंडन करण्याची शक्ति, बारीकबारीक भेद काढून ते श्रोत्यांना पटवून देण्याची हातोटी, व बहुश्रतपणा यांत ग्लॅडस्टनचा हात कोणीहि धरूं शकणार नाही. त्याचें ज्ञान नेहेमीं बरोबर असे असें नाही, पण तें अत्यंत विस्तृत असून तें वाटेल त्या क्षणीं त्याच्या सेवेला सादर असे. मेकॉलेबद्दल असें म्हटलें आहे, " इतर मंडळींची संपत्ति मोठी असेल, पण ती पेढींत असते; मेकॉलेची सर्व संपत्ति नेहेमीं त्याच्या कोटाच्या खिशांत असावी असें वाटे. " हेंच ग्लॅडस्टनच्या बाबतींतहि म्हणावयास पाहिजे.

याशिवाय नानाप्रकारचे सूक्ष्म भेद काढण्याचें जें कौशल्य त्याच्या आंगीं होतें तें वादविवादाच्या वेळीं फार उपयोगीं पडे. शब्दांवरील कसरत करण्यांत त्याचा हात धरणारा कोणी नव्हता. कसेंहि भाषण केलें तरी तो शब्दांत सांपडावयाचा नाही. वाटेल त्या प्रश्नाचें समर्थन कसें करितां

येते, वाटेल त्या परस्परविरुद्ध विधानांची संगति कशी लावितां येते, दिलेल्या प्रमाणांवरून जें अनुमान खास निघालेंच पाहिजे तेंहि कसें टाळतां येतें हें त्याच्यापासून शिकतां येईल. ज्या प्रश्नावर त्याला स्पष्ट मत द्यावयाचें नसे त्यासंबंधानें तो बोलत असतां त्याचें भाषण ऐकण्याची फार गंमत असे. प्रत्येक विधानाला पळवाट ठेवून, द्वयर्था शब्द मुद्दाम योजून, मनांत खरें काय आहे त्याचा मुळींच थांग लागूं न देतां जेव्हां आपल्या कर्णमधुर, संदिग्ध वाक्यांचा प्रवाह तो सुरू करी तेव्हां कितीहि काळजीपूर्वक ऐकणारा श्रोता असला तरी तो गोंधळून जावयाचा. आपल्या धोरणाची ओळख करून देत असतां किंवा एकादा मुद्दा मांडीत असतां मध्येच एकादें वाक्य तो असें घुसडून देई कीं तितकेंच जिवावर बेतलें तर पळवाट रहावी. बाह्यतः क्षुल्लक वाटणारे व दुर्बोध असे काहीं शब्द मध्येच तो बोलून ठेवी कीं पुढेंमार्गे अगदीं नवें धोरण स्वीकारावयाचें झाल्यास त्या शब्दांचा आधार घेतां यावा. एकाद्या गोष्टीचा इनकार श्रोत्यांची एकदम खात्री पटावी इतक्या जोरानें व रागानें करावयाचा; परंतु तोहि अशा खुबीदार रीतीनें कीं त्याच्या शब्दांचा अर्थ नीट काळजीपूर्वक पाहूं जातां वक्त्यावर कोणतीहि खरी जबाबदारी राहिली नाही, असें दिसून यावें. वादविवादांत बाजू अंगावर शेकते असें दिसल्याबरोबर किरकोळ व अप्रस्तुत बाबींची गर्दी उडवून देऊन श्रोत्यांना कळूं न देतां वादविवादाची गाडी दुसऱ्याच रुळांवर नेऊन सोडावयाची. ज्याच्या शब्दांतून निश्चित अर्थ म्हणून कधीं निघावयाचा नाही, वाटतील तितक्या निरनिराळ्या रीतींनीं अर्थ लावितां यावा अशी भाषा ज्याची नेहेमीं असावयाची, आपला हात

न गुंतवितां हेंच माझें मत असें नुसतें भासवून लोकांना आशा लावून ज्याला आपली छाप पाडतां यावयाची असा दुसरा वक्ता क्वचितच होऊन गेला असेल. खरें वक्तृत्व म्हणजे दुर्बिणीप्रमाणें जें लांब व दुर्दर्श असेल तें जवळ आणून स्पष्ट दिसेल असें करीत असतें; पण गॅडस्टन जरूर असे तेव्हां दुर्बीण उलटी करून जें जवळ व स्पष्ट तें संशयित व अंधुक करून दाखवी.

ईश्वराची इच्छा !

[शार्दूलविक्रीडित]

“ गेले नेत्र विज्ञानि जीवित न जों अर्थें पुरें संपलें;
अंधत्वे जग हें अफाट असुनी मातें सुनें जाहलें;
ईशानें दिधला मला सुगुण तो गंजोनियां चालला;
आतां केंविं घडेल—मृत्युहि बरा—सर्वेशसेवा मला ? ”—
येवोनी मम हा विचार हृदयीं, “ विश्वाचिया पालका !
कैसें कार्य अपेक्षिसी करुनियां तेजोनिधी पारखा ? ”
ऐसें मी वदणार मूढ तंत्र ते बोले झणीं धीरता—
“ ईशा कार्य नको तुझे, न गुण वा त्यानें दिले जे स्वतां;
सत्ता सौम्य तदीय वंश शिरसा ज्याला तयाची खरी
भक्ती; तो अधिराज होय जगताः सर्वत्र विश्वांतरीं
आज्ञा ऐकुनि दूत तत्पर जवें लक्षावधी दौडती;
ईशेच्छेपुढतीं सुधीर नमिती तेही तया सेविती. ”

हिताहित

पुण्य परोपकार पाप ते परपीडा । आणिक नाहीं जोडा दुजा यासी ।
सत्य तोचि धर्म असत्य तें कर्म । आणिक हें वर्म नाहीं दुजें ।
गति तेचि मुखीं नामाचें स्मरण । अधोगति जाण विन्मुखता ।
संतांचा संग तोचि स्वर्गवास । नर्क तो उदास अनर्गळ ।
तुका म्हणे आहे उघडें हित घात । जयाचें उचित करा तैसें ।

* * *

शहाणिया पुरे एकाचि वचन.

ईश्वरापार्शी मागणें.

आतां विश्वात्मकें देवें । एणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
आणि तोषोनि मज देयावें । पसायदान हें ॥ १ ॥

जे खळाची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मीं रती वाढो ।
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥ २ ॥

दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो ।
जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥

वर्षते सकळ मंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूतळीं । भेटो तयां भूतां ॥ ४ ॥

चला कल्पतरूंचे अरव । चेतनार्चितामणींचे गांव ।
बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥ ५ ॥

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥ ६ ॥

किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होवोनि तिहीं लोकीं ।
भजिजो आदिपुरुषीं । अखंडित ॥ ७ ॥

परिशिष्ट १.

चरित्रें.

कालिदासः—या कवीचा काल अनिश्चित आहे. कांहींच्या मते इ. स. पूर्वी ५६ च्या, कांहींच्या मते इ. स. १५० च्या, कांहींच्या मते २०० च्या व कांहींच्या मते इ. स. ५५० च्या सुमारास तो होऊन गेला. कालासंबंधाने असा मतभेद असला तरी रघुवंश, कुमारसंभव व मेघदूत ही काव्ये आणि शाकुंतल हे नाटक लिहिणारा कवि हा जगाच्या सर्वांत मोठ्या कवींपैकी एक आहे याविषयी सर्वांचे एकमत आहे. जर्मनीचा श्रेष्ठतम कवि जो गटे त्याने म्हटले आहे—

“ वसंतागमींचा मोहोर आणि तो ऋतु संपावयाच्या वेळचीं फळे; व ज्यानें मन मोहून जाते, बेहोष होते, तृप्त होते ते सर्व तुम्हांला एके ठिकाणीं पाहिजे आहे काय ? स्वर्ग आणि पृथ्वी यांचा संगम एका नांवांत झालेला तुम्हांला पहावयाचा आहे ? शकुंतले, मी तुझ्याकडे बोट दाखवितों म्हणजे जास्त बोलणेंच नको ! ”

शाकुंतलाने अशा रीतीनें युरोपिअन पंडितांना मोहून टाकिले, व संस्कृत वाङ्मयाच्या उत्कृष्टत्वाची ओळख करून दिली.

या पुस्तकासाठीं निवडिलेल्या शाकुंतलांतील श्लोकांच्या चौकड्या-वरून कालिदासाच्या प्रतिभेची, नाजूक मनोवृत्तीचीं नाजूक चित्रें रेखाटण्याची व प्रसादमय भाषाशैलीची कल्पना विद्यार्थ्यांना येईल. ‘ आदर्शभूत राजा ’ यांत साध्या पण अर्थपूर्ण शब्दांनीं राजसत्तेचीं

प्रजेविषयींचीं कर्तव्ये वर्णिलेलीं सांपडतील. कर वसूल करण्यासंबंधींचे केवढे उदात्त तत्त्व प्रतिपादिले आहे—व हे तत्त्व त्रिकालाबाधित होय.—

कल्याणार्थ प्रजेच्याच तो तीपासुनि घे कर;

सहस्रपट द्यायार्ते शोषितो जल भास्कर.

ज्ञानेश्वरः—(शके ११९७—१२१८) ज्ञानेश्वरांचा बाप विठ्ठलपंत हा मोठा विद्वान् होता. आईबाप वारले तेव्हां त्याला वैराग्य प्राप्त होऊन तो काशीला गेला, व तेथे त्याने रामानंद स्वामीकडून संन्यास घेतला. रामानंद स्वामी यात्रा करीत आळंदी येथे आले तेव्हां विठ्ठलपंताची बायको रखमाबाई हिजकडून त्यांना ही हकीकत कळली. म्हणून त्यांनी काशीला परत गेल्याबरोबर विठ्ठलपंतास पुनः गृहस्थाश्रम स्वीकारावयास लाविले. विठ्ठलपंताला निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव व मुक्ताबाई अशीं चार अपत्यरत्ने झालीं. श्रीकृष्णांनीं भगवद्गीतेत म्हटले आहे—

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

त्याप्रमाणे विरक्त व सच्छील आईबापांच्या पोटीं जन्मलेलीं हीं मुले लहानपणापासून परम ज्ञानी व भगवद्भक्त अशीं होतीं. संन्याशाचीं मुले म्हणून त्यांचा वराच छळ झाला. पण आपल्या विलक्षण सहनशीलतेनें व सच्छीलाने शेवटीं तीं सर्वांना वंच झालीं.

ज्ञानेश्वरी हा ज्ञानेश्वरांचा सर्वांत मोठा ग्रंथ होय. मराठी भाषा जराशी राकट, पण ती ज्ञानेश्वरांच्या मुखांत अमृताला जिंकण्याइतकी गोड होते. त्यांच्या कर्णमधुर शब्दांचा वर्षाव एकदां कानावर होऊं लागला कीं अर्थ न समजतांही वाचक गुंगून जातो; मग उपमा, दृष्टांत इत्यादिकांचे अलौकिक सौंदर्य समजल्यावर आनंदातिशयाने

त्याची काय स्थिति होऊन जात असेल याची कल्पनाच करावी ! या ग्रंथाने महाराष्ट्राच्या मनावर घातलेली मोहनी मराठी भाषा बोलणारे लोक जिवंत आहेत तोंपर्यंत कायम राहिल.

बेकनः—(इ. स. १५६१—१६२६) याचे शिक्षण केंब्रिज विश्वविद्यालयांत झाले. न्यायखात्याचा मुख्य, लॉर्ड चॅन्सलर या मोठ्या हुद्यापर्यंत तो चढला. पण १६२१ मध्ये लांच खाण्याबद्दल त्याची चौकशी होऊन तो दोषी ठरला, व त्याला कामावरून काढून टाकण्यांत येऊन दंडाची व कैदेची शिक्षा झाली.

राजकारणांतले त्याचे काम अशा रीतीने फारसे स्पृहणीय झाले नाही. पण तत्त्वज्ञ व लेखक अशी त्याची कीर्ति शेवटपर्यंत राहिल. त्याची दृष्टि इतकी व्यापक होती कीं ज्ञानाच्या सर्व शाखांची त्याने पाहणी केली व त्यांची वाढ कशी होईल याविषयीच्या योजनांची रूपरेषा काढून दिली. आधिभौतिक शास्त्रांत जी विलक्षण प्रगति आधुनिक काळांत घडून आली आहे, व या शास्त्रांचा उपयोग मनुष्याचे ऐहिक आयुष्य आराममय करण्याकडे व्हावा अशी जी प्रवृत्ति सुरू झाली त्यांचा उपक्रम बेकनने केला. सद्गुणी रहा, संकटे आली तरी तीं निमूटपणे सहन करा, त्यांतच तुमचे श्रेष्ठत्व सिद्ध होईल अशीं व्याख्याने देत न राहतां किंवा जुन्या ग्रंथांतील शब्दार्थांचा कीस काढीत न बसतां नानाप्रकारचीं सुखसाधनें कशीं प्राप्त होतील व मनुष्याच्या मार्गे लागलेल्या आपत्ति कमी कशा करितां येतील याचा विचार ब्रह्मज्ञानीं करावयास पाहिजे असा बेकनचा आग्रह आहे. त्याचे निबंध म्हणजे व्यवहारज्ञानाची खाण असून त्यांत अल्पाक्षर व विपुलार्थ अशी भाषाशैली दृष्टीस पडते.

शेक्सपियरः—(इ. स. १५६४—१६१६) याच्याविषयी विश्वसनीय अशी फार थोडी माहिती आहे. तो स्ट्रॅफर्ड या खेडेगांवीं जन्मला, व नट म्हणून लंडन येथे बाविसाव्या वर्षी आला. धंद्यांत काम करून १६११ पर्यंत त्याने एकंदर सदतीस नाटके लिहिलीं, व शेवटचे दिवस स्वस्थपणे घालविण्यासाठी तो आपल्या जन्मस्थळीं परत गेला.

नाटकांतून प्रकट झालेलें अगाध ज्ञान त्यानें कोठें आणि कसें कमाविलें हें एक मोठें गूढ आहे, व त्याविषयी अनेकांनीं अनेक तर्क-वितर्क लढविले आहेत. नाट्यलेखकाला जी उदासीनता पाहिजे ती त्याच्यांत पूर्णपणे होती. इतकी शेंकडो पात्रे त्यानें रंगभूमीवर खेळविलीं व बोलविलीं आहेत; पण शेक्सपियरचें अमुक मत होतें असा माग-मूस सुद्धां तुम्हांस सांपडावयाचा नाही. इतका तो आपलें व्यक्तित्व विसरून जातो व पात्राशीं तन्मय होतो. मनुष्यस्वभावाचा त्यानें तळ पाहिला असें म्हणावयास हरकत नाही. शेक्सपियर हा इंग्लिश भाषे-तील कवींत पहिल्या नंबरचा व जगांतील महाकवींपैकी एक होय. त्याच्या नाटकांपैकी काहीं ऐतिहासिक आहेत, काहींत हसणें खिदळणें आहे, व काहींत जीविताचीं दारुण कोडीं मांडून ठेविलीं आहेत. या शेवटच्या वर्गांत हॅम्लेट, ऑथेल्लो, मॅकबेथ व लिअर असा चौकडा आहे.

रामदासः—(शके १५३०—१६०३) लग्नाच्या वेळीं 'सावधान' म्हणतांच जो खरा सावधान झाला असें म्हणतात तो हाच पुरुष होय. रामदासांनीं सर्व हिंदुस्थानभर हिंडून लोकांची स्थिति प्रत्यक्ष पाहिली. स्वकीयांची दीनाबस्था पाहून त्यांचें हृदय कळवळलें, व तींतून त्यांना

पार पाडण्याचा त्यांनी निश्चय केला. ठिकठिकाणी मठ स्थापून लोकांत जागृति उत्पन्न केली, तिचा उपयोग स्वराज्यस्थापनेच्या कामी झाला. शिवाजीमहाराज रामदासांना गुरु मानीत.

दासबोध हा रामदासांचा ग्रंथराज असून त्यांत त्यांची तेजस्वी शिकवण संकलित झाली आहे. या ग्रंथांतील कवेश्वरस्तवन, मूर्खलक्षण, उत्तमलक्षण, मृत्युनिरूपण, राजकारण, चातुर्यलक्षण, श्रेष्ठ अन्तरात्मा, चातुर्यविवरण, विवेकलक्षण इत्यादि प्रकरणे पाठ होईपर्यंत विद्यार्थ्यांनी वाचावी, ते मतिमंद असले तरी कार्यक्षम झाल्याशिवाय राहणार नाहीत.

मिल्टनः—(इ.स. १६०८-१६७४) याचा विद्याभ्यास केंब्रिज विश्वविद्यालयांत झाला. इतर पंडितांप्रमाणे ग्रीक व लॅटिन भाषांचे गोडवे गावयाचे व मायभाषेचा धिक्कार करावयाचा असला अचरटपणा यानें कधी केला नाही. आपला जन्म थोर कार्याकरितां झाला आहे, आपण जें लिहूं तें अजरामर झालें पाहिजे असा आत्मविश्वास त्याच्या ठिकाणी प्रथमपासून होता. प्रतिभेला व्यासंगाची जोड याच्याइतकी दिली असें उदाहरण विरळा. वयाच्या पंचेचाळिसाव्या वर्षी फारसें कार्य हातून झालें नसतांच तो आंधळा झाला. पण धीर न सोडितां त्यानें 'स्वर्ग हरपला'* व 'स्वर्ग लाभला'† अशीं दोन महाकाव्ये यानंतर रचिलीं. यांपैकी पहिलें काव्य हा त्याच्या कीर्तिमंदिराचा आधारस्तंभ होय. त्याच्या गीतिकाहि इंग्लिश भाषेंत अप्रतिम ठरल्या आहेत. मिल्टनचा इंग्लिश भाषेंतील कवींत शेक्सपियरच्या खालोखाल दुसरा नंबर लागतो.

* Paradise Lost

† Paradise Regained

मोरोपंतः—(शके १६५१—१७१६) बारामतीस बाबूजी नाईक म्हणून एक मोठे जहागीरदार होते, त्यांच्या पदरच्या रामचंद्रपंत पराडकरांचा मोरोपंत हा मुलगा होय. मोरोपंत संस्कृत शिकून पंडित झाला; पण संस्कृतांतलें ज्ञानभांडार हस्तगत झाल्यावर आपणच त्यांत रमावें व आपल्या अशिक्षित बांधवांचा धिक्कार करावा असें दूषणास्पद वर्तन त्यानें केलें नाहीं. जन्मभाषेच्या सेवेचें व्रत त्यानें अखंड चालविलें; कांहीं तरी लिहिल्याशिवाय त्यानें दिवस फुकट घालविला नाहीं. कथनात्मक महाकाव्याला योग्य असें आर्यावृत्त त्यानें निवडिलें व त्यांत महाभारतादि संस्कृत ग्रंथांतील प्रोत्साहक प्रसंग वर्णिले. मराठी भाषा यानें चांगलीच संपन्न केली व सजविली. यमकांची वाजवीपेक्षा जास्त चाड यानें बाळगिल्यामुळें मात्र कित्येक ठिकाणीं फार दुर्बोधता व अनुचितता आली आहे. पण वीरांचीं वाग्युद्धें व शस्त्रयुद्धें वर्णितांना व देवापुढें भक्तीच्या भरांत लहान मुलांप्रमाणें बागडतांना या लांबलांब यमकांच्या कटकटीपासून तो दूर राहतो. हा कवि मोठा पापभीरू, दीर्घयोगी व स्वाभिमानी होता.

वईस्वर्थः—(इ. स. १७७०—१८५०) याचा विद्याभ्यास केंब्रिज विश्वविद्यालयांत झाला. फ्रान्समध्ये यानें प्रवास केला होता, व फ्रेंच राज्यक्रांतीतील कांहीं प्रसंग त्यानें प्रत्यक्ष पाहिले होते. हा प्रथम स्वतंत्रतेचा शाहीर होता; पण हळूहळू तो पुराणमतवादी बनत गेला. इंग्लंडमध्ये वायव्य दिशेला सरोवरांचा टापू आहे; त्या निसर्गरम्य प्रदेशांत त्यानें वसति केली. त्याची इंग्लिश कवींच्या पहिल्या वर्गांत गणना आहे. याचीं मोठीं काव्यें त्या मानानें नीरस असून खंडकाव्यें व गीतिका याच रमणीय झाल्या आहेत.

मेकॉले:—(इ. स. १८००—१८५९) याचा विद्याभ्यास केंब्रिज विश्वविद्यालयांत झाला. चोविसाव्या वर्षी त्यानें अलंकारपूर्ण भाषेत मिल्टनवर जो निबंध लिहिला त्यानें त्याची एकदम प्रसिद्धि झाली. हें निबंधलेखनाचें काम शेवटपर्यंत चाललें होतें. मध्यंतरीं १८३४ मध्ये तो वरिष्ठ कौन्सिलचा सभासद म्हणून हिंदुस्थानांत आला व चार वर्षे येथें राहिला. इंडियन पीनल कोड रचणें व पाश्चात्य विद्यांच्या अभ्यासाचा उपक्रम करणें हें त्याच्या हिंदुस्थानांतल्या कामगिरीचें सार होय. इंग्लंडला परत गेल्यावर तो पार्लमेंटचा सभासद झाला. १८४२ मध्ये त्यानें ‘ प्राचीन रोमचे पोवाडे* ’ हीं शाहिरी खंडकाव्ये प्रसिद्ध केलीं; उदात्त देशाभिमानाला हीं फार पोषक आहेत. १८४८ पासून त्यानें १६८८ मध्ये झालेल्या राज्यक्रांतीनंतरचा इंग्लंडचा इतिहास लिहिण्याचें काम हातीं घेतलें, व कांहीं भाग प्रसिद्ध केले.

इतिहासकार या नात्यानें मेकॉलेला फारसा मान नाही; एकाद्याच्या पाठीमागें हात धुवून लागावयाचें व एकाद्याची स्तुति करीत सुटावयाचें असें तो फार करी व वृत्तांताच्या महत्त्वापेक्षां मनोरंजकतेकडे जास्त लक्ष देई. पण ज्या काळचा इतिहास लिहावयाचा त्या काळचे सांपडतील तेवढे ग्रंथ पालथे घालावयाचे, त्यांतील सर्व बारीकसारीक मनोवैधक माहिती मनांत सांठवून ठेवावयाची, व सर्व प्रसंगचे प्रसंग हुबेहुब डोळ्यांपुढें उभे राहतील अशीं परिणामकारक शब्दचित्रें रंगवावयाचीं—या करामतींत त्यानें चांगलें यश मिळविलें. या संबंधांत त्याच्याविषयीं थंकरे या इंग्रज कादंबरीकारानें म्हटलें आहे—“ एक वाक्य लिहिण्यासाठीं तो वीस पुस्तके वाची व एक

ओळभर वर्णन करण्यासाठीं शंभर मैलांचा प्रवास करी. ” पुस्तकांत घेतलेला उतारा हें सिद्ध करण्यास समर्थ आहे. चटकदार भाषाशैली-मुळें हा ग्रंथकार सामान्य लोकांचा फार आवडता आहे.

विह्वटर ह्यूगोः—(१८०२-१८८५) या प्रतिभाशाली लेखकानें वयाच्या बाराव्या वर्षापासून लेखनाला सुरवात केली; व जगाच्या वाङ्मयांत नांव अजरामर व्हावें अशीं काव्यें पंचविसाव्या वर्षाच्या आंत लिहिलीं. त्याचा लेखनाचा व्यवसाय इतका प्रचंड होता, कीं त्याच्या कविता, नाटके, कादंबऱ्या व विविध-विषयक निबंध यांचे अड्डावन ग्रंथ आहेत. त्याच्या कादंबऱ्यांत ‘ दुःखी कष्टी* ’ या कादंबरीचा नंबर पहिला लागेल; या कादंबरींत एका क्षुल्लक अपराधाबद्दल काळेपाण्याची शिक्षा झालेल्या व म्हणून मनुष्यजातीविरुद्ध मुडाच्या भावनेनें जळणाऱ्या एका मुळच्या उदारहृदयी मनुष्याचें अंतःकरण कसे शुद्ध होत गेलें, परदुःखनिवारणार्थ त्यानें अचाट पराक्रम कसे केले, हे पराक्रम पाहून त्याचा नाश करण्यासाठीं टपलेला एक पोलिस अधिकारी देखील शेवटीं कसा विरघळला याचें चित्र ह्यूगोनें अप्रतिम कुशलतेनें रेखाटिलें आहे. दया ही ईश्वरी व ‘ न्याय ’ हा मानवी आहे; ‘ न्याय न्याय ’ म्हणून जी क्रूरता आपण प्रकट करीत असतो ती मनुष्याला न साजेशी आहे हा ह्यूगोचा आग्रह आहे. ‘ ज्याणव ’ † या मॉर्लीसारख्या भावनाहीन मनुष्याला देखील वेड लावणाऱ्या कादंबरींतहि हाच धडा वाचकांच्या मनावर बिंबविण्याचा ह्यूगोचा प्रयत्न आहे.

* Les Miserables ही कादंबरी फार मोठी आहे. तिची संक्षिप्त आवृत्ति Blackie & Co. यांनी काढिली आहे. † Ninety-three.

ह्यूगोची योग्यता इंग्लंडचा प्रसिद्ध कवि स्विन्बर्न यानें अशी वर्णिली आहे—“ तो कवीत व मनुष्यांत अत्यंत थोरांपैकीं थोर होऊन गेला. विचारांची उदात्तता, प्रसाद, बुद्धीची सर्वगामिता, रचनाचातुर्य. यांत त्याचा कोणीहि हात धरणार नाही. ”

विठोबा अण्णा दफ्तरदारः—(शके १७३५—१७९५)
विठोबा लहानपणीं फार खेळकर असे. पण एका पाहुण्यानें ‘तूं काय शिकतोस ?’ असा प्रश्न त्याला केला व त्या वेळीं विठोबाला मान खालीं घालावी लागली. तेव्हांपासून या स्वाभिमानी मुलानें झटून अभ्यास केला, व त्याच पाहुण्याला आपल्या विद्वत्तेनें चकित केलें. विठोबाअण्णांनीं संस्कृत काव्यवाङ्मयाचें उत्तम अध्ययन केलें होतें. यज्ञयागादि कर्मकांडांतहि ते प्रवीण होते. ते आख्यानें लावून कीर्तन करीत तेव्हां स्वतःच रचिलेलीं रसाळ पदे म्हणत त्यामुळें कीर्तनाला रंग चढे.

ते निग्रही असे होते कीं तिसावे वर्षी त्यांची बायको वारली तरी इतरांप्रमाणें दुसरें लग्न त्यांनीं केलें नाहीं. पंचवीस वर्षे अर्धांग-वायूची व्यथा त्यांना होती तरी त्यांच्या उद्योगांत खळ पडला नाहीं. साठवे वर्षी श्रीरामाची पूजा रोजच्याप्रमाणें करून पाणी पीत असतां त्यांस सुखाचें मरण आलें.

‘पश्चात्ताप !’ हें नांव देऊन या पुस्तकांत घेतलें आहे तें पद त्यांच्या पदांतील उत्तमांपैकीं एक आहे. काहीं कवितेच्या ओळी अशा असतात कीं त्या अमुक एका कवीच्या म्हणून ओळखितां याव्या. तो प्रकार—

हरि कनवाळु करि दीनावरि करुणेची छाया

निगमनगारा गर्जे ऐसा निखिलां कळवाया

या ओळींचा आहे. त्या विठोबा अण्णांनींच लिहाव्या !

टॉलस्टॉयः—(१८२८-१९११) सरदारकुळामध्ये याचा जन्म झाल्यामुळे याला सैन्यांत अंमलदाराची जागा मिळाली. पण तेथे शिपायांच्या हालअपेष्टा पाहून पाहून त्याचे मन द्रवलें व तरवार टाकून देऊन त्यानें लेखणी हातीं घेतली. चोविसावे वर्षीं त्यानें ' लहानपण* ' हें पुस्तक लिहिलें व १८५४ मध्ये ' सेबॅस्टोपोल शहरच्या गोष्टीं ' लिहिल्या. यांमुळे तो प्रसिद्धीला आला. रशिआंत शेतांवरील कामकरी हे जवळजवळ गुलामच समजले जात असत; त्यांची गुलामगिरींतून मुक्तता व्हावी असें टॉलस्टॉयनें प्रतिपादण्यास आरंभ केला, व त्यानें स्वतःच्या इस्टेटिवरील कामकऱ्यांना कायदा पास होण्यापूर्वीच स्वातंत्र्य देऊन टाकिलें. ' लढाई व तह† ' ही नेपोलिअननें रशिआवर स्वारी केली होती त्या वेळचे प्रसंग घेऊन लिहिलेली कादंबरी व माणसाचा अधःपात कसा होत जातो याचे हृदय हलवून सोडणारे चित्र जिच्यांत रेखाटिलें आहे ती ' अंना कारेनिना ' ही कादंबरी—या दोन त्याच्या उत्तम कादंबऱ्या होत. शेवटीं शेषटीं तो गूढवादांत शिरला, आणि हल्लींच्या वायु, वाफ, वीज इत्यादिकापासून उगम पावलेल्या सुधारणेला फांटा देऊन पूर्वींच्या साध्या आयुष्यक्रमाचा अवलंब केल्याशिवाय मनुष्यजातीला तरणोपाय नाहीं हें सिद्ध करण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. ख्रिस्ताच्या उपदेशाप्रमाणें अपकाराला उपकार, क्रोधाला शांति, लज्जाला सहिष्णुता असा सौदा जर मनुष्ये करीत राहतील तर तीं आनंदांत राहूं शकतील, ही विचारसरणी टॉलस्टॉयच्या लहान गोष्टींतून प्रामु-

* Childhood

† Tales from Sebastopol

‡ War and Peace

ल्यानें दिसून येते. गोष्टी सांगण्याची हातोटी त्याला अशी सुरेख साधली आहे कीं मनुष्य कितीही शंकेखोर असो, त्याच्या मनावर टॉलस्टॉयच्या शिकवणीची क्षणमात्र तरी छाप पडल्याशिवाय रहात नाही. या पुस्तकांत घेतलेली गोष्ट तर कोणालाहि नांव ठेवितां येणार नाही अशी निर्दोष आहे. तिच्यांत केलेला उपदेश अमृततुल्य व त्रिकालाबाधित आहे.

विल्यम लेकीः—(१८३८-१९०३) याचें शिक्षण डब्लिन विश्वविद्यालयांत झालें व नंतर तेथेंच तो प्रोफेसर झाला. तो इतिहासकार म्हणून प्रसिद्ध आहे. १८७८ पासून १८९० पर्यंत म्हणजे बारा वर्षे लिहावयास लागलीं तो ' इंग्लंडचा अठराव्या शतकांतील इतिहास ' हा त्याचा सर्वांत मोठा ग्रंथ होय. शब्द-विस्ताराची आवड जरी याला फार तरी त्याची भाषाशैली वेधक असल्यामुळें वाचकाला कंटाळा येत नाही. आधारभूत ग्रंथांचें त्याचें वाचन विस्तृत होतें, व त्याची वृत्ति साधारणतः समतोल राही. पण १८९६ मध्ये त्यानें ' लोकशाही व स्वातंत्र्य ' हें पुस्तक लिहिलें त्यांत तो लोकशाहीविरुद्ध भरकटत सुटलेला दिसतो; याबद्दल त्याच्यावर टीकेचा भडिमारहि झाला. त्या पुस्तकाच्यः दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत ग्लॅडस्टनची योग्यता कमी लेखण्याचा त्यानें प्रयत्न केलेला दिसतो; आणि हा रोष कां तर ग्लॅडस्टननें आयर्लंडला होमरूल देण्याची चळवळ काढिली म्हणून ! याच प्रस्तावनेंतून ' ग्लॅडस्टनच्या वक्तृत्वा ' चें वर्णन उद्धृत केलें आहे. ग्लॅडस्टन नुसता वक्ता होतो, त्याला खरा मुत्सद्दी म्हणतां येणार नाही असें लेकीला सिद्ध करावयाचें आहे.

रवींद्रनाथ ठाकूर*:—(१८६१—) विद्या, ललितकला, व धर्मसुधारणा यांचा पुरस्कार केल्यामुळे बंगाल्यांत प्रसिद्धि पावलेल्या ठाकूर कुळांत या कवीचा जन्म झाला. ऋषितुल्य राहणीमुळे महर्षि ही पदवी ज्यांना मिळाली होती, त्या देवेंद्रनाथांचा रवींद्रनाथ हा सर्वांत धाकटा मुलगा होय. बॅरिस्टर होण्यासाठी रवींद्रनाथांना इंग्लंडला पाठविले होते, पण ग्रंथकार म्हणून ते उदयाला यावयाचे होते. त्यांच्या लहान गोष्टी, कादंबऱ्या, नाटके व काव्ये यांना बंगालच्या व म्हणून जगाच्या वाङ्मयांत अदळ स्थान मिळाले आहे. स्वतःच्या कांहीं काव्यांचीं इंग्रजी भाषांतरे त्यांनीं प्रसिद्ध केलीं तेव्हां पाश्चात्य देशांतहि त्यांची कीर्ति पसरली. ' डायनामाइट ' नांवाच्या भयंकर स्फोटक दारूचा शोध लावणारा स्वीडिश शोधक नोबेल याने ८००० पौंडांचें वार्षिक बक्षीस मनुष्यजातीचें हित सर्वांत अधिक साधणाऱ्या मनुष्याला मिळावें अशी व्यवस्था केली आहे. ज्या पांच विषयांतील कामगिरीबद्दल बक्षीस मिळते त्यांत वाङ्मय हा एक विषय आहे. सर्व जगांतील ग्रंथांत उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिल्याबद्दल मिळणारें हें बक्षीस रवींद्रनाथांना १९१३ त मिळालें. त्यांनीं ' शांतिनिकेतन ' नांवाची शाळा काढिली आहे, व तींत मुलांची वाढ योग्य रीतीनें होईल अशा पद्धतींनीं शिक्षण देण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. ' विश्वभारती ' नांवाचें भारतीय संस्कृतीचें विद्यापीठ स्थापन करण्याचाहि उद्योग त्यांनीं हातीं घेतला आहे.

कृष्णाजी केशव दामले ऊर्फ केशवसुत:—(१८६६— १९०५) कवितेचा नाद लांगल्यामुळे यांचें शिक्षण बरोबर झालें

* ठाकूर याचा इंग्रजीत ' टागोर ' असा अपभ्रंश झाला आहे.

नाहीं, व दोनतीन वेळां नापास होऊन हे एकदांचे कसेबसे मॅट्रिक झाले. जगांत झटकन् पुढें येण्याला जे गुण लागतात ते त्यांच्या अंगी नसल्याने त्यांना पंधरावीस रुपयांवर शिक्षकाची नोकरी करीत कसे तरी दिवस काढावे लागले. शेवटचीं तीन वर्षे मात्र धारवाडच्या हायस्कुलांत जरा बरीशी सरकारी नोकरी मिळाल्यामुळे साधारण सुखांत गेलीं. पण या कष्टमय बाह्य परिस्थितीचा परिणाम कवीच्या कणखर मनोवृत्तींवर झाला नाहीं. कवितारचनेचा ध्यास, मराठी भाषेच्या सेवेची आतुरता व आपल्या देशबांधवांना खडबडून जागे करण्याची आकांक्षा हीं सर्व कायम राहिलीं. त्यांची बहुतेक कविता विलक्षण आवेशानें भरली असून उत्साहप्रद आहे. स्वाभिमान, बाणेदारपणा, शौर्य, धैर्य, सततोद्योग—हे या पुस्तकांत घेतलेल्या कवितांचें ध्रुवपद आहे. करुणरस व वत्सलरस यांचा परिपोष त्यांना किती उत्कृष्ट करितां येतो हे 'दंवाचे थेंब' ही कविता दाखविते.

राम गणेश गडकरी ऊर्फ गोविंदाग्रजः—(१८८५-१९२०)
 यांचें शिक्षण इंटरमीजिएट परीक्षेपर्यंत झालें. हे मोठे लहरी व छांदिष्ट असत; पण मराठ्यांच्या देशाविषयी, इतिहासाविषयी व भाषेविषयी त्यांना जिन्हाळ्याचें प्रेम वाटत असे. जुन्या कवींच्या कृतींचा व विशेषतः पोवाड्यांचा अभ्यास करून त्यांनीं कित्येक जोरदार किंवा कर्णमधुर अशा शब्दांचा पुनरुद्धार केला. नाटककार म्हणूनहि त्यांची कीर्ति झाली आहे. भाषेचें सौंदर्य, भावनांचें उत्कटत्व, व प्रसंगांची चित्तवेधकता यांमुळे त्यांचीं नाटकें वाचनीय व लोकप्रिय झालीं आहेत. कांहीं नाटकांतून त्यांनीं समाजापुढें सोडविण्यासाठीं पडलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरे काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या नाटकांपैकी 'प्रेमसंन्यास' व 'एकच

प्याला' हीं विशेष लोकप्रिय आहेत; 'पुण्यप्रभाव' व 'भावबंधन' हीं जरा मागे पडलीं आहेत; 'राजसंन्यास' अर्धवटच राहिलें आहे. त्यांची सर्व कविता 'वाग्वैजयंती' या नांवानें प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे. नाटककार या नात्यानें त्यांचा ठळक दोष हा कीं ते स्वतःला विसरूं शकत नसत; त्यांचीं सर्व पात्रें स्वभावानुरूप न बोलतां गोविंदाग्रजा-प्रमाणें बोलत असतात. त्याचप्रमाणें, कवितांत व नाटकांत सुंदर सुंदर शब्द व शब्दसमूह घुसडून देण्याच्या भरीस ते पडतात, व या अनवश्यक शब्दविस्तारामुळें त्यांची कारागिरी सदाप होते.

परिशिष्ट २ (टीपा)

कर्तव्य म्हणजे कर्तव्य !

भलतें—वाटेल तें. सुदलें—घातलें. वायांचि—व्यर्थ. व्याकुळ—शोका-
कुळ. कायी—कशाला. नाडळिजे—अडखळत नाहीं. राहाटतां—वागत
असतां. म्हणिपे—म्हणावा. पतिकरें—अनुभवानें. आर्तीचेनि पडिभरें—
प्रीतीच्या अधिकपणानें, अतिशय प्रीति वाटून. कीजे—करावें.
लाहिजे—लाभावें. पीयूख—अमृत. नाथिलें—नसतें. आहाणा—हानि
करणारा. आपणपेयां—आपल्या स्वतःच्या ठिकाणीं. धाडिलें—घालविलें.
अभिशाप देईल—निंदा करील. गिंवसित—शोध काढीत. उपहति—तिर-
स्कार. चौमेरीं—चोहोंकडून. गिधीं—गिधाडांनीं. विदारिजे—फाडावें.
अभिभविजे—जिकावें. वरपडा—प्राप्त. न वचेल—दूर होणार नाही.
जाणतेनि—शहाण्यानें. जियावें—जगावें. कीर—निश्चयानें, खरोखर.
गति—गोष्ट. मनेल—पटेल. ययां—यांना. बाणवरी घेतील—बाणांच्या
योगानें व्यापितील. विपायें—कदाचित्. घटे—घडे. जियाळें—जगणें.
चोखटें—वाईट. सकणवपणें—दयाळूपणानें. विहाला—भ्याला. निका—
चांगला. सायासें—श्रम. अनकळित—बिनत्रासानें. घनवट—अमर्याद,
सर्वव्यापी. चोखट—चांगली, निर्मळ. सुभट—चांगले योद्धे. वांठ—स्तब्ध.
विरक्त—निराश. हांका—गर्जनेनें. मदमुखा—हत्तीला. अशेखां—सर्वांना.

अवकळा—फजीती. कुटी—निंदा, मर्मभेदक शब्द. हियें—हृदय. लाठे-
पणें—शौर्यानें. गोठी—गोष्टीविषयीं. प्लवें—नावेनें. विखेंसि—विषाबरोबर.
हेतुकपणें—(फलाची) आशा धरून. निवांता—स्वस्थपणानें.

(१) या उताऱ्यांतील समर्पक उपमांचें नीट परिशीलन करा.
उदाहरणार्थः—‘ ना तरी रणीं शव सांडिजे.... ’ इत्यादि. यांत
प्रेताची उपमा देऊन कर्तव्यहीन मनुष्याचा केवढा भयंकर धिक्कार
केला आहे ! (२) यथोचित शब्द घातल्यानें परिणामकारकता
वाढते तो प्रकार पहा. उदाहरणार्थः—‘ जैसा सिंहाचिया हांका.... ’
यांत हत्तीविषयीं ‘ मदमुख ’ हा शब्द वापरल्यानें कौरवांचा उन्मत्त-
पणा व त्यांचें बरळणें सूचित केलें आहे. (३) सुदळें, नाडळिजे,
पतिकरें, नाधिलें, गिंवसित, विपायें, अनकळित, सकणवपणें,
जियालें, हियें इत्यादि शब्द योजून कवीनें भाषेची गोडी कशी
साधिली आहे पहा. (४) संस्कृत-मराठीचा संबंध यांतील अनेक
शब्दांच्या द्वारे प्रकट होतो. उदाहरणार्थः—सदयता-सदयतेनें. यावरून
संस्कृतमधील आकारांत शब्दांच्या तृतीयेचें अपभ्रष्ट रूप कसें होत
गेलें हें दिसतें. ‘ सदयतया ’ हें म्हणावयास अवघड वाटून नुसतें
‘ सदयता ’ असेंच म्हणण्यांत येऊं लागलें.

विद्यार्थ्यांप्रत

शब्द अगदीं साधे, अलंकार नाहीत, तरी सुद्धां एक शब्द
जास्त नाही व जेथला शब्द तेथें यामुळें किती जोरदारपणा
या कवितेंत आला आहे पहा. मनुष्याला मोठें होतां येतें म्हणून
त्यापुढें विश्व तुच्छ आहे; सत्य त्याच्याजवळ असल्यामुळें सूर्याचेंहि
तेज त्याच्यापुढें फिकें पडतें; सच्छील असलें म्हणजे अनंत रत्नांची

त्यापुढें किंमत नाही; विद्या ही इतर शक्तीपेक्षां मोठी आहे असे निश्चयात्मक सांगणें कवीचें आहे, व विद्यार्थ्यांनीं हें नेहेमीं स्मरणांत ठेवावयास पाहिजे अशी त्याची इच्छा आहे.

काबुलीवाला

‘ सासन्याच्या घरीं जाणें ’ याचे काबुली भाषेंत दोन अर्थ होतात हें या कथेचें बीज होय. लहान मुलीच्या मनोवृत्ति कशा बरोबर रेखाटिल्या आहेत हें आपलें लहानपण आठवून व लहान भावंडांच्या चेष्टांचें निरीक्षण करून पहा.

शाकुंतलांतील श्लोकांचा चौकडा

उचित विभवा कार्यां व्यग्रा—विभवा उचित (अशा) कार्यां व्यग्रा असा अन्वय; (त्याच्या) वैभवाला शोभेनाः (मोठमोठ्या) कार्यांमध्ये दंग असा अर्थ.

प्रसंग नाजूक व कालिदासासारखा प्रासादिक कवि यामुळें शाकुंतलांतील हीं पानें कित्येक सहृदय वाचकांच्या अश्रूंनीं भिजलीं असलीं तर त्यांत नवल काय !

माया मोठी कठिण आहे !

पेलावा—न्यावा. नावेक—क्षणभर. मातुळ—मामा. पौडा—नातू. कळी—कळीसाठीं, भांडणासाठीं. गजबज—गडबड. आथी—आहेत. संग्रामीं हर जितिला—किराताचें रूप घेऊन शंकर आला होता तेव्हां. निवातकवच—या नांवाचे दैत्य होते त्यांचा पाडाव इंद्राच्या सांगण्यावरून देवांनीं दिलेल्या शस्त्रांच्या साहाय्यानें अर्जुनानें केला. ठावो—ठिकाण. फोडिला—नाहींसा केला. कोडें—लीलेनें, सहज.

ज्ञानेश्वरीतील मागच्या उतान्याप्रमाणें याहि उतान्याचें अध्ययन करा.

डेन्मार्कचा राजपुत्र, हॅम्लेट

खोचदार संभाषण, सुभाषितमयता व परिणामकारक वक्तृत्व हे या नाटकाचे विशेष आहेत. यांची उदाहरणे उताऱ्यांत सांपडतील ती काढून त्यांचे नीट परिशीलन करा. पात्रांच्या स्वभावांचा विकास कसा केला आहे पहा. उदाहरणार्थ, हॅम्लेट एवढा विद्यासंपन्न व उदार-हृदयी पण त्याच्यांत क्रौर्याची छटा आहे ती दोनतीन प्रसंगांनी दाखविली आहे.

उत्तम पुरुष

रामदासांचे लिहिणे कसे अधिकारयुक्त असते पहा. हे प्रकरण अफजुलखानाच्या वधाच्या वेळीं रचिले असा समज आहे. सत्ताधारी पुरुषाला बहुमोल असा उपदेश यांत केला आहे.

जनस्वभाव

देव—देवो. सावली—विस्तार पावली, वाढली.

‘ ज्याणव ’ कादंबरींतील तीन प्रकरणे

वाललीला

मुले म्हटलीं कीं व्हिक्टर ह्यूगो कसा वेडा होऊन जातो पहा. सृष्टींतले सर्व रम्यत्व त्यांच्यांत आहे; तीं निष्पापतेच्या मूर्ति आहेत; त्यांच्या लीलांपुढे तत्त्वज्ञान फिकें आहे. भाषा साधी व प्रसादमय. वाचकांचे चित्त वेधून घेण्याच्या युक्त्या पुष्कळ.

चौकशी

मनोवृत्ति अत्यंत क्षुब्ध झाल्या असतां धीरोदात्त पुरुष कसा वागतो व ‘ वसुधैव कुटुंबकम् ’ या वृत्तीचा पुरुष दुसऱ्यावर उपकार

करितांना मरण आलें तर त्याचें स्वागत किती आनंदानें करितो हें यांत दाखविलें आहे. एकेक वाक्याचीच प्रश्नोत्तरे. त्यांमुळें किती स्वाभाविकता वाटते.

शेवटचा दिवस उजाडला

सृष्टीचा रमणीय देखावा व मनुष्याची कठोर कृति यांचा विरोध कादंबरीकारानें कसा उठावदार रीतीनें दाखविला आहे पहा.

दयेचा प्रभाव

हा उतारा शेक्सपियरच्या ' व्हेनिस शहरचा व्यापारी ' या नाटकांतील आहे. त्यांतील नायिका पोर्शिआ वकिलाचा वेष घेऊन दरबारांत आली आहे; कर्जाबद्दल काळीज कापून घेण्याचा करार पुरा करून ध्यावयाचा व अशा रीतीनें आपल्या प्रतिस्पर्धी व्यापाऱ्यावर सूड उगवावयाचा या निश्चयानें शायलॉक हा यहुदी व्यापारी बसला आहे. दयेचा महिमा गाऊन या कठोरहृदयी व्यापाऱ्याला पाझर फुटतो का हें पोर्शिआला पहावयाचें आहे.

उत्तरगोग्रहण

मत्स्यपुर—विराटाची राजधानी. द्रु—वृक्ष; चंदनाच्या झाडावर साप असतात तसा दुर्योधन कुरुकुळांत होता. उत्तराख्य—उत्तर होती आख्या (नांव) ज्याची तो. अनय—अन्याय. सवते—स्वतंत्र, निराळें. कर्णादिकांसि.....करिता—(मी) विराटाचा मुलगा सिंहासारखा पराक्रम करून कर्णादिकांना हत्तीची बरोबरी करावयास लाविता झालों असतों, म्हणजे मी त्यांचा पुरा मोड करून टाकिला असता. जिष्णु—इंद्र. चित्रपटकटक—पडद्यावर काढिलेलें सैन्य.

खिजावें—रागवावें. पळाल—पाचोळा. खळबळ—दुष्टांचें सैन्य. कतक—निवळीचें बीं. वना—पाण्याला. कदर्युचा—कद्रू मनुष्याचा; कद्रू मनुष्यानें पुरून ठेविलेला पैशाचा डेरा जसा कधीं उपयोगीं पडावयाचा नाहीं त्याप्रमाणें आपला सारथ्यगुण लपवून ठेवून आमच्या उपयोगीं पडावयाचें नाहीं असें करूं नको, हा भावार्थ. सुदधि—चांगलें दहीं; यमकासाठीं येथें ओढाताण केली आहे व त्यामुळें पहिल्या सुशोभित चरणाचा परिणाम पार धुवून काढल्यासारखा वाटतो. आलीस—मैत्रिणीला. नर्तन—नाचणारी; त्याप्रमाणेंच वादक, गायन. श्रितकुशलावह—आश्रितांचें कल्याण करणारा. स्वधीन—अतिशय कौतुक किंवा लाड करावयास लावणारें. तोकवच—मुलाचें बोलणें. पश्वर्थें केंविं करूं.....रणीं—सर्व पुरुषार्थ साध्य करून देणारें हें जें उत्तम शरीर त्याचा होम युद्धभूमीवर गुरांसाठीं कसा करूं ? अशा रीतीनें गाई वांचविण्यासाठीं फुकट न मरतां जिवंत राहिलों तर पुरुषार्थ साध्य करितां येईल असा भावार्थ. बापाच्या रागाची सबब सांगविण्यांत कवीनें उत्तराच्या स्वभावांतील गोम कशी दाखविली आहे पहा. रणक्षिति—युद्धाची जागा. बळाब्धिपारद—सेनासमुद्राच्या पलीकडच्या तीराळा नेणारा; समुद्रासारख्या अफाट सैन्यांतून तुला सुरक्षित पलीकडे नेईन, असा भावार्थ. प्रावभाव—दगडपणा; परिस हा दगड असला तरी लोखंडाला त्याचें वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं, कारण परिसाच्या स्पर्शानें तें स्वतः सोनें होत असतें; त्याप्रमाणें अर्जुनाचें हंसणें दुष्टपणाचें वाटलें तरी उत्तराला तें उपकारकच होतें; कारण नाहीं तर उत्तर स्वयशाला मुकला असता. दहन—विस्तव. रश्मि—लगाम. विराटाच्या राजधानींत अज्ञातवासाचें वर्ष

घालवीत असतां पांडवांनीं खालीलप्रमाणें नांवें व कामें घेतलीं होतीं:—
 धर्म कंक असें नांव घेऊन विराटाबरोबर द्यूत खेळत असे; भीम बल्लुव असें नांव घेऊन स्वयंपाकी झाला होता; अर्जुन बृहन्नडा असें नांव घेऊन उत्तरेला नृत्यगायनादि शिकविण्यासाठीं राहिला होता; नकुळ ग्रंथिक असें नांव घेऊन अश्वशाळेची व्यवस्था पाहण्यास राहिला होता; सहदेव तंतिपाळ हें नांव घेऊन गोशाळेवर राहिला होता; द्रौपदी सैरंध्री हें नांव घेऊन वेणीफणी करणारी दासी म्हणून राहिली होती. दर—शंख. दत्तदर—दत्त (दिला आहे) दर (भीति) ज्यानें असा. निःस्वानें—भिकाऱ्यानें. कीशकेतु—कीश (वानर, मारुति) आहे केतूच्या (ध्वजाच्या) ठिकाणीं ज्याच्या असा. समहा—तेजस्वी अशाला. निरपत्रपाग्रणी—निर्लज्जांचा पुढारी (राजा). कपि—वानर, मारुति. पश्यतोहर—पहात असतांना (डोळ्यांदेखत) हरण करणारे, चोर. वासवि—इंद्र. अलाबु—भोपळा. गोपसख्या—गवळ्याच्या (कृष्णाच्या) मित्राला. भावुनि—समजून. दुर्योधनावना—दुर्योधनाच्या रक्षणाला. परिग्रहाचें—बायकोचें, द्रौपदीचें. नाकर्ण—स्वर्गाचें (देवांचें) ऋण. तदीय-जन्मद—त्याचा बाप, सूर्य. वृष—कर्ण. शराव—परळ. मोक्षेच्छुमानसाध्व-सखा—मोक्षाची इच्छा असणाऱ्यांच्या मनाचा मार्ग (मार्गदर्शक) असा जो (श्रीकृष्ण) त्याचा मित्र (अर्जुन) त्याला. रुग्णानला—रोगी अग्रीला; खांडववन अर्जुनानें खाऊं दिल्यामुळें अग्नीचा रोग बरा झाला होता. साध्वस—भीति. अपयानावधि—पळून गेला तोंपर्यंत. क्षिप्र—लौकर. शांतनव—शंतनूचा मुलगा, भीष्म. रागराशि—रागाची (क्रोधाची किंवा प्रेमाची) राशि. अस्त्रतति—अस्त्रांचा समूह; दगड समुद्रांत टाकिला म्हणजे तो जसा तळापर्यंत जातो त्याप्रमाणें अस्त्रांनीं द्रोणाच्या

सहनशक्तीचा अंत पाहिला. भजन—सेवा. सांवर्तिक—प्रलयकाळच्या. धारा—लहान, कमी योग्यतेचा. पराव्याला—परक्याला. अश्वत्थामा....
हरिजनासि—लक्ष्मी एकादे वेळीं (फक्त शनिवारीं प्रातःकाळीं)
 अश्वत्थ वृक्षावर (पिंपळावर) असते, पण नेहेमीं विष्णूजवळ;
 त्याप्रमाणें विजयश्री इतरांना एकादे वेळीं, पण ईश्वरभक्तांना नेहेमीं
 वरिते. स्वांतत्रासार्त—मनाच्या भीतीनें पीडिलेला, भ्यालेला. नाकर्षी-
 नारद; हा आकाशांतून युद्ध पहात होता; मारुतीला शस्त्रप्रहार
 झाल्यानें नारदाला विशेषेकरून कां वाईट वाटावें हें समजत नाहीं;
 बहुधा यमकासाठीं हा खटाटोप असावा. महाघांस—मोठ्या पापांना.
 आपगेय—आपगेचा (नदीचा, गंगेचा) मुलगा, भीष्म. सू—सुई.
 भल्लु—बाण. भटतल्लुज—प्रशस्त भट असा विग्रह; श्रेष्ठ योद्धा. हेति—
 तरवार. शरगणपंचानन—बाणांचा समूह हाच सिंह. कुंजर—हत्ती.
 अनीक—थवा, कळप. नरायास—नराचा (अर्जुनाचा) उद्योग.
 धनंजय—विस्तव किंवा अर्जुन; दुर्योधन भीतीनें कांपत आहे
 असें पाहून अर्जुन त्याला हिणवितो “ अरे, कांपतोस कां ?
 सव्यां युद्ध चाललें आहे, हिंवाळा नाहीं; मी धनंजय खरा पण धनं-
 जय म्हणजे अर्जुन, धुरानें ज्याचा मार्ग काळा होतो तो धनंजय
 अग्नि नव्हे. ” शंकु—शल्य. तज्जन्मपत्रकरगणकीं—त्याची जन्मपत्रिका
 तयार करणाऱ्या ज्योतिष्याविपर्यां; “ ‘ भीमाच्या हातून मरण ’
 असें ज्योतिष्यानें या दुर्योधनाचें भविष्य वर्तविलेलें तेव्हां
 मी याला मारिलें तर त्या विचाऱ्याचें भविष्य खोटें ठरून त्याला
 बोल लागावयाचा; तेव्हां आपण दुर्योधनाला मारूं नये ” असा
 विचार अर्जुनानें केला असा भावार्थ.

मोठ्या अधिकाराच्या जागा

मोठ्या अधिकाराच्या जागांवर स्वतः काम केल्यामुळें बेकनचें बोलणें प्रचीतीचें आहे. शब्द एक जास्त पडावयाचा नाही; प्रत्येक वाक्यावर स्वतंत्र निबंध लिहितां येईल इतकी अर्थपूर्ण वचनें व सुभाषितें लेखांत विखरून द्यावयाचीं अशी बेकनची पद्धति आहे.

गाल्वाः—(इ. स. पूर्वी ३ ते इ. स. ६९) तरुणपणांतच याच्या मोठेपणाचीं चिन्हें दिसून आलीं. रोमन साम्राज्यांतील अनेक प्रांतांचें आधिपत्य त्यानें गाजविलें. सैन्याच्या मनांतून त्याला बादशहा करावयाचें होतें. नीरो बादशहानें त्याचा खून करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. ही गोष्ट गाल्वाला पक्की माहीत झाली. तेव्हांच त्यानें बादशहा होण्याचें कबूल केलें. बादशहा झाल्यावर शिपायांना लांच देऊन व लोकच्छंदाला अनुसरून त्यांना खूप ठेवण्याचें त्यानें नाकारिलें. तेव्हां असंतोष पसरला व त्याचा खून झाला. **व्हेस्पोझियन** (९-७९) याचा जन्म अगदीं गरीब कुळांत झाला होता; पण स्वतःच्या कर्तबगारीवर सेनापतीच्या पदापर्यंत तो चढत गेला; शेवटीं ६९ सालीं तो रोमचा बादशहा झाला. त्यानें सैन्यांत शिस्त आणिली, जमाखर्चाची नीट व्यवस्था लाविली, व लोकोपयोगी इमारती वगैरे बांधिल्या. **टॅसिटस** (५५-११७) हा रोमन इतिहासकार व वक्ता म्हणून प्रख्यात होऊन गेला.

तें हें राज्य !

शामल—शिंदी. वलंदेज—डच; हॉलंडीजचा अपभ्रंश. पाळे-गार—बंडखोर; मधून मधून थोडाफार मुद्दख बळकावून बसलेले पुंड.

काटक—घातपात करणारे पुंड. सालेरी, अहिवंत—हे किल्ले खान-देशांत आहेत; हे शिवाजीच्या राज्यांत सर्वांत वर उत्तरेला होते. चंजी—जिंजी; याच प्रसिद्ध किल्ल्याने मराठ्यांचें राज्य राजारामाच्या वेळीं वांचविलें.

शिव कल्याण राजा

आंदोळली—हेलकावे खाऊं लागली.

पानिपतचा घनघोर संग्राम

भालदार—राजाजवळचा छडी हातांत घेतलेला नोकर. चोपदार—राजापुढें सोन्याचांदीची काठी घेऊन चालणारा नोकर. कारकून—सरकारी कामदार. पथक्या—शंभर घोडेस्वारांच्या टोळीचा मुख्य. हुजुरात—खुद्द पेशव्यांची फौज. बुणगे—सैन्याबरोबरचे सटरफटर लोक. गोलचा गोल (बांधून)—सैन्याची एक विशिष्ट रचना (करून). भाराचा भार—एकामागें एक पुष्कळ. मातबर—मोठ्या चांगल्या. रिसाला—घोडदळ. सड्या—निव्वळ. आंवळून—एकत्र आणून व नीट व्यवस्था करून. बगल मारणें—बाजूस होणें. मनसबा—बेत. आराबा—तोफांचा संरंजाम. फरा—सैन्याची रांग. राहिला—खुंटला. हस्तनाळ—हत्तीवरची तोफ. सुतरनाळ—उंटावरची तोफ. जेजाळ—लांब नळीची फिरकीची तोफ. रेकला—एक प्रकारची गाडी. धुंद होणें—डोळ्याला दिसावयाचें नाहीं व कानाला ऐकूं यावयाचें नाहीं अशी स्थिति होणें. रणतुरें—रणवाघें. रणभेरी—नगाऱ्याच्या जातीचें वाद्य. कडनिकड—शर्थाचा जोर. हुतुतूसारखे—सपाट्यासरसे. हिरहिऱ्या—त्वेषानें केलेले हल्ले. वाढून गेले—पुढें चालून गेले. त्याप्रमाणें—तशीच. कुल—सर्व;

याचा संबंध 'पथके' या नामाकडे. हलके—निःशक्त, बलहीन. रंजक—गोळागोळी, चकमक. मना होणें—बंद होणें. बोर—घोडीचें नांव; घोडी काळसर तांबड्या रंगाची असल्यास नांव सार्थ होय. पीलवाला—हत्तीच्या बांध्याचा; घोडा धिप्पाड असल्यास हेंहि नांव सार्थ होय. आवई घालणें—गप्प उठविणें. धुमाळी—गडबड. खवासखाना—अंबारीच्या मागील खिजमतगाराची जागा. निर्वाण—शेवटचा (पराकाष्ठेचा) अनर्थ. पायउतारा होणें—खालीं जमिनीवर येणें. चालून घेतलें—चाल करून गेले. तोंड बसविणें—रोख धरणें. हात सोडणें—हातपाय गाळणें. आंगें—स्वतः. मुंडमोचन करणें—डोकें उडविणें. निघडा—घडा, निर्धार. खेतास येणें—प्रेत होऊन पडणें, मरणें. खळीस येणें—मागचा पुढचा विचार न करितां वाटेल तें करण्यास प्रवृत्त होणें. गर्द होणें—गर्दीत मिसळून नाहीसें होणें. उपरांतिक—नंतर. खरस—कोरड पडली म्हणजे ओंठांच्या कोपऱ्याला येते ती थुंकी. नामोहरम—पराभूत. मरदोमी—मर्दुमकी. खस्त करणें—पराकाष्ठा करणें. शाहाजण—नगान्यासारखें वाद्य; हें जय मिळाल्यावर वाजवावयाचें असे. अभाळ पांढरें होणें—अनर्थ गुदरणें. विरथीपणें—रथांत नसतांना सुद्धां; भाऊसाहेब घोड्यावरून देखील खालीं उतरले होते त्यांस उद्देशून म्हटलें आहे. रंवदळारंवदळ—तुडवा-तुडवी, मारामारी. गयफ, गैब—गुप्त. अशुद्ध—रक्त. पलाण—खोगीर. अमूप—पुष्कळ.

वॉरन हेस्टिंग्सच्या कृत्यांची चौकशी

प्लँटॅजेनेट राजघराणें (११५४—१४८५)—यांत एकंदर चौदा राजे झाले. सॉमर्स (१६५१—१७१६) पार्लमेंटला कळविल्याशिवाय

फ्रान्सबरोबर तह केले म्हणून १६९८ त याच्यावर बडी फिर्याद (Impeachment) करावयाचें ठरलें; दुसरे बारीकसारीक आरोपहि होते. शेवटीं या आरोपांत कांहीं तथ्य नाहीं असें दिसून आलें. काम चालविण्याच्या पद्धतीसंबंधानें लोकसभेचें व उमरावसभेचें भांडण झालें व सॉमर्स निर्दोषी म्हणून सुटला. स्ट्रॅफर्ड (१५९३—१६४१) इंग्लंडचा राजा चार्ल्स १. याला एकशाही स्थापण्याच्या कामांत मदत केल्याबद्दल राजद्रोहाचा खोटा आरोप लादून पार्लमेंटनें याला देहांत शिक्षा दिली. सिसरो (इ. स. पूर्वी १०६ ते ४३) हा रोमन वक्ता, मुत्सद्दी, तत्त्वज्ञ व लेखक म्हणून विल्यात होऊन गेला; त्याच्या वक्तृत्वाचें बहारदार वर्णन निबंधमालेंतील 'वक्तृत्व' या निबंधांत केलें आहे तें विद्यार्थ्यांनीं वाचावें. व्हेरीस—या सिसिली बेटाच्या प्रांताधिपावर इ. स. पूर्वी ७० या वर्षी फिर्याद झाली तेव्हां सिसरोचें प्रास्ताविक भाषणच इतकें उत्कृष्ट वठलें कीं व्हेरीसला हद्दपारीची शिक्षा झाली. डेमास्थिनीस (इ. स. पूर्वी अदमासें ३८५—३२२) सर्व जगांत पहिला म्हणून नांवाजलेला ग्रीक वक्ता. याचीं जीं सुमारे साठ भाषणें उपलब्ध आहेत त्यांवरून त्याच्या बुद्धिसामर्थ्याची व विचार-मांडणीच्या कौशल्याची उत्तम प्रतीति येते. त्याच्या भाषणांत भाषा-सौंदर्य व मुद्देसूदपणा यांचा मनोहर संगम दिसून येतो. त्यानें भाषणें केलीं तीं इतक्या आवेशयुक्त व धीरोदात्त रीतीनें केलीं कीं त्याची कल्पना सुद्धां करितां येणार नाहीं. हायपेराइडीज (इ. स. पूर्वी अजमासें ३८५—३२२) या ग्रीक वक्त्याच्या भाषणांपैकीं एक दोन पूर्ण भाषणें व इतर एक दोन भाषणांचे कांहीं भाग—एवढेच उपलब्ध आहेत; याच्या वक्तृत्वशैलींत भाषासौष्ठव व भाषासौलभ्य, परिश्रम व

सलीलता यांचें परिणामकारक मिश्रण दिसून येतें; मार्मिकता आणि विनोद यांबद्दल त्याचीं भाषणें विशेष चांगलीं समजलीं जातात.

मेकालेच्या निबंधांतून इतिहासविषयक उल्लेख इतके आलेले असतात कीं त्याचा कोणताहि लेख बारकाईनें वाचावयाचें विद्यार्थ्यानें ठरविलें तरी त्याची बहुश्रुतता वाढेल.

आदर्शभूत राजा

वृषस्कंध—बैलासारखे (मोठे बळकट) खांदे आहेत ज्याचे असा. शालोन्नत—सालवृक्षाइतका उंच. कान्तभीम—प्रेम करण्याजोगे व भयंकर. अभिगम्य—ज्याच्याजवळ जावें असा. अधृष्य—ज्याच्याशीं लगट करूं नये असा. परस्व—दुसऱ्याचें धन; चोख राज्यव्यवस्थेमुळें दुसऱ्याचें धन चोरणारा कोणी नाही, मग चोरी हा शब्द नुसता राहिला, ' प्रत्यक्ष प्रयोग ' दिसेना. तट जिला.....एकला—सर्व पृथ्वी म्हणजे एक नगरीच होती; तिच्या भोंवतालचा तट म्हणजे समुद्राचा कांठ व तटापलीकडचा खंदक म्हणजे समुद्र. एवढी मोठी पृथ्वी पण एका शहराचें रक्षण करणें जितकें सोपें तितकेंच या सर्व पृथ्वीचें पालन करणें त्याला सोपें वाटत होतें, हा भावार्थ.

ईश्वरापार्शीं मागणें

विश्वात्मक—विश्वस्वरूप, विश्व भरून राहिलेला. वाग्यज्ञें—ग्रंथरूप यज्ञानें. पसाय—प्रसाद. व्यंकटी—कुटिलता. सांडो—नाहींशी होवो. दुरिताचें—पापाचें. मांदियाळी—समुदाय. अरव—बाग. चेतन—जिवंत. चिंतामणि—इच्छिलेले देणारा मणि.

मैकमिलन्चीं शास्त्रोपयोगी पुस्तकें

- मैकमिलन्चे मराठी किंत्ते, नं. १ ते ५ प्रत्येकीं किं. रु. ०-२-०
- महाराष्ट्राच्या इतिहासांतील सौम्या गोष्टी, गोविंद मखाराम सरदेसाई,
बी. ए., कृत; किं. रु. ०-६-०
- हिंदुस्थानचा इतिहास, ई. मासडेन, बी. ए., कृत; किं. रु. १-८-०
- हिंदुस्थानचा इतिहास, शंकर रामचंद्र कामिंदकर, एम्. ए., एम्. टी. सी. बी.,
कृत; किं. रु. १-८-०
- हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील सौम्या गोष्टी, सावित्र. ई. मासडेन,
बी. ए., कृत; किं. रु. ०-८-०
- इतिहासाचे प्र मैकमिलन्चीं सावित्र, ई. मासडेन, बी. ए., कृत;
किं. रु. ०-१-०
- ब्रिटिश साम्राज्याचा इतिहास, जी. अँडरसन, व ई. मासडेन,
बी. ए., कृत; किं. रु. १-८-०
- भूगोलविद्येचे प्राथमिक पाठ, ई. मासडेन, बी. ए., कृत; किं. रु. १-२-०
- भूगोलवर्णन, ई. मासडेन, बी. ए., कृत; किं. रु. २-०-०
- यात्रि-पाठ-पुस्तक, डॉ. कदमठन, एम्. ए., बी. एम्. सी., कृत; किं. रु. ०-७-०
- शेतकी-विषयक-पाठ, डॉक्टर जी. कदमठन, एम्. ए., बी. एम्. सी., कृत;
किं. रु. १-८-०
- प्राथमिक शिक्षणाच्या मराठी शाळांतील शिक्षकांचे तस्तपुस्तक,
जे. ए. रिची, एम्. ए., कृत; किं. रु. १-८-०
- वाग्बिहार, भाग १, प्रो. गणेश हरि केळकर, एम्. ए., कृत; किं. रु. १-०-०
- वाग्बिहार, भाग २, प्रो. बासुदेव बळपंत पाठवर्धन, बी. ए., कृत; किं. रु. १-८-०
- रमतर्गमिणी, प्राचीन व अर्वाचीन कवितांतील निघडक वैचे,
साताराम बासुदेव पेंडसे, बी. ए., एम्. पी. सी., कृत; किं. रु. २-८-०
- गीतांजली, स्वोच्छनाथ टागोर, कृत; किं. रु. १-०-०
- आरोग्यविद्येची मूळतत्वे, मुळीकरिता, मेजर हचिसन, आयु. एम्. एम्.
कृत; किं. रु. ०-१२-० (छापल आहे)
- संस्कृत गद्यावली, पांडुरंग वामन काणे, कृत; किं. रु. १-८-०
- संस्कृत पद्यावली, पांडुरंग वामन काणे, कृत; किं. रु. १-०-०
- संस्कृत-शिक्षिका, रा. व. कमळादीकर प्राणशंकर त्रिवेदी, बी. ए., कृत;
किं. रु. २-०-०

Selections from World's Literature, Part I, Marathi. By
R. P. Saptis, M. A. (Cantab.) 1925. Price Rs. 1-4-0.